



## **Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online**

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### **Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor**

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### **Ophavsret**

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### **Links**

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for  
kulturhistorie og  
lokalhistorie  
Udgivet af  
Dansk historisk  
Fællesforening

fortid og  
nutid

BIND XXXIII  
HEFTE 4  
SIDE 261-343  
1986

# Omkring »Harald Hens Møntreform« og det feudale møntvæsen

Af Carsten Ljungkvist

I faglitteraturen optræder ofte en møntreform, der tilskrives Harald Hen. Reformen har et rent numismatisk/arkæologisk udgangspunkt i det bevarede møntmateriale; der eksisterer med andre ord ingen skriftlige kilder, der omtaler en sådan begivenhed. For antagelsen af en møntreform under Harald Hen er det især skattefundene med deres indholdskombinationer, og den hyppighed hvormed fundene optræder, der er helt centrale. Skattefundene indeholder frem til omkring år 1000 foruden mønter også store mængder umøntet sølv, fra hele smykker til små og store klumper såkaldt brudsølv, men umøntet sølv forsvinder næsten ud af fundene herefter. Det man hæfter sig ved, er fundenes indhold og sammensætning af mønt, men fundene, store eller små, repræsenterer aldrig cirkulationens størrelse, blot *hvad* der cirkulerede.

Det er gentagne gange fremhævet, at der sker et kvalitativt skift i møntfundenes sammensætning omkring 1075, dvs. i Harald Hens regeringstid. Tiden før er karakteriseret ved meget store fund indeholdende både ældre og yngre mønt af både hjemlig og udenlandsk prægning. Udenlandsk mønt udgør en meget stor procentdel – ca. 90% – i forhold til dansk. Denne høje andel af udenlandsk mønt menes imidlertid at falde drastisk omkring 1075, hvilket er tolket derhen, at der fra den tid må eksistere et forbud mod anvendelse af fremmed mønt som betalingsmiddel i den hjemlige cirkulation.<sup>1</sup> Det er første gang overhovedet, at et sådant forbud kan spores. De store blandede møntfund fra tidligere bliver med et snuptag afløst af små fund med for-

trinsvis dansk mønt efter 1075, og der bliver desuden færre fund. Det skyldes ifølge Sture Bolin det forhold, at mønterne fra da af har fået tildelt en begrænset omløbstid, inden for hvilken de må anvendes som betalingsmiddel. Og da samtidig nypræget mønt har en tendens til faldende lødighed i forhold til ældre, har man ved vareudveksling og iøvrigt undgået mønter i videst mulig omfang. Derfor har man også i mindre grad ophobet kapital i mønt.

Et andet grundlæggende skift i materialet er den tilsyneladende forskel mellem Svend Estridsens og Harald Hens udmøntning/udmøntningspolitik. Under Svend Estridsen prægedes mange typer – Hauberg opregner 77. En stor del af disse er »forvirrede«, og peger ikke umiddelbart på nogen organiseret og kontrolleret møntpolitik. Der blev desuden præget mønt mange steder i landet; man opregner: Lund, Borgeby, Thumatorp, Roskilde, Slagelse, Viborg, Ribe og Hedeby.<sup>2</sup> Gruppen af »forvirrede« mønter ser nogle forskere som udslag af privat møntslagning.<sup>3</sup> De meget få mønter der henføres til Harald Hen – Hauberg opregner 6 typer, men der er egentlig kun tale om 2 hovedtyper – har ubestrideligt et mere homogent præg. Mønterne har nu omtrent samme vægt over hele landet, de er bedre i selve præget, og antallet af møntsteder indskrænkes. Et andet træk er, at man forlader en tidligere byzantisk og angelsaxisk stilindflydelse i motivfremstillingen, og overgår til et mere selvstændigt eller nationalt præg. Det er disse forhold man mener peger på en mere kontrolleret møntpolitik. Det

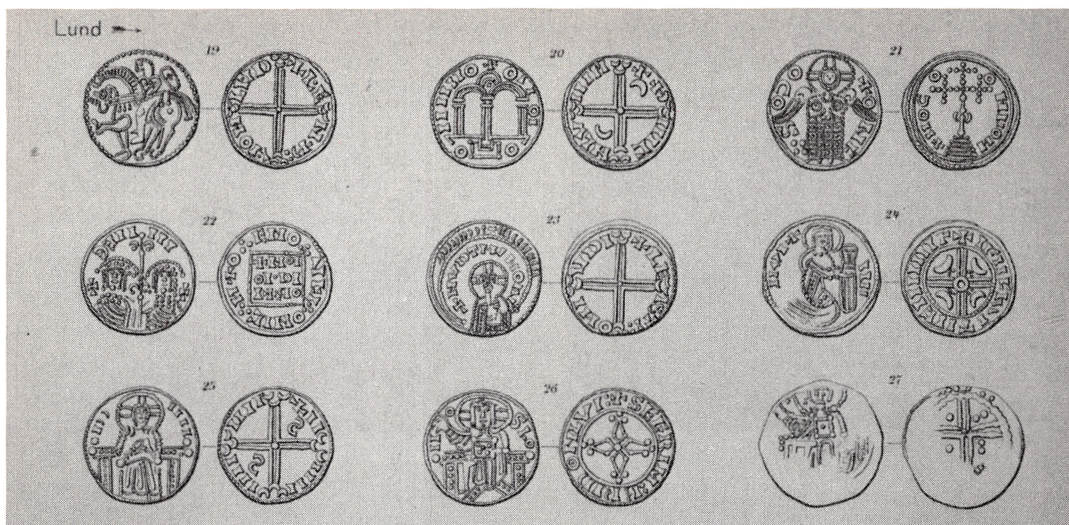
---

Carsten Ljungkvist, f. 1949, cand. mag. i middelalderarkæologi og idéhistorie. – Artiklen er en udløber af forfatterens speciale fra 1984 om en tidlig bydannelseproces.

1. Sture Bolin, 1962.

2. Peter Hauberg, 1900.

3. George Galster, 1936 s. 145. Samme 1978 s. 185.



Eksempler på Svend Estridsens Lund-udmøntning. Numrene refererer til Hauberg, hvorfra illustrationen er hentet.

vil i praksis sige en effektiv håndhævelse af et kongeligt møntmonopol. Ændringen i det numismatiske materiale fik Sture Bolin til – og heri erklærer fx. Kirsten Bendixen sig enig – at fremhæve perioden omkring 1075 som den tid, hvor *det feudale møntvæsen* etableredes i Danmark. Det feudale møntvæsens periode afsluttedes omkring 1300, hvor udenlandsk mønt igen cirkulerede i Danmark i større målestok.<sup>4</sup>

Harald Hens møntreform synes således at være synonym med indførelsen af det feudale møntvæsen i Danmark. Det kræver imidlertid nogle nærmere undersøgelser, inden der hér skal tages stilling til dels hensførelsen af en radikal reform under Harald Hen, dels indførelsen af det feudale møntvæsen i Danmark.

## II

Hvordan vurderes Svend Estridsens udmøntning? Kronologien i hans udmøntning er meget usikker, især fordi møntmaterialet har det

meget uensartede præg. Der prægedes et stort antal typer, men dog ikke, som det vil fremgå, i forhold til tidligere. Mange typer – af C. J. Thomsen kaldt »numismatiske misfostre«<sup>5</sup> – er dårligt prægede, og har helt ulæselige indskrifter; nogle mangler helt kongenavn, og andre er præget med Svends andet kongenavn Magnus, hvilket tidligere voldte en del hovedbrud, idet man forbandt dem med Magnus den Gode. De tilhører dog ifølge Hauberg hans »mellempæriode« i 1050'erne.<sup>6</sup> Atter andre er velprægede. Gruppen af såkaldt »forvirrede« mønter, der udgør en ganske stor del af materialet, har været genstand for flere tolkningsforsøg. Allerede Kr. Erslev henfører i 1875 de helt ulæselige mønter til Svends sidste regeringstid, hvor de måske kunne være udtryk for »falskmønteri«, dvs. privat udmøntning.<sup>7</sup> Også nyere forskere peger på muligheden for, at privat udmøntning kan have fundet sted jævnsides med den kongelige,<sup>8</sup> men Erslev selv foretrækker dog den teori, at der er opstået en tilstand, hvor møntmestrene ville unddrage sig ansvaret for deres

4. Kirsten Bendixen, 1976 s. 103. Samme 1978 s. 185.

5. Christian Jürgensen Thomsen, 1842/43 s. 36.

6. Peter Hauberg, 1900.

7. Kr. Erslev, 1875 s. 160.

8. Kirsten Bendixen, 1976 s. 26.

mønter ved kun at præge en »skinomskrift«, underforstået, at de fleste brugere alligevel var analfabeter. I forlængelse af en sådan tilstand foreslår han udmøntningen helt stoppet mod slutningen af Svends regeringstid.<sup>9</sup> Også Erik Moltke foreslår, på baggrund af runemønterne som han *efter numismatikkerne* daterer til perioden omkring 1065–1074, et decentraliseret møntvæsen, hvor møntmestrene selv har kunnet bestemme mønternes udseende. Netop *runemøntskriften* mener han er et udslag af opblussende nationalfølelse.<sup>10</sup>

Men det er også muligt at anlægge andre synsvinkler på materialet. De mange typer under Svend Estridsen er ikke så mange endda, hvis man sammenligner med forgængernes. Det blev påpeget allerede af Hauberg.<sup>11</sup> Selv om nye stempelanalyser viser, at en mønts kongenavnsinskrift ikke automatisk giver sikkerhed for, at mønttypen er præget i denne konges regeringstid,<sup>12</sup> så kan man forsøgsomt, på grundlag af Hauberg, prøve at opstille det gennemsnitlige antal udmøntede typer per regeringsår, idet der ses bort fra de typer, der er henført til perioden 1042–1047. En sådan simpel udregning viser:

Knud den Store	4,5	typer	årlig
Hardeknud	7	–	–
Magnus den Gode	7,5	–	–
Svend Estridsen	2,5	–	–
Harald Hen	1	–	–
Knud den Hellige	2	–	–
Oluf Hunger	1	–	–
Erik Ejegod	1	–	–

Under Svend Estridsen sker der altså en indskrænkning af antal typer til  $\frac{1}{3}$  af Magnus den Godes. Både ved Svend Estridsen og Magnus den Gode er materialet så stort, at nyopdagede typer næppe vil forrykke billedet væsentlig. Derimod er der en teoretisk

mulighed for, at dette vil ske for de efterfølgende konger, måske med Knud den Hellige som undtagelse, idet der idag kun eksisterer et spinkelt materiale. I forhold til argumentet om en indskrænkning af mønttyper under Harald Hen i forhold til tidligere, synes det rimeligt at pege på, at en sådan indskrænkning snarere er at finde under Svend Estridsen.

Det er anført, at den dårlige kvalitet i mønternes præg under Svend Estridsen kan re-præsentere overgangen fra engelske møntprægere, indført under Knud den Store, til danske prægere, der næppe kunne forventes at have samme tradition og skoling bag sig. At en sådan overgang *er* foregået, bærer mønterne selv vidnesbyrd om: dels bliver engelske præpositioner afløst af danske, »on« bliver til »i« ved stedsangivelser,<sup>13</sup> dels kan det læses ud af møntprægernes navne.<sup>14</sup>

Svend Estridsens udmøntning synes også at have været meget dynamisk. Et indicium herfor er antallet af møntprægere, der optræder på hans mønter. Atter på grundlag af Hauberg er antal møntprægere sat overfor antal typer som følger:

Knud den Store	..	38	prægere	på	77	typer
Hardeknud	.....	42	–	50	–	
Magnus den Gode	.....	45	–	38	–	
Svend Estridsen	..	202	–	77	–	
Harald Hen	.....	33	–	6	–	
Knud den Hellige	.....	57	–	13	–	

Det ses heraf, at antallet prægere stiger drastisk under Svend Estridsen (alene ved én type slået i Lund kendes 45 prægere). Harald Hens udmøntning er kun repræsenteret ved få typer, men der er et forholdsvis stort antal prægere.<sup>15</sup> Under Knud den Store slog én præger gennemsnitlig 2 typer, under Harald og Knud den Hellige anvendtes ca. 5 prægere til 1 type. Forskellen i produktionsmønstret er

9. Kr. Erslev, 1875 s. 126, 185.

10. Erik Moltke, 1976 s. 322f. Samme i Kulturhist. Leksikon, art. Runemønter.

11. Peter Hauberg, 1900 s. 50.

12. C. J. Becker, 1981 s. 148.

13. Kirsten Bendixen, 1976 s. 26.

14. Peter Hauberg, 1900 s. 104.

15. Sammesteds s. 55, 90.

markant, men jævnt fordelt gennem hele perioden.

Hauberg mener om Svend Estridsens mønter, at de over en lang periode holder samme vægt.<sup>16</sup> Desuden startedes vistnok prægning af ens typer over hele landet.<sup>17</sup> Holder Haubergs antagelser stik, så *kan* der altså spores en vis ensartethed i udmøntningen under Svend Estridsen. Møntfoden holdes over en lang periode, og ens typer prægedes måske overalt. Generelt gælder det, at der ikke (endnu) foreligger et særligt indgående kendskab til den udmøntning, der med sikkerhed kan henføres til hans seneste periode. Dog sandsynliggør bl.a. Löddeköpinge-fundet, at der ved den tid *er* præget teknisk gode mønter, Hbg. 32 og 32a, der er runemønter præget i Lund.<sup>18</sup> Det faktum, at der blandt runemønter optræder angelsaxiske navneformer, og nogle typer har engelsk præposition, fx. »sumarlipi on Lundi« og »ulf lit(la) on Lundi«,<sup>19</sup> betyder altså ikke nødvendigvis en tidlig datering af runemønterne. Det angelsaxiske indslag i udmøntningen tilskrives som bekendt Knud den Stores organisering af møntvæsenet nogle årtier tidligere.

Philip Grierson har peget på, at de oftest klart læselige runemønter måske kan betragtes som praktiske kendetegn i forbindelse med et forbud mod udenlandsk mønt i cirkulationen.<sup>20</sup> Om det imidlertid er lykkedes Svend Estridsen i løbet af hans lange regeringstid at udelukke fremmed mønt, er tvivlsomt, men ingen specielle vidnesbyrd peger på, at det i højere grad er lykkedes hans søn og efterfølger, Harald Hen.

Medens det ingenlunde er sikkert, at det blev Harald Hen, der som den første konge var i stand til at håndhæve sin eneret til møntslagning og udformning af en møntpolitik, og, som det vil fremgå nedenfor, i særde-

leshed ikke stod for indførelsen af det feudale møntvæsen i Danmark, så er det sikkert, at møntmaterialet fra hans tid peger på fuld kontrol over møntslagningspolitikken. Hans kendte mønter er af nævnte gode kvalitet, og der *er sket* en udligning af den øst- og vestdanske møntfod, idet den østdanske er blevet almindelig.<sup>21</sup> Den fælles møntfod, om den startedes af Svend Estridsen eller Harald Hen, vides i hvert fald med sikkerhed at være forladt igen under Knud den Hellige.<sup>22</sup>

### III

Hvad karakteriserer det feudale møntvæsen? Det feudale møntvæsens epoke mener Sture Bolin starter mod slutningen af 9. århundrede, og varer frem til 14. århundrede. Forudsætningerne går helt tilbage til antikkens udmøntning/udmøntningspolitik, hvor mønternes pålydende værdi allerede hér var forskellig fra deres reelle metalværdi. Antikkens eviggyldige mønter *var* derfor skattepenge, men, hævder Bolin, denne egenskab og funktion var ikke den dominerende. Dét er til gengæld tilfældet ved den feudale mønt, der også per definition er *begrænset i tid og rum*. Indførelsen af tidsbegrænset omløbstid, dvs. regelmæssig *omveksling til tvangskurs*, vides fra bevarede regnskaber at være indført i Byzans i løbet af 6/7 århundrede, og det vides at have nået Syd- og Vesteuropa i løbet af de følgende århundreder. Herfra bredte det sig til resten af Europa, – nåede senest til Norden – hvor de enkelte lande udformede systemet forskelligt.<sup>23</sup> Overgangen til et feudalt møntvæsen, der foruden de nævnte elementer også kendetegnes ved *udelukkelse af fremmed mønt* inden for »eget« territorium, sker i Vesteuropa omkring 850 og tiden herefter. Møntens funktion er ikke længere »værdibevarer«, som tilfældet

16. Det gælder hans Lundmønter. C. J. Becker støtter Haubergs antagelse, anf. v. s. 157.

17. Peter Hauberg, 1900 s. 51, 53.

18. Bror Emil Hildebrand, 1884. George Galster og Jørgen Steen Jensen, 1979/80 s. 126. Jørgen Steen Jensen, 1983.

19. Erik Moltke, 1976.

20. Philip Grierson, 1959.

21. George Galster, 1936 s. 149.

22. Kirsten Bendixen, 1976 s. 27.

23. Sture Bolin, 1962

var tidligere, men overgår til at være et middel til beskatning, og derfor undgår man i videst mulig omfang mønt i vareomsætningen. Fra omkring 850 bliver skattefundene i Frankrig og Tyskland langt færre og mønterne desuden lokalt begrænsede. Det sidste skyldes at *møntretten bliver udlenet*; der sker en udspaltning af det kongelige møntmonopol til mindre territorier.

Fordi de har et højere ædelmetalindhold end nye, vil gamle mønter mod slutningen af deres omløbstid flyde ud til områder, hvor de kan fungere efter deres rene metalværdi. Indenfor det feudale system vil alternativet være en tvangsomveksling med så at sige dobbelt tab. Det er for Sture Bolin den bagvedliggende årsag til, at alle tre møntgrupper, tyske og angel-saxiske mønter fra vest og dirhemer fra øst, falder sammen i Norden (og Østeuropa), – omend de indtræder og forsvinder på forskellige tidspunkter, og først fra anden halvdel af 900-årene optræder i samme fund. Fra disse områder er skattefundene også meget store, men dette forhold ophører det øjeblik, man hér indfører det feudale møntvæsen. I Danmark antages dette som nævnt at ske omkring 1075, dvs. i Harald Hens regeringstid, hvor kongemagten skulle være blevet så stærk, at den har kunnet gennemføre en reform af møntvæsenet.

Men Sture Bolins teorier om det feudale møntvæsen har ikke stået uantastet. Det er i første række tyskeren Walter Hävernicks, der har fremført betænkeligheder. Han kalder Bolins teorier for en »Gedankengebäude«. Når skattefund fra omkring 850 bliver lokalt begrænsede i Tyskland, mener han ikke det kan begrundes i fiskale forhold i sammenhæng med udlening af møntretten. Det er derimod bevis for en – som han kalder »åbenbar« – økonomisk tilbagegang. På spørgsmålet om, hvorfor der kun er så få fund fra perioden, så mener han ikke det skyldes, at folk

ikke investerede i højt beskattede mønter, men derimod, at man slet ikke havde en hjemlig møntøkonomi. Grunden hertil er at finde i en helt speciel økonomisk/erhvervs-mæssig struktur i Tyskland: en hjemlig bondebaseret naturalieøkonomi og en blomstrende fjernhandel, hvortil mønterne prægedes.<sup>24</sup> Ved midten af 800-årene gjorde en pengeøkonomi sig kun gældende på markeder, men uden for markeder og byer var udvekslingen baseret på en naturalieøkonomi. Mønterne – og blandt disse viser periodens få fund, at der var både udenlandske og hjemlige – var alene i hænderne på købmænd. Hävernicks mener, at dette mønster også ligger helt fast for det 10./11. århundrede. Først i »den regionale penningstidsalder«, som han sætter til starten af 1100-årene,<sup>25</sup> opstår forhold, hvor mønter bliver et almindeligt indenlandsk omsætningsmiddel, hvilket også kan læses ud af en markant stigning i skattefundene (som først kulminerer i 13. århundrede). Fra at have sit tyngdepunkt omkring Østersøen får møntcirkulationen nu sit tyngdepunkt i den indenlandske vareudveksling, nærmere bestemt i udvekslingen mellem landet og de på den tid opvoksende byer. Man overgår fra en udpræget naturalieøkonomi til en møntøkonomi. Numismatisk kan dette konstateres gennem en spredning af mange flere mønttyper.<sup>26</sup> Det er altså på denne tid, omkring 1100, at udførslen af mønter til Norden ophører, hvor der netop er etableret sådanne – og sådan synes Hävernicks altså at have forstået det: møntpolitiske feudale – forhold, der ifølge Bolin skulle danne *grundlaget* for udførsel af mønt. Fjernhandelen fortsætter imidlertid, men overgår nu til en udveksling vare mod vare, dvs. naturalieøkonomi. Også Bolin mener, at fjernhandelen fortsætter efter 1075, men stadig på pengeøkonomisk basis. De udenlandske mønter bliver blot gennem et forbud mod cirkulation omvekslet med dansk mønt og indsmeltet.<sup>27</sup>

24. Walter Hävernicks, 1954. Samme 1955/56 s. 6.

25. På basis af nyere undersøgelser mener Peter Ilisch, at regionalitet i udmøntningen allerede begynder mod slutningen af 900-årene, dvs. at den ensartethed der startedes under Karl den Store forsvinder. Anf. v. s. 131.

26. Se også Gert Hatz, 1974 (Zusammenfassung).

27. Kirsten Bendixen, 1977 s. 10.

Et andet af Sture Bolins argumenter angår det karakteristiske træk i fundsammensætningen i de nordiske skatte, at gamle udenlandske mønter har været i brug jævnsides med nye. Bolin tolker dette som netop værende bevis på de feudalt møntproducerende samfunds udførsel af gammel, og i forhold til den hjemlige omvekslingstakt mere værdifuld mønt. Men Hävernicks har en anden forklaring: disse mønter har cirkuleret i Norden (og de slaviske områder), fordi møntbillederne var garanti for lødighed. Det skulle også være grunden til den begyndende nordiske møntprægnings efterligning af disses motiver.

En konklusion på kritikken er, at Sture Bolins feudale møntvæsen ikke for Tysklands vedkommende kan være årsagen til udstrømningen af mønter i perioden ca. 970–ca. 1100, idet det feudale møntvæsen ikke kan have eksisteret hér før 12./13. århundrede. Dette mener Hävernicks er ubestrideligt, og hermed anser han hele Bolins teori og metode for faldet.

Det er ikke vanskeligt at tage stilling til denne diskussion. I videnskabshistorisk kontekst må Bolins teori og metode anses for rigtig, men muligvis for det tyske område, og ihvertfald for det danske, har han baseret sin teori på et meget spinkelt empirisk grundlag. Derfor vil den, bl.a. i det følgende, blive nuanceret. Det er ikke bare Bolin der, som Hävernicks anfører, slipper for let om ved det, men også Hävernicks selv, når han for eksempel vil overlade det til andre at besvare spørgsmålet om, hvorfor der eksisterer det dokumenterede sammenfald mellem det tyske og angel-saxiske møntmateriale i Danmark, når han mener den økonomisk/erhvervsmæs-

sige struktur er helt speciel for Tyskland. Og til hans supplerende ræsonnement om årsagen til den tyske fjernhandels møntøkonomi kan man spørge, om det er på grund af en uudviklet møntøkonomi i England, at man hér, sandsynligvis i flere tilfælde, efterligner en stabil og tillidsvækkende dansk mønt i første halvdel af 1100-årene?<sup>28</sup>

#### IV

Som nævnt angives fremmed mønt at cirkulere i Danmark frem til ca. 1075, for herefter at ophøre. Den relative procentdel af udenlandsk mønt i forhold til dansk er markant frem til ca. 1050, dvs. til begyndelsen af Svend Estridsens regeringstid. Fra at udgøre over 90% falder den relative procentsats herefter drastisk, og mellem 1080 og 1090 er den nede på under 30%.<sup>29</sup> Sammenlagt forbliver det absolutte antal udenlandsk mønt dog højt frem til ca. 1070, men efter 1050 sker der altså en markant øgning af dansk mønt i cirkulationen. Isoleret viser en undersøgelse af det sydsvenske materiale en klar faldende tendens til udenlandsk mønt i fundene fra 1042 (slutmøntsdatering),<sup>30</sup> og det norske materiale viser nogenlunde overensstemmelse hermed, idet man hér ser, at hjemlig udmøntning afløser udenlandsk mønt omkring 1050.<sup>31</sup> Samme for det vestslaviske område,<sup>32</sup> og i Polen afløser hjemlig udmøntning udenlandsk mønt i større målestok fra ca. 1068.<sup>33</sup> For årtierne omkring midten af århundredet foreligger også en nogenlunde præcis datering af det danske materiale:

	925–974 %	975–999 %	1000–1024 %	1025–1046 %	1047–1050 %	1059 %
Dansk mønt . . . . .	2	16	2	9	7	58
Angel-saxisk . . . . .	1	17	41	26	40	9
Tysk . . . . .	1	51	53	63	52	33
Kufisk . . . . .	95	15	2	0	1	0
Andre og ubestemte . . . .	1	1	2	2	0	0

28. Samme, 1980 s. 98.

29. Roar Skovmand, 1942, tabel 16.

30. Brigitta Hårdh, 1976 s. 42.



Lars Haastrups gengivne oversigt fra 1969 indeholder foruden det danske også materialet fra Skåne og Slesvig – modsat Roar Skovmands oversigt fra 1942 – og han angiver et nedlægningsstidspunkt identisk med slutmønten.<sup>34</sup> Resultatet er interessant derved, at der udspaltes to nedlægningsperioder under Svend Estridsens regeringstid: den ene gruppe med slutmønt 1050, den anden med slutmønt 1059. Det fremgår klart, at dansk mønt begynder at afløse udenlandsk mønt i perioden mellem de to fundgrupper. I den tidlige gruppe er forholdet 7% dansk mønt mod 93% udenlandsk, i den senere gruppe er forholdet 58% mod 42%. Faldet i den relative mængde udenlandsk mønt er af Haastrup tolket som et »udtryk for et fiskalt begrundet kongeligt ønske om at møntcirkulationen skulle være ren dansk, men intet taler for, at dette ønske skulle være opstået i 1075, og straks konsekvent blevet gennemtvunget«.<sup>35</sup> Tidligere gik man ud fra, at det meget store og blandede Johanneshus-fund, nedlagt omkring 1085, med 4068 mønter, hvoraf knap 97% var udenlandske, og de få danske af både ældre og yngre dato, og Store Frigård-fundet, nedlagt omkring 1110, som udviser nogenlunde samme mønster, var undtagelser, der bekræftede den almindelige tendens.<sup>36</sup> Sture Bolin noterede sig, at fundene var fremkommet i perifere egne af riget, og derfor i udkanten af det område, inden for hvilket en feudal møntpolitik blev håndhævet. Til problemet om omfanget af udenlandsk mønt i Danmark i perioden hører imidlertid, at man kun har ganske få fund, der kan henføres til tiden ca. 1065 til ca. 1100. På grundlag af disse forhold må det derfor pointeres, at *ten-*

*densen er faldende fra Svend Estridsens »mellemperiode«,*<sup>37</sup> men hvad der herefter sker er uklart, bortset fra at udenlandsk mønt vedblivende er indført i landet, og i et vist omfang må have været accepteret i den hjemlige cirkulation.

## V

Et andet forhold der er indeholdt i det feudale møntvæsen er udløning af møntretten. Om en sådan spredning af møntretten i Danmark har sammenhæng med fremkomsten af lokal mønt, der i modsætning til rigsmønt kun har lokal gyldighed, er ikke klarlagt, men det er næppe tilfældet. Udløning af møntretten med den dertil forbundne indtægt har i Danmark altid været under kongelig kontrol. Dette må givet ses i sammenhæng med, at vi aldrig har haft arvelighed i lenene.

Så vidt det vides tog kun bisperne del i udmøntningen herhjemme, men hvornår man startede denne praksis er ikke helt klarlagt. Erik Arup peger på, at den ene af Harald Hens to hovedtyper (Hbg. 1, 2, 3 og 6. En prælat- eller helgenbisp-fremstilling) refererer til en kirkelig del i møntretten, og han går et skridt videre, ved at tildele Kirken æren for den generelle ensartethed i udmøntningen. Hertil er dog rejst indvendinger.<sup>38</sup> Det er også uklart, om der er tale om et egentlig udløningsforhold, når Saxo blandt Knud den Helliges donationer til Lundkirken også omtaler en fjerdedel af indtægterne fra udmøntningen i Lund.<sup>39</sup> Imidlertid har George Galster sandsynliggjort, at samme konge har udlønet møntretten til Roskildebispen Svend

31. Kolbjørn Skaare, 1976. Undersøgelsens hovedkonklusion er iøvrigt, at netop på den tid, dvs. i Harald Hårderådes første regeringsår, påbegyndtes for første gang en udmøntning af kongelig organiseret format.

32. Stanislaw Tabaczynski, 1958 s. 65f.

33. Ryszard Kiersnowski, 1960. Włodzimierz Blaszyk, 1974.

34. Lars Haastrup, 1969 s. 130. Det er også mere markant, som ved det norske materiale, at angel-saxisk mønt volumenmæssigt falder lidt tidligere end tysk.

35. Lars Haastrup, 1969 s. 131.

36. Roar Skovmand, 1942 s. 171. George Galster, 1929 s. 283f.

37. Denne opfattelse støttes af George Galster og Jørgen Steen Jensen, anf. v. s. 126, + Birgitta Hårdh, 1977/78.

38. Erik Arup, 1925. Aksel E. Christensen, 1977 s. 235.

39. Saxo, udgivet 1979 bd. 2 s. 224. Nils Ludvig Rasmusson, KHL, Mynträtt.



Harald Hens udmøntning. Efter Hauberg.



Mønt muligvis præget af Roskildebispens Svend Normand i Knud den Helliges regeringstid, jvf. note 40. Måske er der tale om et isoleret udleningsforhold. Efter Hauberg.

Normand; et forhold der i så fald ophørte ved biskop Svends død i 1088.<sup>40</sup> Man skal ind i 1100-årene før udleningsforhold bliver almindelige. Muligvis har kong Niels overdraget møntretten til Viborgbispens Eskil i løbet af hans lange regeringstid.<sup>41</sup> I hvert fald bliver udlening almindelig ved midten af århundredet.<sup>42</sup> I vesteuropæisk målestok er dette meget sent. I frankerriget optræder de første vidnesbyrd om udlening i 833, og udlening af (markeds- og) møntretten bliver hér almindelig i løbet af 800-årene.<sup>43</sup> I England antages bi-

sperne at have taget del i udmøntningen allerede før Edgars møntreform ca. 970–975.<sup>44</sup> At det kongelige møntmonopol igen er udlånet kort efter midten af 1000-årene, fremgår af Domesday Book.<sup>45</sup> I Tyskland eksisterer flere eksempler på udleningsforhold til kirke og klostre omkring år 1000, og i løbet af 1000-årene bliver det en almindelig foreteelse.<sup>46</sup> Det har derfor været den gængse opfattelse, at inspirationen er kommet til Danmark herfra.<sup>47</sup>

Det bør anføres, at man intet ved, om møntmestrene var lønnet af kongen og således embedsmænd, eller om de havde udmøntningerne i forpagtning.<sup>48</sup> Det er dog vanskeligt at tænke sig et sådant forpagtningsforhold ind i rammerne for et feudalt møntvæsen.

## VI

Monopol på udmøntning, der er grundlaget for det feudale møntvæsen, antages at være indført under Knud den Store efter engelsk forbillede. Man må imidlertid slå fast, at monopolmønt ikke i sig selv er et feudalt træk, men blot et udtryk for administrativ magtud-

40. George Galster, 1978.

41. Samme, 1981.

42. Samme, 1936 s. 151. Nils Ludvig Rasmusson, KHL. Kirsten Bendixen, 1978 s. 180.

43. Wilhelm Jesse, 1924.

44. John D. Brand, 1984.

45. Peter Hauberg, 1900 s. 61.

46. Walter Hävernack, 1961. Elisabeth Nau, 1963.

47. George Galster, 1936, p. 150.

48. Wilhelm Jesse, 1956. George Galster, 1936 s. 145.

øvelse. Feudale forhold er der principielt først tale om, når man i sammenhæng med monopolet begrænser møntens gyldighed i rum og tid, dvs. forlods bestemmer gyldighedsområdet inden for hvilket kun dén mønt må cirkulere, samt – og det er hele pointen – bestemmer en tidsbegrænset omløbstid, for derefter at omveksle mønten til tvangskurs. Da dette system var gennemført, blev det en indbringende indtægtskilde for møntherren, omend dennes tilfredshed næppe blev delt af alle.

Helt sikkert hvornår man begyndte at omveksle mønt ved man ikke, og ej heller hvornår man effektivt kunne håndhæve sådanne bestemmelser. I England antages der ved årtierne omkring år 1000 at have været 2–3 års og/eller 6–7 års omvekslinger.<sup>49</sup> Fund med både ældre og yngre mønt viser, at omveksling næppe kan være håndhævet effektivt før anden halvdel af 900-årene.<sup>49</sup> For Danmarks vedkommende anfører Hauberg, at Knud den Store omvekslede, men i nye fremstillinger hersker der enighed om, at omveksling ikke kan have fundet sted så tidligt. Væsentligst på basis af Slesvig byret, der taler om at kongen kan byde at slå ny mønt, mener man at omveksling først begynder ved midten af 1100-årene, og et egentlig gennemslag i det numismatiske materiale synes først at ske under Valdermar Sejr.<sup>50</sup> Et klart eksempel på udmøntningens skatteindtægtsfunktion tidligere, knytter sig til Knud den Hellige. Hans tidlige udmøntning er tilsyneladende meget lig hans forgænger Harald Hens, med samme møntfod over hele landet og et teknisk godt præg, men mod slutningen af hans meget korte regeringstid – og måske i sammenhæng hermed – prægede han meget lette og underlødige mønter i Nørrejylland. Her udnytter Knud altså kraftigt sit monopol, men uden at der, hvad man skal tro, er tale om egentlig tvungen omveksling til tvangskurs. Måske

har fremgangsmåden været den, at Knud opkrævede sine skatter og afgifter i gode mønter, medens han samtidig sendte de nyprægede men meget dårlige mønter i cirkulation. Ej heller synes en begrænsning af mønternes omløbstid ved tronskift at have været almindelig før tidligst et stykke ind i 1100-årene. Fx. har Johanneshus- og Store Frigård-fundene, nedlagt i henholdsvis 1080'erne og begyndelsen af 1100-årene, mønt fra Knud den Store, og Holsteinsborg- og Græse-fundene, nedlagt henholdsvis 1080'erne og ca. 1130, mønt fra Svend Estridsen.<sup>51</sup>

## VII

En konsekvens af det feudale møntvæsen er oftest en faldende lødighed i udmøntningen. Hvor dette ikke har været tilfældet, fx. i England over en lang periode, må helt specielle forhold have gjort sig gældende. I Danmark kan møntferringelsen klart følges ned gennem 1100- og 1200-årene. Hvorvidt årsagen til denne udvikling udelukkende skyldes møntherrens udbytningsgrad, stiller Kirsten Bendixen sig imidlertid tvivlende overfor. Hun peger på, at den faldende lødighed også kan »være et udtryk for, at man simpelthen ikke kunne dække behovet for sølv« til den øgende udmøntningstakt, der krævedes af omsætningen.<sup>52</sup> Om det er omsætningens krav eller møntherrens udbytningsgrad, der på et givet tidspunkt var vigtigste årsag til ferringelsen, kan vel næppe afgøres, men at der skulle være en permanent mangel på sølvreserver gennem hele perioden er usandsynligt.

At der i Danmark, såvel som i resten af Europa, er tale om en stigende udmøntningstakt, viser Bjørn Poulsens undersøgelse af løsfundsmaterialet. Det fremgår heraf, at mønt først begynder at cirkulere i byerne som alment omsætningsmiddel omkring 1150–1200.

49. D. M. Metcalf, 1965.

50. George Galster, 1936 s. 153/54. Kirsten Bendixen, 1977 s. 11 + note 28.

51. Roar Skovmand, 1942, tabel 13. George Galster, 1955 s. 79.

52. Kirsten Bendixen, 1977 s. 7. Bendixen hæfter sig dog ved de store usikkerhedsmomenter, der knytter sig til selve problemstillingen.

På landet synes mønt først at blive almindelig omkring 1250. Før midten af 1100-årene var brugen af mønt både i by og på land »yderst begrænset«. <sup>53</sup> At udviklingen af pengeøkonomien er startet i byerne og herfra have spredt sig, må betragtes som en selvfølge. Om der var tilstrækkelige sølvreserver til den kraftige udvikling af pengeøkonomien i 12./13. århundrede ud over landet, må også betragtes som en selvfølge. Uanset problemet om sølvreservernes forbindelse med den faldende lødighed, så må man fastholde udmøntningssystemets primære funktion som indtægtskilde for møntherren, og dette forhold vil ifølge sin egen logik altid være udnyttet optimalt.

## VIII

Som det er fremgået, tildeles »Harald Hens møntreform« en mere vidtrækkende betydning, end kildematerialet kan bære. Omend det er klart nok, på grundlag af hans udmøntnings ensartethed i præg og møntfod samt indskrænkning af møntsteder, at der har fundet en omorganisering af udmøntningen sted, så er der langt større grund til at hæfte sig ved faderen Svend Estridsen som ekstraordinær møntreformator. Desværre er kronologien i hans udmøntning dårligt belyst, men i hans »mellempæriode« sker en drastisk forøgelse af udmøntningen, og samtidig ser man en tendens til et fald, både absolut og relativt, i andelen af udenlandsk mønt i cirkulationen. Desuden kan runemønterne ses i forbindelse med et forbud mod udenlandsk mønt i cirkulationen. På et tidspunkt kan der også være ensartet udmøntning.

Hvad angår indførelsen af det feudale møntvæsen i Danmark, så er der her gennemgået de fire centrale begreber, der knytter sig til dette møntsystem: *Monopolmønt*, og håndhævelsen af dette monopol, må være forsøgt allerede under Knud den Store, men mellem ham og udstedelsen af Slesvig byret omkring 1150 synes kun Svend Estridsen at markere sig gennem den faldende tendens til uden-

landsk mønt. *Udelukkelse af udenlandsk mønt* synes at starte under Svend Estridsen, men bliver ikke ordentlig effektueret før ind i 1100-årene. *Tvungen omveksling* starter måske først et stykke ind i 1100-årene, og *udlening af møntretten* bliver først almindelig omkring 1140. På grundlag af disse forhold må spørgsmålet stilles, om ikke man skal op til Valdemartidens begyndelse, før det feudale møntvæsen kan siges at være indført i Danmark.

Det feudale møntvæsen modarbejder i sig selv en udviklet møntøkonomi. Netop derfor må en til en vis grad udviklet møntøkonomi danne grundlaget for indførelsen af et fuldt etableret feudalt møntvæsen. Dette grundlag har måske ikke været til stede i Danmark før midten af 1100-årene.

## Referencer

- Erik Arup*: Danmarks Historie bd. 1. Genoptrykt 1961.
- C. J. Becker*: The Coinage of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040–c. 1046. Studies in Northern Coinage of the Eleventh Century (ed. C. J. Becker). Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter 9:4. København 1981.
- Kirsten Bendixen*: Danmarks mønt. 1976.
- Samme*: Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c. 1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn. Fortid og Nutid XXVII hf. 1, 1977.
- Samme*: Møntcirkulationen i Danmark fra vikingetid til Valdemarsønnerne. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1978.
- Samme*: Examples of Coin Imitations ... Akadémiai Kiadó Budapest 1980
- Włodzimierz Blaszczak*: Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der Bodenforschung. Poznan 1974.
- Sture Bolin*: Ur penningens historia 1962. (Genudgivelse af essays.)
- John D. Brand*: Periodic Change of Type in the Anglo-Saxon and Norman Period. Rochester 1984 (udgivet privat).
- Aksel E. Christensen*: Danmarks historie. Bd. 1. 1977.
- Kr. Erslev*: Roskildes ældste Mønter. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1875.
- George Galster*: Møntfundet fra Store Frigaard.

---

53. Bjørn Poulsen, 1979 s. 284.

- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1929.
- Samme:* Danmarks mønter. Nordisk Kultur XXIX, 1936.
- Samme:* Græsefundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune. Aarbøger for Nordisk Oldk., 1955.
- Samme:* Sven Norbagges mønt. Historisk årbog fra Roskilde Amt 1973, p. 81–86.
- Samme:* Viborgs bispemønter. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad (NNU) 1981, 6.
- Samme og Jørgen Steen Jensen:* Appendix I (The Coins from the Löddeköpinge Cemetery). The Löddeköpinge Investigations III (ed. H. Cinthio). Meddelanden från Lund Univ. Hist. Museum 1979/80.
- Philip Grierson:* Commerce in the dark age: a critique of the evidence. Transactions of the Royal Historical Society 5th ser. vol. 9, 1959, p. 123–140. Genoptrykt i Dark Age Numismatics 1979.
- Lars Haastrup:* Oversigt over kompositionen af danske skattefund ca. 800-ca. 1150. Nord. Num. Unions Medl. blad 1969, 5.
- Gert Hatz:* Handel und Verkehr Zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit. Stockholm 1974.
- Peter Hauberg:* Myntforhold og Udmyntning i Danmark indtil 1146. København 1900.
- Bror Emil Hildebrand:* Två fynd av danska mynt från 11:e århundradet. Kung. Vitterhets ... Akademiens Månadsblad 1884, p. 136–162.
- Walter Hävernick:* Recension af Sture Bolin. Hamburger Beiträge zur Numismatik 1954.
- Samme:* Epoken der deutschen Geldgeschichte im frühen Mittelalter. Hamb. Beitr. z. Numismatik 1955/56.
- Samme:* Zur Münzgeschichte der Karolingerzeit und des 10/11. Jahrhunderts. Hamb. Beitr. z. Numismatik 1961.
- Birgitta Hårdh:* Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Acta Archaeologica Lundensia, ser. 8 min. 6, 1976.
- Samme:* Trade and Money in Scandinavia in the Viking Age. Meddelanden från Lunds Univ. Hist. Museum 1977/78.
- Peter Ilisch:* German Viking-Age Coinage and the North. Viking-Age Coinage in the Northern Lands (eds. M. A. S. Blackburn and D. M. Metcalf) BAR International Series 122, 1981.
- Jørgen Steen Jensen:* Et prøvestykke fra Svend Estridsens Lundemønt. Nord. Num. Unions Medlemsblad 1983, 1.
- Wilhelm Jesse:* Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters. Halle/Saale 1924.
- Samme:* Probleme und Aufgaben der Münzmeisterforschung. Hamb. Beitr. zur Numismatik 1956.
- Ryszard Kiersnowski:* Pieniadz kruszcowy w Polsce wczesnosredniowiecznej. Warszawa 1960.
- D. M. Metcalf:* How Large was the Anglo-Saxon Currency. The Economic History Review. Vol. XVIII, no. 3, 1965, p. 475–482.
- Erik Molkte:* Kulturhist. leksik. f. Nord. Midd., art: Runemønter.
- Samme:* Runerne i Danmark og deres oprindelse. 1976.
- Elisabeth Nau:* Münzstätten des frühen und hohen Mittelalters im Südwestdeutschen Raum. Westfälische Forschungen bd. 15, 1962 (udg. P. Schöller). Münster 1963.
- Bjørn Poulsen:* Møntbrug i Danmark 1100–1300. Fortid og Nutid XXVIII hf. 2, 1979.
- Nils Ludvig Rasmussen:* Kulturhist. leks. f. Nord. Midd. art. : Myntträtt.
- Saxo:* Oversat af Jørgen Olrik 1908–12. Genoptrykt 1979. Bd. 2.
- Kolbjørn Skaare:* Coins and Coinage in Viking-Age Norway. 1976.
- Roar Skovmand:* De danske skattefund fra vikingetid og den ældste middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1942.
- S. Tabaczyński:* Z badań nad wczesnośredniowiecznymi skarbami srebrnymi Wiel kopolski. Polskie Badania Archeologiczne 2. Warszawa-Wrocław 1958.
- Christian Jürgensen Thomsen:* Occidentalske Mynter i Fund ved Vaalse paa Falster. Aarb. for Nord. Oldkyndighed 1842/43.

# Debat

## Verner Bruhn: Nogle bemærkninger om Vejledning i lokalhistorie

Det er meget bevidst at overskriften ikke hedder noget med »Svar til...« eller lignende, for det efterfølgende er mere tanker i anledning af Peter V. Christensens og N. H. Frandsens indlæg i *Fortid og Nutid XXXIII* p. 224ff end det er svar på den fremsatte, temmelig sønderlemmende, kritik af bogen *Vejledning i lokalhistorie*.

Men nogle få bemærkninger om det konkrete i de to kritikeres indlæg. Der er desværre nogle redaktionelle svagheder ved bogen. Det er der en del forklaringer på, men de er sådan set uinteressante for læserne. De har krav på en velredigeret bog og ikke undskyldninger, så jeg skal lade dem ligge. Det ærgrer mig naturligvis meget, men dem må jeg sammen med udgiveren tage på min kappe.

De to forfattere til debatindlægget har en række kritikpunkter som lader mig ret kold. Der burde efter deres mening have været flere/andre eksempler på indholdsfortegnelser, der skulle have været flere illustrationer, der mangler afsnit om metode, der savnes et afsnit om hvordan man starter et tidsskrift og om hvordan en bogs pris skal beregnes osv. osv. Til det er der kun at sige at man altid kan foreslå nogle andre billeder og nogle andre eksempler end de valgte, det er ingen sag at foreslå det. Spørgsmålet er naturligvis bogens omfang, og PVC og NHF mener at den godt kunne have været dobbelt så stor. Det er jo nemt sagt fra deres side. Udgiverne var betænkelige ved det omfang bogen fik, og jeg synes vi fik mange illustrationer med, men der var naturligvis meget der måtte udelades. F.eks. ville jeg gerne have haft et par sider med eksempler på grafiske fremstillinger og kort. Det var der altså ikke plads til, så en

henvisning til bøger hvor eksempler på grafisk illustration kunne findes, var efter min mening en acceptabel løsning. Det synes PVC og NHF er »for billigt«. En bog der var dobbelt så stor ville have løst problemet, det kan jeg godt se – det havde heller ikke været »billigt«.

Jeg skal som sagt i indledningen ikke gå i detaljer med disse punkter, selv om nogle af dem indbyder meget til modsigelse. Som når f.eks. PVC og NHF i forbindelse med spørgsmålet om en sognehistorie skal omfatte »hele historien« eller kun en del, lader som om jeg anbefaler det første og ironisk spørger: »Sker det bedst ved at behandle stedets historie fra istiden og til sidste kommunevalg uden nogen indskrænkning i de emner, der skal skrives om? Og er det et råd at give den vordende forfatter?« – I bogen er der side 11–14 nogle overvejelser over dette spørgsmål, og jeg tror ikke nogen kan få indtryk af at jeg anbefaler at »det hele« skal med. Et enkelt citat: »Det er derfor klogt at stille spørgsmålet om hele historien skal med eller om det ville hensigtsmæssigt at nøjes med visse afsnit« (s. 12). Mit råd til forfattere er at de skal overveje hvad de vil. Det synes jeg ikke er så galt.

Jeg tror PVCs og NHFs skuffelse over bogen bl.a. skyldes at de havde forventet en anden slags bog. I stedet for at anmelde eller kommentere bogen ud fra de præmisser den er skrevet på, skriver de ud fra de forventninger de havde om en anden bog. F.eks. konstaterer de at den ikke er egnet til aftenskolebrug. Men den er ikke skrevet til undervisningsbrug, så ville den have haft en helt anden opbygning. Man kan udmærket diskutere om der burde udgives en studiebog til aftenskoler og andre former for undervisning, og det ville der sikkert kunne komme en god diskussion ud af. Det er bare en anden diskussion end den PVC og NHF fører.

Det er en meget vanskelig opgave at skrive en bog om vejledning i lokalhistorie, fordi de lokalhistoriske aktører er så mange slags, hvad de to kritikere også selv noterer. Enhver der har lavet et foredrag eller et kursus for lokalhistorikere ved, hvor broget målgruppen er. Det har naturligvis været i vore overvejelser mange gange, gode forbindelser er blevet spurgt til råds og udkast til manuskriptet endda gennemlæst af kolleger for at vi kunne få gode råd netop om dette svære med målgruppen. Det ligner en uartighed når PVC og NHF skriver at det virker som om »man ikke for alvor har overvejet problemet«. Men jeg indrømmer at vi har været meget usikre. Ikke nær så sikre som de to kritikere der i deres indlæg ved hvad der er »ganske overflødigt«, hvad der »er væsentligt« og hvad der er »lokalhistorikeren uvedkommende«.

Bogen er skrevet på grundlag af mine erfaringer som lokalhistorisk konsulent. Den er skrevet for den usikre amatør der gerne vil i gang men ikke rigtig ved, hvordan han/hun skal gribe sagen an.

Bogen er således ikke skrevet for de faguddannede historikere, for de kan efter min mening udmærket selv. Den er med andre ord slet ikke for PVC og NHF for de behøver den ikke. Det betyder naturligvis ikke at de ikke må læse den, og de må naturligvis også gerne kritisere den. Men dens udgangspunkt er altså et ganske andet end det debattørerne går ud fra.

Det skinner også igennem når de to kritikere f.eks. kritiserer at bogen ikke fortæller noget om tekstbehandlingsanlæg eller giver nogen anvisning for den der selv vil lave sit lay-out. Det er milevidt fra de brugere jeg har disponeret efter, de bruger ikke tekstbehandlingsanlæg, nogle (omend få) skriver endnu i hånden. De færreste af dem ville drømme om at lave deres eget lay-out, men ved at arbejde med Eric Mouriens fortræffelige gennemgang af en lang række forskellige bøger og former for opsætning (ss. 164–183) kunne det da være, at de fandt på at drøfte med bogtrykkeren netop deres bogs udformning.

Man kan kritisere at jeg sigter på en forkert målgruppe, og hævde at jeg har valgt for lavt ved ikke at stille efter hvordan vi får en god lo-

kalhistorie, men nøjes med at undgå den ringeste. Man kan kort sagt kritisere mine præmisser og det kunne der komme en frugtbar diskussion ud af. Det kan der ikke rigtigt når kritikken tager udgangspunkt i andre præmisser end dem jeg har anlagt. Jeg synes hele debatindlægget virker overlegent og hovskisnovski-præget, og det gør mig lidt forstemt. Ikke fordi det går ud over mig eller den bog jeg har redigeret. Der er mange der har rost den og sagt at de er glade for bogen, så jeg kan sagtens klare mig. Det der bekymrer mig lidt er den undertone af selvbevidsthed der præger indlægget. Det er som forfatterne ved hvad der er *rigtig* lokalhistorie, anderledes og i hvert fald ikke »traditionel«. Sognehistorie er – sådan læser jeg indlægget – næsten et lidt suspekt begreb.

Men jeg vil ikke afgøre hvad der er den rette lokalhistorie. Jeg har f.eks. fulgt nogle grupper af »ganske almindelige mennesker« der gennem år har slidt sig igennem en masse stof og fået skrevet en sognehistorie som masser af mennesker i sognet er glade for (og har købt). Jeg synes godt de bøger kunne have været bedre, være skrevet anderledes, været illustreret bedre. Men jeg har efterhånden fået megen respekt for de mange slags aktiviteter der trives rundt om, og jeg mener at kunne se at de har værdi.

Det fritager ikke faghistorikere fra at stille krav på fagets vegne eller de historiske foreninger fra at tilbyde sig med kursusvirksomhed o.l. Men jeg mener vi må respektere mange slags »lokalhistorier«, og Vejledningen er skrevet for den »usikre« amatør, ikke for den uddannede, træned skribent.

Jeg tror der er brug for mange (små) bøger – om historisk metode, om brug af kort, af folketællinger eller skifter, om udstillingsteknik og mange andre emner. Der er megen brug for vejledning af forskellig art for at gøre det lokalhistoriske arbejde fagligt bedre. Derimod skal vi nok vogte os for at ville bestemme hvilken slags lokalhistorie der er den rigtige.

Knud Prange:

Lidt om at vejlede og lidt om  
»traditionel« lokalhistorie

Fællesforeningens bog: »Vejledning i lokalhistorie« blev anmeldt i Fortid og Nutid XXXIII s. 75 af Peter Bondesen. Efter at have afvejet positive og negative sider ved bogen, skrev han, at de tre forfattere har evnen til at fremstille deres emner sikkert og klart. »Vejledningen vil med sikkerhed blive benyttet flittigt af ethvert skriftudvalg ... den kan ikke undværes i det lokalhistoriske værksted.«

Fortid og Nutid XXXIII s. 224ff. bragte et debatindlæg af Peter V. Christensen og N. H. Frandsen, som imidlertid har en helt anden mening; efter deres opfattelse er bogen stort set mislykket. Jeg er meget enig med Verner Bruhn, når han i sit indlæg i dette hæfte mener, at de to kritikere nok har forkerte forventninger til bogen – jvfr. deres ulyksalige idé om at den burde kunne bruges som grundbog ved aftenskoleundervisning i lokalhistorie. De har så åbenbart også vildt overdrevne forestillinger om den plads forfatterne har haft til rådighed. Der står i mit afsnit af bogen, at »pladsen tillader slet ikke en omtale af de væsentligste lokalhistoriske kilder eller de vigtigste håndbøger« ... »det er umuligt at opregne blot de vigtigste hjælpemidler« ... »bogen er en ajourføring af (Hvidtfeldts håndbog) men med mindre plads til rådighed«.

Det er klart at andre forfattere kunne have udvalgt andre kilder og håndbøger end dem jeg har draget frem, men hvorfor må jeg egentlig ikke nævne registraturen over Helsingør rådstuearkiv – det er faktisk en af de allerbedste af slagsen? Kritikerne synes også det er uforståeligt, at jeg ikke nævner SLA's interne adresseliste. I stedet har jeg henvist til Lokalhistorisk Vejviser fra 1978 – hvad der har fået Christensen og Frandsen til omhyggeligt at opregne hvor mange arkiver der har skiftet adresse, leder eller har fået ny åbnings-tid siden da. Da jeg skrev mit manuskript vidste jeg godt at »Vejviseren« var forældet, men jeg vidste også at Fællesforeningen var ved at lave en helt ny udgave, ja jeg troede faktisk

den ville komme samtidig med vejledningen, og derfor skrev jeg i bogen, at en ajourført liste var under udarbejdelse. Den udkom da også nogle måneder senere, og i modsætning til SLA's medlemsfortegnelse har den tillige adresser på og oplysninger om: biblioteker, museer, foreninger og adskillige andre historiske institutioner.

Det er i det hele taget galt med indholdet af mit afsnit. Det er på samme tid for uoverskueligt og for overfladisk, det er et katalog over emner og arkivfonds, og kritikerne savner uddybning af både dette og hint. Blandt andet nævner man kronologi, mål, vægt, gotisk skriftlæsning og historisk metode samt råd om hvordan man harmoniserer to kilder. Det sidste vil jeg nu nødtigt give – da jeg lærte historisk metode hørte det ikke til god tone at harmonisere kilderne. Disse krav til flere detaljer og oplysninger (men vel at mærke på det samme antal sider) harmoniserer meget dårligt med Christensens og Frandsens ord om at »både begyndere og lidt erfarne kan let drukne i mængden af detaljer og få deres hjerne med at overskue og prioritere materialet.« Så sandt som det er sagt, nemlig i bogen side 74: »Begynderen er næppe heller tjent med at blive kastet hovedkulds ud i denne mangfoldighed, så der er lagt vægt på at give ideer og at henvise til hjælpemidler der igen kan føre lokalhistorikeren videre frem i hans spændende arbejde.«

Når kritikerne har så svært ved at finde rundt i min 34 sider store text skyldes det, at der efter deres mening er for få underafsnit. Tja, teksten er delt i 8 afsnit, og de 10 siders litteraturfortegnelse er fordelt på 7 afsnit, hvoraf nogle er opdelt i underafsnit – min sjæl hvad vil du mer'?

Men noget må der åbenbart være galt, for det er tydeligt at kritikerne har svært ved at orientere sig i mit afsnit, og de har endnu sværere ved at huske hvad de har læst. Når jeg råder en begynder til at spørge et bibliotek til råds, skriver de at det er en usikker metode at slå efter i et tilfældigt biblioteks kartotek – det ville jeg heller aldrig råde nogen til. Kritikerne gør opmærksom på »at man er nødt til at ofre tid på at finde ud af, om det emne man vil arbejde med, i forvejen er behandlet«...



»man kan måske endda slippe for at udføre et stykke arbejde, som en anden har udført tidligere.« ... »Fra litteraturen ... får man et godt udgangspunkt til at komme videre. Man får foræret henvisninger til yderligere litteratur og kildemateriale«.

Vi er ganske enige, derfor skrev jeg også: »Gennem biblioteket har man mulighed for at sætte sig ind i om der allerede er skrevet bøger eller tidsskriftsartikler om den lokalitet og de emner, der interesserer en. Det er ærgerligt at kaste sig ud i et arbejde, blot for at opdage at det allerede er gjort, og at resultatet foreligger på tryk« ... »Det er ofte en inspiration at studere andres lokalhistoriske værker og se hvordan de har grebet tingene an, og gennem deres kildehenvisninger vil man ofte blive ledt frem til et materiale man ikke kendte i forvejen«. Har kritikerne mon overset disse afsnit af bogen, eller syntes de at tankerne var så slående at de skulle på prent én gang til, men nu altså som en bebrejdelse mod forfatteren?

Man kan i det hele taget komme i tvivl om hvad der er Christensens og Frandsens ærinde. Bogen er jo anmeldt i Fortid og Nutid og deres indlæg kommer under rubrikken: Debat. Hvad er det mon egentlig de vil debattere – med forfatterne og med andre? Jeg er kommet til det resultat, at det måske er synet på begrebet lokalhistorie – traditionel lokalhistorie, der skiller os. Jeg har i bogen nævnt 11 eksempler på gode lokalhistoriske arbejder fra de senere år og har gjort opmærksom på, at man let vil kunne supplere listen via de mange anmeldelser i Fortid og Nutid. Det skulle jeg vist ikke have gjort. Jeg får at vide at hele 8 af de 11 nævnte arbejder er by- eller sognehistorier, og at Odense bys historie er for omfattende til at kunne bruges som forbillede – hvorfor dog, netop på grund af sit omfang kunne den måske »forære henvisninger til kildematerialet«, jvnf. ovenfor. Og det hedder videre: »Der savnes flere utraditionelle fremstillinger. Redaktionen og forfattere har således cementeret den traditionelle opfattelse af, hvordan man skriver lokalhistorie.«

Det der åbenbart er traditionelt, og som man ikke må, er »at behandle stedets historie

fra istid og til sidste kommunevalg uden nogen indskrænkning i de emner der kan skrives om.« Kære kritikere, kig igen en gang på mine 8 by- og sognehistorier. Af dem er der faktisk kun én der behandler stedets historie fra istid til sidste kommunevalg, *alle* de andre har foretaget udvalg af en eller anden art. Hvis I også læste de anmeldelser, jeg henviser til, vil I kunne se, at kyndige mennesker betegner adskillige af disse bøger som netop utraditionelle!

Jeg gad i øvrigt vide, om det er muligt at behandle nogen lokalitet »uden nogen indskrænkning i emner«. Det er i hvert fald ikke det, jeg anbefaler i bogen: »man kan ikke genoplive og berette om alt hvad der er hændt, eller alt hvad der har været til« ... »et forsøg på at fremmane dette mylder af existenser og deres indbyrdes forhold i alle mulige sammenhænge, vil være dømt til at mislykkes« ... »man må foretage et udvalg efter et eller andet system«.

Det er den tankegang jeg har søgt at udvikle i indledningen til mit afsnit om arbejdet med kilder og håndbøger. Ud fra mine erfaringer har jeg valgt at gøre det på den måde, at jeg stiller spørgsmålet til den vordende, eller i hvert fald uøvede, lokalhistoriker: Hvad er det der interesserer *dig*, hvilke dele af fortiden vil *du* drage frem? Hvis ikke lokalhistorikeren arbejder ud fra en sådan interesse, hvorfor skulle han så overhovedet sidde på bibliotekernes og arkivernes læsesale? Jeg synes aldeles ikke det tilkommer mig – og faktisk heller ikke Christensen og Frandsen – at fortælle lokalhistorikeren hvilke emner, han skal beskæftige sig med. Men jeg vil gerne hjælpe ham frem til de kilder, han ønsker at bruge. Derfor er det med rette at kritikere skriver, at jeg ikke »prioriterer« de forskellige arkivfunds og at jeg ikke koncentrerer mig om »at beskrive de arkivfunds der er centrale for lokalhistorikeren.« (Kursiveringen er min). Efter min mening vil en prioritering ganske afhænge af hvilke problemer og temaer lokalhistorikeren arbejder med. Og selv om det tilsyneladende chokerer kritikerne, så mener jeg at toldregnskaber og kommunearkiver faktisk kan være lige vigtige – det afhænger ganske af den opgave lokalhistorike-

ren har stillet sig selv. Og jeg synes virkelig han selv skal have lov til at stille opgaven.

Men der er et andet område, hvor jeg gerne vil prøve at påvirke lokalhistorikeren. Megen lokalhistorie har været bundet af kilderne, forstået på den måde at man har arbejdet ret snævert med de kilder, der har samlet sig omkring kirken, skolen, herregården osv. Dette kan blive en spændetrøje, på den måde at et arbejde om skolen let kommer til at handle om selve skolebygningen suppleret med biografier af de skiftende lærere, mens en mere kreativ/fantasifuld historiker f.eks. også kunne have ønsket at finde ud af hvad børnene lærte i skolen. Her vil jeg gerne gøre lokalhistorikerne opmærksom på at man har frihed til at gå på tværs af kildegrupperne, og at man har lov til at stille spørgsmål til fortiden. Derfor vil jeg ikke udpege de arkivfunds »der er centrale for lokalhistorikeren«. Jeg er nemlig bange for at det meget let kunne føre til en såre traditionel lokalhistorie!

## Bent Blüdnikow:

### Mere om folkelig uro 1789–1820

I Fortid og Nutid XXXIII p. 204ff har John Christensen, Henning Koch og Henrik Stevnsborg leveret et debatindlæg om min artikel om folkelig uro i Fortid og Nutid XXXIII s. 1ff.

Debatindlægget af disse tre, der alle tidligere i har skrevet om folkelig uro i Danmark, indeholder en række spørgsmål og kritikpunkter, som jeg i det følgende skal forsøge at besvare:

1) Der spørges om, hvorvidt uro-sager fra militærets arkivalier er gennemgået systematisk eller blot plukket ud efter behov. Svaret er, at såvel Landetatens som Søetatens arkivalier er systematisk gennemgået efter samme udvælgelseskriterier som politiets arkivalier.

2) Forfatterne til debatindlægget indvender, at jeg ikke har brugt entydige kriterier til brug ved udvælgelsen af uro-sager.

Svaret her er, at det har jeg. Jeg har anvendt to kriterier, hvoraf forfatterne desværre kun husker at nævne den ene og dermed fejl-

informerer læserne om grundlaget. Det første kriterium har været, at deltagerantallet skulle være så højt, at jeg med rimelighed kunne antage, at det ikke drejede sig om private skærmydsler. Jeg valgte, med udgangspunkt i en konkret sag fra 1700-tallet, et tal på 20 mennesker. Det er dog sjældent, at politirapporterne indeholder nøjagtige angivelser af opløbdeltagernes antal, men jeg har kunnet erfare ud fra politirapporterne, at hvor der i disse tales om »et stort antal«, »en hob mennesker«, »gaden var fuld af mennesker« og lignende, var der tale om så mange, at man kom op over tallet på 20 og dermed med rimelighed kunne regne med, at det ikke kun drejede sig om et privat opgør mellem fuldebøtter eller lignende. Ud over dette kriterium har jeg gjort det til en betingelse for de udvalgte urosager, at de skulle involvere en verbal eller fysisk konfrontation med myndigheder eller disses ejendom.

Jeg har bevidst valgt at se bort fra sammenstød mellem civile befolkningsgrupper, der ikke indbefattede konfrontation med myndighederne, fordi – og her kan jeg citere min egen artikel – »Denne undersøgelses formål er ikke at belyse den almene utilfredshed, men lodde karakteren og dybden af protestadfærden vendt mod magthaverne.« Disse to kriterier er funktionelle, forstået på den måde, at det er relativt nemt af sagerne at se, hvorvidt de opfyldte disse to kriterier. Og denne funktionelle arbejds metode var nødvendig, da det drejede sig om ca. 120.000 sager der skulle gennemgås.

Så mit mere udførlige svar er altså, at der ingen metodisk brist er i min undersøgelse, at de to kriterier er systematisk anvendt, og at det har været praktisk muligt at anvende disse kriterier på kildematerialet.

Kritikerne indvender, at jeg ikke har været så sikker i min udvælgelse, som jeg påstår i artiklen, da jeg lader samme sag optræde under flere forskellige betegnelser. Jeg foretager nemlig efter den første udvælgelse af det omfattende kildemateriale en tematisk inddeling i henholdsvis »fødevarsager«, anholdelses-sager«, »rets- og moralsager«, »arbejdskonflikter« og en gruppe, der har været svær at placere, og som jeg har kaldt »varia«.

Og enkelte af disse sager optræder såvel under »anholdelsessager« som under »varia«. Dette er der gjort tydeligt opmærksom på i min artikel, og det hænger sammen med det forhold, at der i visse store uro-sager var tale om flere elementer i samme sag. At disse sager ikke klart kunne typebestemmes under min tematiske inddeling har intet med uklarhed eller metodisk brist at gøre, men skyldes simpelt hen det forhold, som jeg kort skal vende tilbage til, at hændelser ikke er så entydige, som de tre debattører gerne så dem.

Forfatterne til debatindlægget ville imidlertid selv have valgt et helt andet udvælgelseskriterium, hvis de altså havde lavet en undersøgelse. De ville have taget udgangspunkt i »forsamlingens karakter, intensitet og hensigt«. Jeg tror egentlig ikke, at der er nogen speciel uoverensstemmelse lige netop her mellem de tre debattører og mig, for det er faktisk hvad jeg har gjort, efter jeg havde foretaget min sikre udvælgelse på baggrund af klare og funktionelle udvælgelsesprincipper.

3) Kritikerne tager i næste punkt fat i et centralt tema, nemlig forskellen på de tilfældige, spontane urosager over for den planlagte uro, hvor de betegner de sidste som en direkte trussel mod statens sikkerhed. Og de fremholder juristen Kolderup Rosenvinges »Grundrids af den danske Politiret« fra 1825 som et bevis for, at det afgørende punkt i debatten ligger i skelnen mellem de tilfældige opløb og så den planlagte uro.

Og her træder forfatterne af debatindlægget, efter min mening, ved siden af. Der er næppe tvivl om, at myndighederne ganske rigtigt opererede med denne skarpe skillelinie. Det fremgår også tydeligt af mit kapitel i artiklen under overskriften »Myndighedernes holdning«. Her refererer jeg datidens juridiske kapaciteter for netop dette synspunkt.

Der er bare den hage ved sagen, at myndighedernes juridiske definitioner og vurderinger i 1790'erne eller i 1825 ikke skal være bestemmende for en historisk udredning af de egentlige motiver bag urosagerne. Når jeg i min hovedkonklusion når frem til, at langt de fleste sager skyldtes en kamp for traditionelle rettigheder og moralnormer, så omfatter det såvel sager som politiet anså for tilfældige op-

løb og sager, hvor man dømte det som planlagt opløb. Og det er jo netop vor opgave: ikke at acceptere datidige myndigheders definitioner uden videre, men at kigge dem i kortene og forsøge at forstå de egentlige motiver, sådan som vi i vor samtid kan forstå dem.

Opdelingen mellem de tilfældige og planlagte urosager er efter min vurdering ikke vejen til at forstå de egentlige motiver bag 1700- og 1800-tallets folkelige uro.

4) Fra disse relevante debatpunkter går Christensen, Koch og Stevnsborg over i det polemiske, desværre med det resultat, at seriøsiteten går fløjten. I sidste del af deres debatindlæg tillægger de mig holdninger og synspunkter, som ikke er mine. Jeg bliver tillagt 1800-tallets nationalromantiske historiesyn. De tillægger mig, at den folkelige uro blot var gadespetakler (intet har været fjernere fra min artikels indhold) og andre synspunkter, som jeg ikke kan genkende. De tre skriver om min kritik af tidligere historikere: »Efter nationalromantikerne kommer turen til ungdomsoprørets konfliktsøgende historikere, til hvem der bliver lagt afstand med fuldt så stor energi«. Og her er det så, at forfatterne til indlægget lader sagen blive sort-hvid og konkluderer, at jeg i virkeligheden selv er en slags ny nationalromantiker, fordi jeg ikke ser konfrontationerne mellem politi og borgere som nogen politisk manifestation og tror at byens befolkning som loyale borgere var dybt forankret i nedarvet royalisme. Jamen kære venner, det er jo overhovedet ikke, hvad jeg har skrevet.

Men jeg tror, vi kan nærme os kernen i vor uenighed og grunden til den hovedløse polemik, ved at citere nogle linier fra debatindlægget. De skriver: »Efter behandlingen af spørgsmålet om københavnernes politiske bevidsthed slås det fast, at de talrige udslag af uro i enevældens hovedstad på ingen måde var udtryk for oprør, eller blot opposition. Tværtimod var der kun tale om halløj i gaden, udført af nysgerrige eller af personer, som følte deres rets- og moralopfattelser krænket. Man spørger sig selv, må ikke netop indgreb i myndighedernes anholdelser, og uro foranlediget af politihad, tolkes som udtryk for en fundamental politisk utilfredshed med det

enevældige styre og dets magtapparat? Hvad ellers?»

Men hele min artikels essens er netop, at dette ikke er tilfældet. At man ikke kan slutte fra uroen til en firkantet, forudsigelig konklusion om, at der var tale om fundamental politisk utilfredshed mod det enevældige styre. At virkeligheden var dybt kompliceret, og at dele af uroen også indeholdt en nedsat autoritetstro, men at hovedsagen var en krænkelse af traditionelle rets- og moralnormer. Når debatskribenterne vælger at misrepræsentere mine synspunkter og kalder mig en ny nationalromantiker, så tror jeg, at årsagen skal findes i min afstandtagen fra ungdomsoprørets konfliktsøgende historikere. Der er næppe tvivl om, at de tre debattører har følt sig ramt af denne kritik, og den var også nødvendig. Ved gennemlæsning af f.eks. Jens Engbergs bog om guldalderen og debattørens artikler om folkelig uro bliver man klar over, hvor bastant og tidspræget deres historieopfattelse er. Her er helt faste retningslinier for, hvorledes historien skal opfattes. Befolkningen er generel utilfreds og oppositionslysten, politiet er brutalt, og udviklingslinierne ligger klare til nutiden. Men vi er i 1980'erne nu og ikke i 1960'erne. Forståelsen af historien som en nuanceret, indviklet affære har løftet os væk fra 1970'ernes klare og simple opfattelser af ondt og godt i historien. Og den banale konklusion, at befolkningen var fundamentalt politisk utilfreds med enevælden hører ikke nogen steder hjemme i det samfundssystem, der eksisterede i f.eks. 1790'erne.

Jeg skal afslutningsvis blot tage fat på et enkelt kritikpunkt som Christensen, Koch og Stevnsborg rejser. I et forsøg på at påvise, at befolkningen var politisk bevidst, kritiserer de mig for ikke at kunne se dette og skriver: »Bent Blüdikow oplever datidens københavnerne som enevældens jublende medløbere«. Det er overhovedet ikke tilfældet. Hvad jeg forsøgte i kapitlet »Den franske revolutions ideer« var at finde skriftligt belæg for eventuelle politiske holdninger hos underklassen. Jeg har her gennemgået et ganske stort kildemateriale, men har ikke kunnet afklare, hvorvidt der var tale om bevidste politiske holdninger eller ej. Et af de midler jeg brugte var

at se på, hvilke slagord, der benyttedes fra urodeltagernes side. For i London og Paris råbte man klare og utvetydige politiske slagord. I København råbte man derimod næsten udelukkende ordet: »hurra«, som ikke giver os mange fingerpeg om en eksisterende politisk holdning.

Debattørerne ved imidlertid bedre. De forklarer det alment kendte, at hurraråbet oprindelig er et kampråb, når rytteriet gik til attack. Og derfor ser skribenterne straks de politiske overtoner.

Forholdet er blot det, at hurra-råbet kan genfindes i en mængde sager, hvor befolkningen f.eks. tiljublede kongen. Der er ingen grund til at antage, at brugen af ordet hurra skulle antyde en politisk holdning hos urodeltagerne, da kun hvis man har nogle meget faste holdninger, som man meget gerne ser bekræftet af kildematerialet.

Det sørgelige ved denne slags debatter er den lange tid, der går mellem indlæggene, så læserne dårligt nok kan huske, hvad debatten egentlig gik ud på. Derfor håber jeg, at læserne tager fat i Fortid og Nutid med min originale artikel for at opdage det mærkværdige forhold, at de tre debatskribenter i polemikkens navn og til forsvar for egne grundholdninger gør såvel historien som mine synspunkter så firkantede, at de næppe er til at kende igen.

Claus Bryld:

Om det bevidste og det ubevidste i dansk historie

*Kan der drages en konklusion af Jane Horney-debatten?*

Debatten om Jane Horney-sagen og om fjernsynets filmserie fra efteråret 1985 er nu klinget ud. Gudskelov vil de fleste sige. Mange har allerede længe skyndt sig at gå videre til andet stof, når de stødte på navnet i avisen eller andetsteds. Men nu kan vi altså trække vejret lettet.

Denne artikel skal ikke forsøge at genoplive

debatten, men den skal rejse spørgsmålet, om det danske samfund forholder sig principielt anderledes til sin historie end de fleste (store) lande, hvor demokratiet ikke har udviklet sig så harmonisk eller været særlig rodfæstet. Det kan Horney-debatten bidrage til at besvare, og selve sagens manglende opklaring er en del af denne besvarelse.

Jeg undskylder, at det nok engang er nødvendigt at rekapitulere, hvem Jane Horney var, og hvad debatten om hende i offentligheden har drejet sig om. Det er nødvendigt, fordi det i nogen grad er druknet i alle mulige og umulige røverhistorier, en del af dem med sexistiske overtoner. Men iøvrigt er det debattens *symbolværdi* og ikke sagen i sig selv, der har min interesse. Efter Erik Nørsgaards og Peter Kristiansens 2 timers radiomontage kan der med det givne kildegrundlag ikke presses mere saft af den citron.

Jane Horney var en ung svensk kvinde, der i januar 1945 blev likvideret af medlemmer af den danske modstandsbevægelse på en båd i Øresund. Så meget er nogenlunde uomtvistet og kan forsåvidt regnes for et stykke historie. (Nogle mener dog at have set hende efter »likvidationen«, men de mest fantasifulde versioner bliver her holdt udenfor). Likvidationer måtte imidlertid kun finde sted, hvis der i modstandsbevægelsens ledelse var en berettiget mistanke om, at vedkommende gennem agentvirksomhed, angiveri til tyskerne el. lign. udgjorde en alvorlig fare for modstandsbevægelsen eller nogle af dens medlemmer. Ved at sige, at Jane Horney var blevet likvideret, udtrykte man altså samtidig, at hun var tysk agent, stikker el. lign.

Lige siden krigens slutning har dette imidlertid været anfægtet fra mange forskellige sider, ikke mindst fra svensk side, men også – i hvert fald i de senere år – fra enkeltmedlemmer af modstandsbevægelsen, der mener, at der her kunne ligge andre motiver bag. I enkelte populærhistoriske bøger om besættelsestiden og i en række avisartikler af folk med vidt forskellig politisk og professionel baggrund er det blevet hævdet, at Jane Horney sad inde med viden om nogle specielle tyske ruter over Øresund, ruter, der kunne tjene diverse formål og i sidste ende ville kunne be-

nyttes som *flugtruter* for højtstående tyske nazister efter det tyske nederlag, der tegnede sig tydeligere og tydeligere fra 1944. Disse tyske ruter skulle ifølge teorien være kendt og accepteret af visse dele af den danske modstandsbevægelses ledelse, vistnok især af Hærens Efterretningstjeneste, der som modydelse fra tyskerne fik, at disse så igennem fingre med våbenforsendelser fra Sverige til den danske modstandsbevægelse, der især gik til de militære O-grupper – der ikke deltog aktivt i kampen – og at tyskerne lovede støtte til en bekæmpelse af et evt. kommunistisk magtovertagelsesforsøg i Danmark ved besættelsens afslutning. Med andre ord går teorien ud på, at der ud fra sammenfaldende interesser på enkelte punkter skulle have fundet et samarbejde sted mellem tyske nazister og dele af den danske modstandsbevægelse i 1944–45, og at Jane Horney sammen med 2–4 andre, bl.a. den tyske efterretningsofficer *Gilbert*, blev likvideret p.g.a. sin viden herom.

Denne fortolkning anlagdes utvetydigt i den svenske TV-film, og selvom navne m.v. var camoufleret, var det dog til en vis grad muligt – når man i forvejen kendte noget til besættelsestidens historie – at identificere de pågældende fra det danske politi og den militære efterretningstjeneste. Kvaliteten af serien skal jeg holde helt udenfor, den var ikke høj, men her drejer det sig om den politiske og historiske debat i forbindelse med den.

Ovenstående har været og er stadig i kort form de modstridende synspunkter på Jane Horney og årsagerne til drabet på hende i januar 1945. Empirien, dokumentationen for de to teorier, kommer jeg senere ind på.

I et større perspektiv er konturerne af denne historie ikke usædvanlige. I alle de af Tyskland besatte lande under 2. verdenskrig var der – omend i varierende omfang – stærkt delte interesser i modstandsbevægelserne omkring karakteren af efterkrigssamfundet, og disse modstridende interesser satte sig igen som indre spændinger og somme tider indre kamp mellem *borgerligt orienterede* modstandskræfter på den ene side og *kommunistisk eller socialistisk orienterede* på den anden. I Jugoslavien og Grækenland kom det til direkte kamp imellem disse grupperinger, en kamp

der for Grækenlands vedkommende fortsatte i skærpet form i den græske borgerkrig 1946–49. Hermed er naturligvis ikke sagt, at dele af den danske modstandsbevægelse gik eller var villige til at gå lige så vidt som deres kolleger i Grækenland og Jugoslavien, der gik i direkte samarbejde med tyskerne for at bekæmpe den truende kommunistiske dominans i disse lande, men det er på den anden side sikkert, at de samme indbyrdes modstridende politiske kræfter *principielt* og på visse områder *konkret* gjorde sig gældende i den danske modstandsbevægelse.

Igen vil jeg understrege, at dette faktum ikke er ensbetydende med tilslutning til tesen om, at Jane Horney blev dræbt, fordi hun skulle have besiddet en belastende viden om dele af modstandsbevægelsen. Det kan vi nemlig af gode grunde ikke vide. Blot er det vigtigt for den historiske fornemmelse af disse ting at slå fast, at den danske modstandsbevægelse eller frihedsbevægelsen, som den blev kaldt i den sidste fase, ikke var nogen fast sammentømret enhed i politisk henseende, der kunne holde sammen under enhver tænkelig omstændighed, ej heller over for den tyske nazisme. Principielt var de *sociale* interesser og modsætninger lige så vigtige som de *nationale*, og det må nærmest betragtes som et historisk tilfælde, betinget af den fredelige tyske kapitulation og de engelske troppers ankomst før de russiske, at modsætningerne i den danske frihedsbevægelse ikke slog ud i lys lue omkring besættelsens ophør.

Hvis man, som jeg har lagt op til, betragter årsagerne til den hede debat om Jane Horney som den inderste box i et kinesisk æskesystem, hvor den ene æske efter den anden må tages af for at nærme sig boxen, er det ikke nok at nævne den tyske besættelsesmagt og den danske modstandsbevægelse. Også den tredje vigtige gruppering i spillet under besættelsen må med, nemlig *politikere* som udtryk for den traditionelt etablerede magt.

De »gamle politikere« eller samarbejdspolitikere, som de blev kaldt, gik aldrig direkte ind i modstandsbevægelsen, men lagde den strategi at påvirke modstandsbevægelsen *udefra* gennem folk, der arbejdede i den. De vigtigste redskaber var her officererne og Efter-

retningstjenesten, og målet var en genoprettelse af det parlamentariske demokrati fra før 1940. Især de konservative og de socialdemokratiske toppolitikere – Ole Bjørn Kraft, Aksel Møller, H. C. Hansen og Hans Hedtoft – var aktive i denne forbindelse, og ved befrielsen i maj 1945 kunne de, uden at komme 100%, men nok 98% på kant med sandheden, fremstille det i offentligheden, som om de havde spillet en meget vigtig rolle i modstandskampen. I virkeligheden var deres rolle først og fremmest af kontrollerende og manipulerende art, motiveret af, hvad de betragtede som den kommunistiske fare. Men ved den hurtige genetablering af traditionelle forfatningsmæssige former og den faktiske indflydelse de fik i befrielsesregeringen, bl.a. med Vilhelm Buhl på statsministerposten, mistede det gamle modsætningsforhold mellem samarbejdspolitikere og modstandsbevægelsen snart sin praktiske betydning. Den etablerede magt havde vundet magtkampen, de mere radikale dele af modstandsbevægelsen havde tabt.

Og dermed mistede *den historiske opfattelse* af besættelsestiden også *modsætningens dimension*. Besættelsestiden blev fra nu af næsten udelukkende set som en *dansk-tysk* konflikt og ikke som også en *dansk-dansk* konflikt. Den såkaldte *consensus-opfattelse*, ifølge hvilken modstandsbevægelsen havde gjort *aktiv* modstand mod besættelsesmagten og regeringen og administrationsapparatet *passiv* modstand, opstod, og den blev båret af så stærke interesser både i det gamle, stadig bestående, magtapparat og i dele af frihedsbevægelsen, at den temmelig urokket blev stående som den officielle opfattelse af besættelsestiden (og for så vidt gør det endnu). *Retsopgøret og udrensningen* i de første 3–4 år efter befrielsen og herefter *den kolde krigs* atmosfære bevirkede, at *consensus-opfattelsen* var adækvat for mange forskellige interesser: for politikere, fordi den frikendte dem for nedbrydelse af demokratiet og en faktisk hjælp til den tyske krigsmaskine under besættelsen, for det store erhvervsliv, fordi dettes ekstraprofitter under besættelsen også blev legitimeret gennem *consensus-opfattelsen* – de store firmaer havde jo bare gjort, hvad regeringen bad dem om i natio-

nens interesse – og for de dele af modstandsbevægelsen – lad os bare kalde det de borgerlige dele – der ikke havde forbundet modstandskampen med nogen ønsker om egentlige samfundsændringer efter krigen. Desuden var størstedelen af befolkningen efterhånden godt trætte af drama-stemning og økonomisk smalhans og ønskede først og fremmest, at der måtte komme en båd med bananer. Hvad der egentlig var *sket* under besættelsen og de evt. politiske følger heraf var i denne sammenhæng underordnet.

Selv modstandsbevægelsens historie var ved at forsvinde i kaminer og på lossepladser, da der ikke blev taget nogen initiativer til at samle og bevare vigtigt kildemateriale om den før mange år efter krigen. Og da var det først og fremmest på privat initiativ dette skete.

Når alt dette nævnes, er det for at placere »the setting« for dramaet om – ikke Jane Horney, men *debatten om Jane Horney*. For det er *i* og *imellem* disse store kinesiske æsker, at forklaringen på den afstumpede og primitive debat om besættelsestidens historie skal findes.

Med nogle ord fra Sigmund Freud kan vi i dag tale om det bevidste og det ubevidste i dansk historie, om dansk historiebevidsthed og dansk historieubevidsthed. Selvom de fleste danskere nok vil vige tilbage alene ved tanken, er der i grunden tale om *et problematisk forhold til fortiden* af samme art som i mange andre lande, mest udpræget vel i Vest- og Østtyskland, hvor man med rette kan tale om »die unbewältigte Vergangenheit« – den ikke-forarbejdede, den uovervundne fortid. Spændingen mellem det bevidste og det fortrængte er selvfølgelig mindre i Danmark end i Tyskland, men den er der, og den kommer op til overfladen, når en ydre begivenhed som den svenske Horney-serie aktiverer den. Hvis besættelsestiden var bevidst, var forarbejdet i en historisk diskuterende offentlighed, ville en »debat« som den, vi har oplevet det sidste år, være utænkelig. For den er, i hvert fald fra mere etableret side, foregået uden mindste antydning af dokumentation, for slet ikke at tale om sandhedssøgen i klassisk forstand. Descartes' »de omnibus dubitandum« er i denne sammenhæng en landsby i Sibirien.

Der har kun været tale om at *forsvare veletablerede interesser*, der i dette tilfælde viser sig i fortolkningen af en bestemt historisk begivenhed.

*Og her ligger debattens symbolværdi*. Qua sin interessebestemthed demonstrerer den den nære forbindelse mellem politik og historieformidling. At det netop er Horney-sagen, der frembringer demonstrationen, er en tilfældighed, det kunne ligeså godt have været en anden af de sprængstoffylde begivenheder fra besættelsestiden. F.eks. havde vi i 1960–61 den store debat og retssag om general Hjalff versus »Land og Folk«, der var foranlediget af et par sider i Jørgen Hæstrups bog »Hemmelig alliance«. Heller ikke denne sag eller debatten om den førte til en opklaring af de reelle historiske forhold omkring den skæve våbenfordeling under besættelsen. I stedet førte den til en ubetinget fængselsdom over Martin Nielsen, redaktøren af »Land og Folk«, hvor Viggo Hjalff var blevet kaldt for landsforræder. (I parentes bemærket havde Martin Nielsen under besættelsen først siddet i Hørsørd-lejren og derefter i kz-lejren Stutthof).

Vi har i nogen grad det samme forløb i Jane Horney-kontroversen. De dele af modstandsbevægelsen, der allerede lang tid før seriens forevisning i fjernsynet forlangte den taget af skærmen, gik senere gennem Frode Jakobsen til justitsministeren med krav om, at *enten* måtte de forhold i serien, der skildrede den militære efterretningstjenestes samarbejde med tyske nazistiske instanser føre til en landsforræderiundersøgelse mod de pågældende, *eller også* måtte udsendelsens indhold føre til en bagvaskelsessag mod dem, der var ansvarlige for seriens forevisning.

Som det kunne forventes, gjorde justitsministeren ingen af delene, men sendte sagen videre til Radiorådet, der uddelte et par næser til de ansvarlige, i første række programchef Werner Svendsen. Som punktum krøb Danmarks Radios ledelse så i slutningen af april måned til korset og beklagede officielt over for Frode Jakobsen og dem, han repræsenterede, Jane Horney-filmens udsendelse i dansk TV, samtidig med – og det er det mest afslørende – at den erklærede de to sidste afsnits beskrivelse af kollaboration mellem efterret-

ningsfolk og tyskere for *grundløs*. Grundløs – keine Hexerei, nur Behändigkeit, for der ligger overhovedet ikke nogen *undersøgelse* af de omhandlede historiske begivenheder til grund for afvisningen af seriens påstande. At kalde filmens påstande for *ubegrundede*, som Radiorådet gjorde i januar, var i overensstemmelse med sandheden, men her overfor kunne producenten og instruktøren indvende, at de af de danske myndigheder var blevet nægtet adgang til arkivalierne om Horney-sagen i Rigsarkivet. Derfor måtte en evt. begrundelse nødvendigvis mangle. Men når DR-ledelsen nu kalder fremstillingen for *grundløs*, er denne indvending udelukket. Det svarer til at fælde dom i en retssag uden at foretage bevisførelse.

Det viser ligeledes, at politiske kræfter og interesser har været involveret. Politiske kræfter, der har megen prestige investeret i opretholdelsen af bestemte historiske opfattelser, og for hvem historien ikke er et felt for erkendelse og forståelse, men et legitimeringsgrundlag for egen position. Med politiske interesser mener jeg ikke blot enkelte politikere, og det er også for snævert blot at tale om, at de fire gamle partier – Socialdemokratiet, De Radikale, Venstre og Konservative – har *serlige* legitimeringsinteresser at varetage i forbindelse med besættelsestiden. Meget tyder på, at herredømmesystemet som sådan – det tyskerne kalder das Herrschaftssystem – er, om ikke absolut afhængigt af så dog tæt knyttet til nogle bestemte historiske *grundlagsmyter*. Disse varierer fra land til land, men generelt kan man sige, at grundlagsmyten efter 2. verdenskrig i såvel parlamentarisk styrede kapitalistiske lande som i de statssocialistiske lande i Europa har været *anti-fascismen*, der positivt kan formuleres som det demokratiske system. Uden for Forbundsrepublikken Tyskland og måske Østrig – jævnfør den løbende sag om Kurt Waldheim, der snarere har gavnend skadet ham i Østrig – har *enhver identificering* med fascisme eller kollaboration med fascistiske besættelsesmagter før eller under 2. verdenskrig udgjort en stærk belastning for de pågældende personer eller politiske bevægelser. Tiden efter krigen har,

som det er blevet sagt, været *anti-fascismens epoke*. Og det er følgelig på dette grundlag man skal vurdere de stærke legitimeringsinteresser, der også herhjemme knytter sig til besættelsestiden frem for nogen anden periode i den danske samtidshistorie.

Hvad der gør sagen ekstra vanskelig at forstå er, at legitimeringen bygges *så* stærkt og detaljeret op, at *ethvert* revisionssynspunkt så at sige på forhånd er udelukket. Historieopfattelsen bliver til en fæstning, hvor det ikke engang er muligt at komme til at kikke ind gennem et skydeskår. Det har Hjalp-sagen og Horney-sagen, så forskellige de end er, tydeligt vist. I de 25 år, der er mellem dem, er der principielt ingen udvikling sket i retning af større åbenhed.

Professor Thomas Bredsdorff kom i dagbladet Politiken den 6. april ind på denne dimension. I et åbent brev til fhv. minister Frode Jakobsen skrev han: »Kære Frode Jakobsen! Jeg har i dette år forstået, at det alligevel ikke var nazisterne der satte ild på Rigsdagen i 1933. Jeg har også forstået, at det har historikere vidst i en hel del år, men ikke villet fortælle mig af frygt for, at mit verdensbillede skulle bryde sammen.

Det gjorde det dog ikke. Jeg tror også, jeg kan tåle at høre sandheden om, hvorfor ansvarlige ledelsepersoner traf den beslutning – eller indstillede til englænderne – at Jane Horney skulle aflives. Uden at ændre min opfattelse af dem, der loyalt *udførte* beslutningen. Om hun var skyldig eller uskyldig er ikke afgørende, for krig er krig. Det afgørende er alene *motivet* ...

Jeg kan leve med enhver af de mulige forklaringer uden at ændre min grundlæggende opfattelse af nazister, kommunister, borgerlige og modstandskamp. Men jeg har svært ved at leve med en fornemmelse af, at der er en sandhed om et stykke Danmarkshistorie, som nogen mener, jeg ikke har godt af at høre.«

Thomas Bredsdorff fik dog ikke andet svar fra Frode Jakobsen end at denne var tilfreds med, at Danmarks Radios ledelse nu havde udtalt, at den svenske films historiefortolkning savnede grund i virkeligheden. De »hæs-



lige anklager« var manet i jorden og tilliden genoprettet.

Autoriteter er altså nødvendige, for at vi kan vide, hvad vi skal mene og ikke skal mene om historien.

Men er det ikke et paradoks, at modstandsbevægelsen skulle tolerere et vist mytemageri ved at lukke af for kildne spørgsmål, når netop modstandsbevægelsen så heftigt kritiserede politikernes og administrationens mæskepi med besættelsesmagten under krigen? Naturligvis – men ser man nærmere til, opdager man, at det kun er den »sejrende« del af frihedsbevægelsen, der er enig i aflukningen af debatten (og klausuleringen af det historiske materiale i arkiverne). For ligesom samarbejdspolitikere generelt sejrede over modstandsbevægelsen i 1945, så sejrede den mere konforme del af modstandsbevægelsen over den systemkritiske, hvad enten kritikerne var Dansk Samling-folk eller kommunister. Derfor kræver også mange tidligere modstandsfolk i dag et ophør af hemmelighedskræmmeriet om besættelsestiden. De har blot ingen større indflydelse eller mediebevågenhed.

Desværre må man antage, at en del viden allerede er gået tabt eller er ved det. Arkivalier, der i heldigste tilfælde bliver alment tilgængelige om 30–40 år, vil til den tid ikke kunne udnyttes på samme måde som i en tid, hvor der stadig lever personer, der har oplevet begivenhederne, og som vil kunne supplere eller korrigere det nedskrevne. En del arkivalier kan også lettere være fjernet eller på anden måde tilintetgjort som kildemateriale, og dertil kommer, at historiske informationers betydning ændres, jo længere tid der går, før de kommer frem. For at give et oplagt eksempel: Hvis Richard Nixons ulovlige spionnage mod det demokratiske partis hovedkvarter, Watergate, i 1972 ikke allerede var kommet til offentligheden kundskab to år efter at den havde fundet sted, ville den aldrig have fået politiske konsekvenser. Den ville naturligvis have været interessant for historikere 80 år senere (jvf. de danske regler), men ærligt talt mest som et kuriøst eksempel på magtmisbrug ud over det sædvanlige. Så gamle begivenheder kan ikke engagere nogen eller æn-

dre noget. Men det kan 20–30 år gamle begivenheder måske stadig.

Også de positive!

## Hasse N. Jørgensen: Gravminderegistrering

Folketinget vedtog d. 24.4.1986 en ny lov om »Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde«. Lovens kapitel IV omhandler registrering af gravminder. Begrebet registrering anvendes i denne sammenhæng synonymt med bevaring. Det forudsættes i loven, at en medarbejder ved det lokale museum i samarbejde med menighedsrådet foretager en udvælgelse af de gravminder, der bør registreres (læs: bevarer). Den endelige beslutning om registrering foretages af det tre-årige provstesyn. Der gælder dog det særlige forhold, at på kommunalt administrerede kirkegårde udføres registreringen af Nationalmuseet under medvirken af det lokale museum og kirkegårdsbestyrelsen.

At der nu er lovgivet om bevaring af gamle gravminder må ses som et udtryk for en stigende forståelse omkring et stykke kulturhistorie, der ikke hidtil har været genstand for den fornødne opmærksomhed og beskyttelse. Samtidig bør det nævnes, at det er kirkeminister Mette Madsens personlige initiativ og interesse for sagen, der i 1984 førte til nedsettelse af en arbejdsgruppe, der skulle udarbejde forslag til en lovgivning på området. De forslag, der fremføres i udvalgets beretning fra maj 1985<sup>1</sup> er helt i overensstemmelse med den vedtagne lovs paragraffer om bevaring af gravminder.

Hvad er det så for gravminder, der må betegnes som bevaringsværdige? I den nævnte beretning foreslås det, at man foretager en udvælgelse ud fra følgende kriterier:

- a. Gravminder, der er mere end 100 år gamle.
- b. Gravminder, der i tidens løb har været typiske for kirkegården.

<sup>1</sup> Betænkning nr. 1046 Kbh. 1985.

- c. Gravminder med særlig interessant udsmykning.
- d. Gravminder med lokalhistoriske navne.
- e. Gravminder med særlig fyldige eller interessante inskriptioner.
- f. Gravminder, der bevarer mindet om for-tjenstfulde mænd og kvinder.

Sidstnævnte kriterium findes også i den tidligere lovgivning om kirkegårde.

Lad os straks slå fast, at loven er et udmærket grundlag for bevaring af de gamle gravminder. Intentionerne bag loven er bestemt de bedste, men der knytter sig også en række problemer til realiseringen af de gode tanker. På baggrund af ovenstående meget korte rids af lovens indhold, skal der i det følgende søges opregnet nogle af de problemer, som den fremtidige administration af loven kan føre med sig.

Hvis vi kaster et blik på den økonomiske side af sagen, så vil man opdage, at der ikke er afsat midler til at museerne kan frikøbe egen arbejdskraft eller ansætte ekstra personale til at udføre det undersøgelsesarbejde, der må gå forud for den egentlige registrering. Man bør ikke lægge skjul på, at det er et ikke særlig udforsket felt, der nu lægges ind under museernes arbejdsområde. Dermed også være sagt, at der forestår tidskrævende undersøgelser, hvis det fornødne overblik skal tilvejebringes forud for en registrering. I denne sammenhæng kan man pege på bevaringen af de egnstypiske gravminder. Det vil kræve meget grundige forstudier at få skabt indsigt i en egn tradition for valg af gravminder, en indsigt som kun de færreste museer må formodes at besidde på nuværende tidspunkt. Det forventes rigtignok ikke, at registreringsarbejdet skal kunne overstås inden for en ganske kort årrække, men alligevel bør man holde sig for øje, at varetagelsen af gravminderegistreringen, hvis den udføres grundigt, involverer en temmelig stor indsats fra museerne.

Man taler om gravminderegistrering, men gravminderne skal selvfølgelig ses i sammenhæng med den kirkegård, hvor de er opstillet. Vore kirkegårde er ofte blevet reguleret ud fra enten æstetiske eller praktiske hensyn. De omgivelser, der i dag danner ramme omkring

de bevaringsværdige gravminder vil derfor ofte være meget anderledes end da gravmindet i sin tid blev opstillet. Derfor er det vigtigt at undersøge ældre regulativer for kirkegården. Af sådanne kan man få et indtryk af, hvad der gennem tiden har kunnet accepteres som passende til opstilling på gravstederne. Dette gælder også beplantningen. Studiet af gamle regulativer kan måske også føre til forståelse af de enkelte gravsteders indbyrdes placering. Som eksempel kan nævnes, at der på assistenskirkegårde i byerne kunne herske det forhold, at erhvervelsen af gravsted i bestemte kvarterer skete under hensyn til socialt tilhørsforhold. På Østre kirkegård i Randers gik man simpelthen ud fra skatteligningens enkelte klasser.

Et er hvad der er nedskrevet, et andet hvad der er skabt tradition for. På visse landsbykirkegårde kan der være tale om en »topografisk« placering af gravene, forstået på den måde, at afdøde fra samme del af sognet blev begravet på den del af kirkegården, der var nærmest det sted, hvor de levede.

Et andet aspekt, som bør inddrages i bevaringsmæssig sammenhæng, er de symboler, som anvendes på gravminderne. En sådan udsmykning kan have tilknytning til afdødes erhverv, referere til livsholdning eller eventuelt tilhørsforhold til loger og foreninger.

Kunstnerisk kvalitet er et indlysende kriterium for udvælgelse af det bevaringsværdige, men det mindre prætentive, det mindre bekostelige gravminde er dog hvad man oftest har opstillet. Det er derfor af stor betydning, at man registrerer både det almene og det specielle. Fra slutningen af forrige århundrede sker der tilsyneladende også en stadig større ensretning i valget af gravminder, således at eksempelvis de bornholmske stenhuggerier kunne markedsføre bestemte typer, der så blot skulle have tekstfeltet udfyldt af den lokale stenhugger. Opmærksomheden skal således rettes mod andre forhold end netop de rent typologiske.

Der skal ikke her ofres for megen plads på en redegørelse for de mange forhold, der kan gøre sig gældende før end man tager skridt til at bevare et givent gravminde. Det forekommer dog vigtigt, at man gør sig klart, hvad re-

gistreringen kan rumme af perspektiver på længere sigt. Det forudgående undersøgelsesarbejde bør foregå efter en ensartet metode. En form for koordinering af museernes indsats er derfor ønskelig, idet man dermed vil stå i den gunstige situation, at alle landets kirkegårde undersøges på nogenlunde samme tidspunkt ud fra samme metode. Dermed kan opnås et meget bredt kendskab til dansk kirkegårdskultur som den har udfoldet sig landet over, i hvert fald i de sidste 150 år.

At registreringen skal foretages af museer og menighedsråd udelukker bestemt ikke, at også andre grupper inddrages. Det vil nok i første række være de lokalhistoriske arkiver, der skal tages med på råd. Eksempelvis vil arkivernes personalhistoriske kendskab være af stor betydning for udvælgelsen af gravminder, der kan henføres under kriterierne d. og f.

Ud over de problemer, der knytter sig til registreringen af gravminderne, kommer man i løbet af få år til at skulle tage stilling til anbringelsen af de bevarede gravminder. Der gives i udvalgsberetningen anvisninger på, hvorledes dette kan ske på bedst mulig vis. Da gravmindet også skal ses i sammenhæng med hele gravstedets indretning, bør der helst ikke ske en flytning af det registrerede gravminde.

I erkendelse af, at det nok ofte vil være nødvendigt at nedlægge gravsteder, peger man eksempelvis på, at der kan indrettes en særlig afdeling på kirkegården, hvor de registrerede gravminder anbringes. Spørgsmålet er så, om de gamle gravminder herefter blot skal fremstå som et dekorativt element på kirkegården, eller om der også bør iagttages visse formidlingsmæssige hensyn.

Man kan derfor ønske, at de kriterier der er lagt til grund for registreringen også kommer klart til udtryk i opstillingen af gravminderne. Det skulle gerne fremstå således, at man ved besøg på de forskellige kirkegårde også får forklaret, hvad der netop kendetegner det egnspecifikke.

Desuden kunne man måske forestille sig en form for skiltning, der fortæller om de specielle forhold på de enkelte kirkegårde.

Jens Chr. V. Johansen:

Ved vejs ende...?

Betragtninger ved afslutningen af Landbohistorisk Selskabs udgivelse af ældre danske tingbøger

En sag kan fra tid til anden ændre karakter, hvis den betragtes på afstand. På afstand, og det betyder i denne sammenhæng i et europæisk perspektiv, antager Landbohistorisk Selskabs udgivelse af *Ældre Danske Tingbøger* skarpe konturer. Med fremkomsten af *Sagregistre til Sokkelund Herreds Tingbog 1621-22 og 1624-37*<sup>1</sup> afsluttede Selskabet en udgivervirksomhed, der har strakt sig over 31 år, og som må betegnes som en kraftpræstation. Men det er også en præstation, der ikke er blevet ydet retfærdighed på den måde, en sådan udgivelse bør anerkendes: ved at blive anvendt.

Et værk som det foreliggende kan naturligvis kritiseres; og brugerne skal holde et meget vågent øje med anvendelsesmulighederne. Risikoen er, at der tegnes et statisk billede af landbosamfundet, eftersom den længste serie er Sokkelund herreds godt 15 år. Udvikling og ændring kan blive ofret til fordel for en påvisning af de træge strukturer, især bevidstheds- og mentalitetshistorikere ynder at beskæftige sig med. Ofte vil det være nødvendigt at benytte serier, der strækker sig over 100 år eller mere, for at kunne dokumentere skift i adfærdsmønstre og holdninger; og en sådan tilgangsvinkel kan ikke baseres på *Ældre Danske Tingbøger*. Argumentet mod lange serier er økonomisk, og Selskabet vil utvivlsomt hævde, at en udgivelse af Sokkelund herreds tingbog over en så lang periode er ressourcemæssigt umulig. Af den grund

1. Udgivet ved Ole Fenger, Carl Rise Hansen, Ebba Hjorth, John Kousgaard Sørensen. Odense 1985, 507 pp.

kan der foreslås alternative registreringsprincipper, og efter temperament og tilbøjelighed kan man gå ind for det ene eller det andet princip. Jeg har også fundet de udgivne sagregistre besværlige at arbejde med, og argumenterne fra *Fortid og Nutid XVIII* (1980), pp. 668–669, *XXIX* (1982), pp. 496–497 og *XXX* (1983), p. 124 skal ikke gentages her, – de har også gyldighed for *Sagregistret til Sokkelund Herreds Tingbog*. Hvis brugerne skulle finde registrene overskuelige, ville det jo kun være glædeligt, for det skulle gerne betyde, at der kom gang i anvendelsen af tingbøgerne. Det er nemlig meget beklageligt, at de indtil nu er blevet udnyttet i så ringe omfang, som de rent faktisk er. Der kom et bind af *Bol og By* i 1963 med titlen »Tingbogsstudier«, men derefter er der et spring i tid frem til *Festskrift til Troels Dahlerup*<sup>2</sup> for at finde to artikler, der bygger på de udgivne tingbøger: Merete Dahlerups »Delefoged og sognefoged « og Ejvind Venøs »Bondeskifter i Skast herred 1636–49«. Når Benito Scocozzas kronik i *Politiken* medregnes, tror jeg også, at det hele er nævnt.

I al enkelhed synes danske forskere ikke at have haft øjnene åbne for materialets potentielle; det kan skyldes, at vi i flere år har lært om inkquisitionens lyksaligheder. I den store verden er historikere blevet berømmet for deres brug af inkquisitionens akter; Emmanuel le Roy Ladurie fra Collège de France skrev på basis af den middelalderlige inkvisions dokumenter sin internationale best-seller *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*.<sup>3</sup> Carlo Ginzburg fra Bolognas universitet er frem for alt blevet kendt for sin *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*,<sup>4</sup> der er kommet i såvel engelsk som tysk oversættelse; i *Osten og ormene* analyserer Ginzburg en møllers verdensbillede på baggrund af den italienske inkvisions akter i Friuli. Gustav Henningsen fra Dansk Folkemindesamling har vundet international anerkendelse for sin udnyttelse af

den spanske inkvisions arkiver, bl.a. gennem sin disputats *The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition 1609–1614*.<sup>5</sup> Der skal da heller ikke herske tvivl om, at inkquisitionens arkiver på en lang række punkter kan give uvurderlige oplysninger til dagliglivets historie: blasfemiens sociologi kan studeres, befolkningens holdning til sexuallivet kan undersøges, menneskers opfattelse af synd og nåde kan analyseres; men man skal ikke være blind for, at det var gejstlige domstole, der »kun« tog bestemte sider af livets mangfoldighed op. Inkquisitionen beskæftiger sig med delikter, der af denne domstol blev betragtet som værende af religiøs natur: blasfemi, bigami, hor, hekseri, homosexualitet, kætteri o.l. For at opnå oplysninger om andre sider af dagliglivet skal man til andre kilder; uenighed om arv, gældssager, spørgsmål om jordrettigheder, uoverensstemmelser om avlen, tyveri, slagsmål, mord o.s.v. blev afgjort ved verdslige domstole, og da nytter det ikke at lede efter disse ting i inkquisitionens arkiver. Det er netop på dette punkt: blandingen af religiøse og verdslige delikter at de danske tingbøger adskiller sig fra så godt som næsten alt andet vesteuropæisk underretsmateriale. I de danske tingbøger findes en til tider næsten forvirrende blanding af gældssager, hor, arvespørgsmål, slagsmål o.s.v., som nok gør tilgangen til tingbøgerne vanskelig, men som også med rette tålmod kan frembringe væsentlige resultater. Dertil kommer, at det ældre danske tingbogsmateriale, og hermed menes indtil det 17. århundredes midte, er rimeligt godt bevaret. Et rejseselegat fra Carlsbergfondet<sup>6</sup> muliggjorde en rundrejse til arkiver i fire vesteuropæiske lande for at undersøge mulighederne for en sammenlignende undersøgelse af den såkaldte »violence au vol« -tese.<sup>7</sup> Erfaringerne fra disse lande skal dokumentere, at mulighederne i det danske materiale fra det 17. århundredes første halv-

2. Red. Aage Andersen, Per Ingesman, Erik Ulsig. Århus 1985.

3. Paris 1975.

4. Torino 1976.

5. Reno 1980.

6. Jeg beder Carlsbergfondet modtage min tak for dette rejseselegat.

7. Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »Hasard ou myopie. Réflexions autour des deux théories de l'histoire du droit«, *Annales E.S.C.* 41 (1986), pp. 601–624.

del m.h.t. oplysningernes mængde og delikternes spændvidde ikke er blevet erkendt. For at lette tilegnelsen skal jeg nøjes med at koncentrere mig om sager med kriminelt indhold.

I *England* var retssystemet opdelt mellem domstole, der tog sig af civilsager og andre domstole, der behandlede kriminalsager (der til kom de gejstlige domstole). For Englands vedkommende fandtes en ikke synderlig klar opdeling på fire domstole for kriminalsagernes vedkommende. Som appelmyndighed fandtes en øverste domstol »The King's Bench« og som laveste retsinstans diverse »Manor Courts« (disse domstole var imidlertid i det 17. århundredes begyndelse ved at miste indflydelse); mellem disse to yderpunkter fandtes »Assizes«, der blev afholdt to gange om året og »Quarter Sessions«, der blev afholdt fire gange om året. Det er til gengæld langt vanskeligere at afgrænse disses kompetenceområder, og som J.S. Cockburn fra University of Maryland udtrykker det, »it is not easy to rationalize the distribution of criminal work between quarter sessions and assizes in the century after 1558«;<sup>8</sup> der forekommer dog at være en klar tendens til, at assizes behandlede de grovere forbrydelser. Denne opsplnitning kan naturligvis overvindes af brugerne, – langt alvorligere er kildematerialets overlevering. For at resumere proceduren forenklet tog en »grand jury«, efter at have hørt vidneudsagn, afgørelse om en sag skulle for retten eller ej; fandt jury'en at sagen skulle for retten, blev anklageskriftet påtegnet »billa vera«, men blev den afvist, var påtegningen »ignoramus«. En »trial jury« tog derefter afgørelse om skyldsspørgsmålet blandt dem, der nægtede sig skyldig; til sidst afsagde dommeren dom over disse og over dem, der havde erklæret sig skyldige. Sagen er bare, at næsten ingen vidneudsagn er overleveret, og anklageskrifterne er så kortfattede, at de ikke yder megen hjælp, skulle interessen tendere mod det mentalitets- og socialhistori-

ske. En oversættelse af et anklageskrift gives i sin fulde ordlyd (indtil 1733 var de skrevet på et formelagtigt latin):

Sarah Hart fra Shorne, ugift, anklaget for spædbarnsdrab. 27. februar 1619 fødte hun i Shorne en pige, som hun kastede fra sig og lod ligge at dø på en mark nær William Tailers hus i Shorne. Skyldig – Skal hænges.<sup>9</sup>

Forskningsmulighederne bliver endnu dårligere, når det ovenikøbet bliver klart, at indtil 1630'erne er så godt som ingen anklageskrifter med påtegningen »ignoramus« overleveret.<sup>10</sup> Dette forhold er givetvis stærkt medvirkende til, at især engelske historiske kriminologer protesterer, når begrebet »kriminalitetsmønster« nævnes; de har så godt som ingen anelse om, hvor mange sager der blev rejst. Ved Quarter Sessions genfindes lignende lakoniske aktstykker; og også her er det for det 17. århundredes vedkommende næsten kun anklageskrifter, der er overleveret. Flere, der blev fundet »ignoramus«, er imidlertid bevaret. Et anklageskrift fra en Quarter Session i Kent 1617 kan lyde: John Godden fra Alkham, landarbejder, brød ind i Simon Heeds lade i Alkham og stjal otte »bushels« byg til en værdi af 6 s. 8 d. Fundet skyldig.<sup>11</sup>

Ved siden af disse anklageskrifter indeholder arkivet også en lang række forlig, der om muligt er endnu mere lakoniske: Agnes, James Griffins hustru i Chatham, selvejer, skulle mod en kaution på 10 £ holde fred med Rebecca Webb; kautionister Nicolas Yeomanion, skomager og John Alden, selvejer, begge fra samme lokalitet.<sup>12</sup>

Men årsagen til, at Agnes Griffin skulle holde fred med Rebecca West fremgår ikke, – andre kilder tyder imidlertid på, at der må have været tale om enten slagsmål eller skænderier. En tilsvarende situation opstår kun sjældent i danske tingbøger, hvori oplysningerne er langt omfangsrigere, selv når de er kortfattede. Med så sparsom informations-

8. Cockburn, J. S. *A History of English Assizes 1558–1714*, Cambridge 1972, p. 90.

9. *Calendar of Assize Records, Kent Indictments*, ed. J. S. Cockburn, London 1980, p. 135.

10. Cockburn, *English Assizes*, p. 113.

11. *Calendar of Quarter Sessions Records 1574–1622*, Part 2, ed. Kent County Council Archives Office, u.å., p. 332.

12. *Calendar of Quarter Sessions Records 1574–1622*, Part 4, p. 645.

mængde i engelske retssager fra det 17. århundrede, må der trækkes på andet kildemateriale, hvis der skal laves analyser af engelsk kriminalitet, der kan måle sig med tilsvarende danske. Dertil kommer, at kun de fem grevskaber omkring London: Essex, Hertfordshire, Kent, Surrey og Sussex har overleveret anklageskrifter fra det 17. århundredes første halvdel; i mange grevskaber skal man frem til det 19. århundrede for at finde tilsvarende materiale. Det ville svare til, at kun Sokkelund herreds tingbøger var bevaret i Danmark, og at det ikke er tilfældet fremgår af Hans Knudsens oversigt »De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger«. <sup>13</sup> Dette forhold til trods har bl.a. Jim A. Sharpe fra York University skrevet interessante bøger om engelsk kriminalitet: *Crime in Seventeenth-Century England: A County Study*<sup>14</sup> og *Crime in Early Modern England 1550–1750*.<sup>15</sup>

At kildematerialet i Tyskland også er spinkelt har til en vis grad andre årsager end i England; ødelæggelserne under Anden Verdenskrig var betydelige, men ofte er aktstykker og dokumenter blevet destrueret ved embederne. En sondering i Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv i Düsseldorf for at finde retsarkiver fra hertugdømmet Kleve-Jülich-Berg viste sig hurtigt frugtesløst; enkelte protokoller fra underretterne var sporadisk overleveret, mens de domstole, der tog sig af de alvorligere forbrydelser, havde fået materialet destrueret. Som i England behandlede forskellige domstole specielle delikter; hver landsby havde en domstol, hvis medlemmer

mødtes en eller to gange om året til en såkaldt »Ruggericht« eller »Pflegericht«, <sup>16</sup> hvor alle forbrydelser og konflikter af mindre omfang blev pådømt. Territorialfyrsterne havde reserveret de grovere forbrydelser, – som f.eks. tyveri og drab til deres »Malefizgericht«, og disse domstole var anbragt i nærmeste administrative centrum.<sup>17</sup> Herom konkluderer Richard van Dülmen fra universitetet i Saarbrüchen, at »Hochgerichtsbarkeitstakten zu meist zu Beginn des 19. Jh. vernichtet wurden«<sup>18</sup> at retsarkivalierne simpelthen ikke er indgået i arkiverne. Af den grund er tysk historisk kriminologi svagt udviklet, og i sit nybrydende arbejde *Theather des Schreckens* må van Dülmen da også koncentrere sig om byerne Nürnberg, Frankfurt a.M. og Würzburg, hvorfra byrådenes dombogsmateriale er bevaret. Retsarkivalier kan dog også findes fra landområderne, men da må man koncentrere sig om enten Schwaben eller Oberfalz i Bayern eller storhertugdømmet Hessen. Samme landsdækkende billede som ved *Ældre Danske Tingbøger* er det således helt udelukket at finde i Tyskland; og der må stilles spørgsmålstegn ved, om en tilsvarende publikation ville være gennemførlig.

Når man tænker på at den spanske inkvisitionsarkiver gennem det sidste tiår er blevet udnyttet til arbejder af høj kvalitet, ligger den tanke snublende nær, at de verdslige arkiver må rumme et fyldigt materiale til kriminalitetens udvikling gennem århundrederne.<sup>19</sup> Men det er ikke tilfældet; en af de førende kendere af disse domstole Richard L. Kagan fra John

13. *Fortid og Nutid*, XV (1943), pp. 73–90.

14. Cambridge 1983.

15. London 1984.

16. Sabeau, David W. *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge 1984, p. 15.

17. *ibid.*, p. 18.

18. van Dülmen, Richard. *Theather des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*, München 1985, p. 220.

19. Beklageligvis er arbejderne over den spanske inkvisition først og fremmest skrevet på spansk eller fransk. Her skal blot nævnes Jean-Pierre Dedieu's to kapitler »El modelo religioso: las disciplina del lenguaje y de la acción«, pp. 208–230 og »El modelo sexual: la defénsa del matrimonio christiano«, pp. 270–294. *Inquisición española: poder político y control social*, ed. Bartholomé Bennassar, Madrid 1981 (fransk udgave: *L'inquisition espagnole XVe–XIXe siècle*, Paris 1979); Jaime Contreras' disputats *El Santo Oficio de la Inquisición de Galicia 1560–1700*, Madrid 1982, *Inquisición española y mentalidad inquisitorial*, eds. Ángel Alcalá e.a., Barcelona 1984. Et engelsksproget værk er dog udkommet i 1986: *The Inquisition in Early Modern Europe: Studies on Sources and Methods*, eds. Gustav Henningsen and John Tedeschi, Northern Illinois University Press, Dekalb 1986.

Hopkins University, Baltimore, anfører i »A Golden Age of Litigation: Castille, 1500–1700«, »many municipal and seigneurial jurisdictions attracted new litigants, although records for these courts, most of which dispensed justice orally, are exceedingly sparse«,<sup>20</sup> for senere i samme artikel at udtrykke tvivl om, hvorvidt der overhovedet har eksisteret aktstykker og protokoller ved disse domstole. Situationen synes at være knapt så graverende for Aragóns vedkommende som for Castillas, – men der er store problemer. Nogle af disse kan være forårsaget af, at spanske arkiver har koncentreret indsatsen om inkquisitionens arkiver og vist mindre interesse for de verdslige underretters. Men som i Tyskland skal man i Spanien holde øjnene åbne for de mange byarkiver, hvor der kan findes materiale, – med mindre det går som berettet af Antonio Ubieta Arteta fra universitetet i Zaragoza. Nogle år efter at han havde registreret arkivet i Calatayud, erfarede han, at det nyregistrerede arkiv havde været til salg i et antikvariat.<sup>21</sup> Byarkivet i Daroca, en lokalitet sydøst for Zaragoza og som tidligere lå på vejen fra Madrid til Saragoza, er således bevaret. Under byen Daroca lå det omliggende territorium som kongelig besiddelse, »realengo«, og borgmesteren havde domsmyndighed over såvel byen som det omliggende landområde med landsbyer.<sup>22</sup> I Daroca »Actas municipales« findes derfor såvel retssagerne fra selve Daroca som de fra »la comunidad de las aldeas de Daroca«. Men det er ikke nok blot at koncentrere sig om »actas municipales«, i det mindste to andre kildegrupper skal inddrages for at tegne et totalbillede. For det første inkquisitionens arkiver: i så godt som hver landsby havde inkquisitionen såkaldte »familiares«, et net af fortrinsvis lægfolk hvis funktion nærmede sig et hemmeligt politis; blev disse personer indblandet i retssager, skulle disse føres for inkquisitionstribunalet. For det andet og nok typisk for det sydlige Europa: de vel overleverede og omfangs-

rige notarialarkiver skal udnyttes. Disse indeholdt ikke alene købeaftaler og ægteskabskontrakter, men i vid udstrækning også forlig i sager, der enten kunne have ført til en retssag, eller som efter at have været for en domstol var endt som et forlig hos en notar. For Darocas vedkommende viste en hurtig gennemgang af en enkelt notarialprotokol forlig i mindst to drabssager; kun en nøje sammenligning med »Actas municipales« kan dokumentere, om disse drab først havde været for domstolen, eller om man var gået direkte til notaren. Den rolle, notarerne må have spillet, fremgår på en lidt inddirekte måde af, at der i 1620'ernes Daroca var 16 notarer, i en by med et indbyggerantal på ca. 2000, – men så har de sikkert også betjent befolkningen i landområdet.

En sammenligning med *Ældre Danske Tingbøger* viser, at det danske materiale er langt mere samlet. Ofte vil en sag, der blot omtales en enkelt gang, være endt med et forlig hos lensmanden eller præsten, og det er indlysende, at det kan være svært at følge disse konflikter. Naturligvis skal det heller ikke skjules, at man lejlighedsvis i lensregnskaberne kan finde oplysninger, der tyder på forlig, og som ikke er registreret i tingbogs materialet.<sup>23</sup> Det afgørende for at få et billede af omfanget og spændvidden af konflikter og retstrætter er imidlertid, at den ovennævnte situation er undtagelsen. Forlig, eller situationer, der er endt med forlig, vil på en eller anden måde næsten altid kunne findes som en kortfattet notits i tingbogen. Så må sociologiske og socialpsykologiske analyser vige for en dokumentation af strukturer og mønstre; og antallet af konflikter, der endte i retssager, vil alligevel være af en sådan størrelsesorden, at de kan yde deres bidrag til undersøgelser af ovennævnte karakter. Fuldstændig på tilsvarende vis som i England og Tyskland vil det for Spaniens vedkommende ikke være muligt at lave een kildeudgave som *Ældre Danske Tingbøger*, fordi oplysningerne skal hentes i di-

20. *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*, ed. John Bossy, Cambridge 1983.

21. Ubieta Arteta, Antonio. *Historia de Aragón. Divisiones administrativas*, Zaragoza 1983.

22. Corral Lufuente, José Luis. *Historia de Daroca*, Daroca 1983, p. 98.

23. Se *Fortid og Nutid*, XXXII (1985), p. 212.

verse arkivalier; det er en lettelse ved det danske materiale, at nettet er langt mere finmasket.

Lad os slutte denne historisk-kriminologiske rundrejse i det 16. århundredes Frankrig, hvorom Jean-Pierre Gutton fra universitetet i Lyon konkluderer, at notarialakter er så godt som den eneste kilde til landbefolkningens social- og bevidsthedshistorie i området omkring Lyon,<sup>24</sup> – og det er en konstatering, der også dækker andre dele af Frankrig. Man skal mærke sig, at selvom den historiske kriminologi blomstrer i Frankrig, beskæftiger artikler og bøger sig i første række med det 18. århundrede.<sup>25</sup> I det mindste det 17. århundredes første halvdel er ikke overvældende godt repræsenteret, og det skal nok ses i sammenhæng med, at skønt der var kongelige domstole, havde de seignorale jurisdiktioner langt større indflydelse end i det 18. århundrede. Protokoller og aktstykker har befundet sig på de enkelte godser og er simpelthen blevet kasseret i tidens løb. I princippet kan der skelnes mellem to kongelige underretter: »sénéchaussées« og »maréchaussées«. »Sénéchaussées« dømte i alle kriminalsager af betydning og fungerede som appeldomstole for de seignorale domstole, der ikke havde kompetence til at idømme legems- og livsstraffe. »Maréchaussées« var oprettet som et militærpoliti, men udviklede sig gennem det 17. århundrede til et ridende, landligt politi med egne domstole; dette politi tog sig først og fremmest af landevejsrøveri, bestemte typer indbrud, folkelige optøjer og falskmønter. Men som sagt var Frankrig dækket af et væld af seignorale jurisdiktioner, hvoraf mange kunne idømme dødsstraf; på det juridiske område er opfattelsen af, at Frankrig nok havde en stærk kongemagt, men en svag statsmagt således meget

træffende. For at vende tilbage til Lyon-området springer dette forhold i øjnene; i »sénéchaussées«-arkivet for det 17. århundredes første halvdel overrasker det ringe antal kriminalsager. Dette problem løses delvis ved vor viden om de seignorale jurisdiktioner, – men afstande må også have spillet en væsentlig rolle. Følte en person sig forulempet, f.eks. gennem et slagsmål i en landsby et eller andet sted i Lyon-regionen, skulle vedkommende rejse hele vejen til Lyon for at kunne klage over modparten, og det må have virket som en dæmper på retsforfølgelsen af alt undtagen de alvorligste forbrydelser. Går vi til de seignorale jurisdiktioner, er der som sagt bevaret meget få arkiver, med undtagelse af en enkelt institutions: kirkens. Domkirken i Lyon havde jurisdiktion over en lang række landsbyer, og Saint-Jeans arkiver er velbevarede. Men en væsentlig forskel sammenlignet med det danske retsliv falder straks i øjnene: der blev i hver landsby kun afholdt rettergang en eller to gange om året. Herigennem skal utvivlsomt ses de alternative konfliktløsningsmuligheder, der er blevet dokumenteret for det sydlige Europa; den ene som antydning for Spaniens vedkommende: brugen af notaren og den anden den udbredte benyttelse af den private hævn, hvorved parterne gik uden om alle autoriteter. Det må have været svært at bære nag gennem et helt eller halvt år, for derefter at lade det komme til udtryk for dommeren, når han endelig kom til byen. Det utal af slagsmålstrætter, der i Danmark blev bragt for herredstinget, er i Frankrig fortsat som slagsmål eller er endt hos en notar. Naturligvis kan man også for Danmarks vedkommende stille spørgsmålstegn ved, om alle konflikter i landsbysamfundet blev bragt for tinget, (og det spørgsmål lader sig aldrig be-

24. Gutton, J.-P. *Villages du Lyonnais sous la monarchie (XVIe–XVIIIe siècles)*, Lyon 1978, p. 4. Se også Jean-Paul Poisson, *Notaires et société. Travaux d'histoire et de sociologie notariales*, Paris 1985.

25. Først og fremmest artiklerne i *Annales de Normandie*; Bernadette Boutelet, *Étude par sondage de la criminalité dans le bailliage de Pont-de-l'Arche (XVIIe–XVIIIe siècles)* (1962); Jean-Claude Gégot, *Étude par sondage de la criminalité dans le bailliage de Falaise (XVIIe–XVIIIe siècles)* (1966); Marie-Madeleine Champin, *Un cas typique de justice bailliagère: la criminalité dans le bailliage d'Alençon de 1715 à 1745* (1972) Alain Margot, *La criminalité dans le bailliage de Mamers (1695–1750)* (1972); og bøgerne for blot at nævne et par enkelte Nicole Castan, *Justice et répression en Languedoc à l'époque des lumières*. Paris 1980; Iain Cameron, *Crime and Repression in the Auvergne and the Guyenne 1720–1790*, Cambridge 1981; Julius R. Ruff, *Crime, Justice and Public Order in Old Regime France. The Sénéchaussées of Libourne and Bazas, 1696–1789*, London 1984.



svare), men forskellen på at skulle gå det meste af et år med sit opsparede nag og at kunne bringe det for herredstinget mindre end en uge efter hændelsen, skal ikke undervurderes. Endvidere har selve rettergangsformen spillet en rolle; herredsfogeden var en kendt person i samfundet, som godt vidste, at Niels Andersen og Jep Pedersen havde været i slagsmål, mens den dommer, domkirken i Lyon sendte ud til landsbyerne, har været en ukendt og fremmed størrelse, som mange sikkert har følt ubehag ved at skulle fortælle om landsbyens konflikter. Det må derfor formodes, at blot de alvorligste sager blev bragt for dommeren, mens de daglige skænderier og slagsmål er blevet klareret på anden vis. Der kan næppe herske tvivl om, at det billede, vi får gennem de danske tingbøger, er langt nærmere på virkeligheden end det tilsvarende, der kan opnås gennem f.eks. franske 1600-tals retssager; det skal udfyldes bl.a. gennem en flittig anvendelse af notarialarkiver.

Endelig skal det for Frankrigs vedkommende ligesom for Englands understreges, at brugen af aktstykker eller dossiers indebærer en langt større risiko for, at dele deraf er forsvundet, end den tilsvarende for at oplysninger ikke er ført ind i tingbogen.<sup>26</sup> En interessant forskel synes imidlertid at gøre sig gældende, hvis man sammenligner Danmark og Frankrig i det 18. århundrede; Lotte Dombornowsky finder for dette århundrede tingbøgernes oplysninger for kortfattede til, at de for alvor er brugbare til social- og bevidsthedshistoriske analyser.<sup>27</sup> I Frankrig ændrer dossiererne fra »sénéchaussées« og »maréchaussées« karakter, samtidig med at disse domstole vinder indflydelse på bekostning af de seignorale domstole; dossiererne bliver meget fyldige og følger den enkelte person fra anholdelse over forhør til domfældelse. Dette

forhold giver en indlysende forklaring på, at det 18. århundredes Frankrig er blevet den historiske kriminologis område par excellence.

Sandsynligvis ligger der hverken et »Montaillou« eller en »møller Menocchio« og gemmer sig i de danske tingbøger, men lidt mindre er også anstrengelserne værd, og det er slidsomt at gå de danske tingbøger igennem. For de *udgivne* tingbøger er arbejdet til dels blevet lettet gennem udgivelsen af sagregisterne, og rundrejsen til de fire europæiske lande skulle have dokumenteret, at mulighederne i det 17. århundredes danske tingbøger er større end i de tilsvarende verdslige retsarkiver i disse lande. Fordelen er, at materialet er samlet på et sted, at omfanget af konflikter, der afspejles i tingbøgerne, er større, og at oplysningerne er fyldigere. Med afslutningen af udgivelsen *Ældre Danske Tingbøger* er vi derfor ikke ved vejs ende; der er taget et skridt til at overvinde de besværligheder, der ligger i utrykt, serielt materiale, – men det er først nu, at rejsen for alvor begynder.

## Niels Windfeld Lund: Om livsformsstudier

Der er rigtig gang i studiet af livsformer blandt mange forskellige fag i disse år. Det empiriske studium af livsformer har en lang historie, mens en større teoretisk-metodisk diskussion af livsformbegrebet er af relativ ny dato, i hvert fald i Danmark. Denne diskussion er jo bl.a. blevet ført i dette tidsskrift med deltagelse af Thomas Højrup fra København og Steen Busck fra Aarhus m.fl.:<sup>1</sup> I det føl-

26. Johansen, Jens Chr. V. »'24 Læss Wed at varme sig Wed'. Troldom i Helsingør 1625–1626«, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, eds. Grethe Christensen e.a., København 1984, p. 267.

27. Dombornowsky, Lotte. »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« *Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800*, Odense 1985, p. 11.

1. Steen Busck: »Begrebet Livsform« i Fortid og Nutid XXXI s. 219–233, Thomas Højrup: »Begrebet livsformer« i Fortid og Nutid XXXI (s. 86–89) og Palle Ove Christiansen: »Historie + antropologi = historisk antropologi?« i Fortid og Nutid XXX s. 1–18.

gende vil jeg søge at fortsætte diskussionen ved at diskutere tre publikationer, som alle sammen beskæftiger sig med livsformsstudier. De to af dem, Johannes Møllgaards »Byens sociale geografi« og »Landbrugets livsformer«, er udgivet af Statens Byggeforskningsinstitut (SBI). De er produkter af et stort anlagt forskningsprogram om regionplanlægning og levevilkår med konkret udgangspunkt i Viborg Amt, som SBI i en årække har gennemført i samarbejde med etnologer fra Institut for europæisk folkelivsforskning i København.<sup>2</sup>

Den tredje publikation er nummer 33 af tidsskriftet Den jyske Historiker, med titlen: »Livsformer og kultursammenstød«<sup>3</sup>. Det indeholder flere artikler, men jeg vil koncentrere mig om de to »resuméer« af to hovedfagsspecialer til historie, nemlig »Landsbyen – foreningsliv og fortælletradition« (om landsbyliv i to østjyske lokaliteter i det 19. og 20. århundrede) og »Det tredje slægtled« (om børn og unge i et gårdmandsmiljø i 1920'erne)<sup>4</sup>. Disse arbejder ligger i forlængelse af den interesse for mentalitets- og kulturhistorie, som er kommet til udtryk i flere numre af Den jyske Historiker<sup>5</sup>.

Jeg vil i første omgang se på analyserne og se på hvilke rum, de studerer og hvilke figurer, som de fremstiller. Man kan kalde det en slags dramatisk analyse af de fire arbejder, hvor jeg søger efter scenen, aktørerne og handlingen; hvad sker der. Dernæst vil jeg prøve at indkredse hvilke interesser og intentioner, som lader sig ane, undertiden mellem

linierne, for at slutte med hvad der efter min mening er vigtigt.

»Byens sociale geografi« eller »Det foregår i byen«.

Vi befinder os i en dansk købstad, nærmere bestemt Skive. Grænsen er bygrænsen og personerne er de mennesker som bor og opholder sig i byen. Tidspunktet er henholdsvis 1834 og 1979.

1834 er valgt fordi, der det år var en folketælling og fordi en murermester ved navn Christian Ørum i 1827 tegnede et kort over Skive, således at det er muligt at anbringe personerne fra 1834-folketællingen i de forskellige huse i byen og finde ud af, hvordan de forskellige kvarterer eller »domiciler« er sammensat. 1979 er valgt, fordi SBI's medarbejdere det år var i Salling for at studere levevilkår. Personerne har næsten valgt sig selv, da det er de mennesker, som bor i Skive i henholdsvis 1834 og 1979.

Det drejer sig om at finde ud af, hvilke livsformer eller verdener, som folk lever i, i Skive. En livsform er en mulig måde at være til på, som udtrykker en bestemt brugssammenhæng og dertil hørende forståelse af hvordan man omgås med ting og mennesker. »Livsformen omfatter således en gruppe mennesker, der stemmer overens i sprog, og som bruger de samme regler. Med en fælles forståelse af hvad sagen drejer sig om, deler man også livsperspektiv og har en fælles opfattelse af det gode liv«<sup>6</sup>. Vi skal finde livsformernes domici-

2. Johannes Møllgaard: Byens sociale geografi – Studier af Skive. SBI-byplanlægning 47. 1984, og Johannes Møllgaard: Landbrugets livsformer. SBI-byplanlægning nr. 49 1984. Der kan endvidere henvises til N. B. Groth og J. Møllgaard: »Livsformer i by og egn – et grundlag for fysisk planlægning. Miljøministeriets planlægningsrapport. 1981, N. B. Groth og J. Møllgaard: »Byplanlægning, kulturlandskab og livsform«. Miljøministeriet. 1982 og Thomas Højrup: »Det glemte folk – livsformer og centraldirigering«. SBI og INF. 1983.

3. Den jyske Historiker nr. 33. 1985.

4. Anne-Birte Christensen, Marianne Nielsen og Lisbeth Nielsen: »Det tredje slægtled. – Socialisation af børn og unge i et gårdmandsmiljø« i Den jyske Historiker nr. 33 s. 7–42 og Jan L. Christensen, Jytte Johansen, Poul E. Porskær Poulsen og Ingelis Toxvig: »Landsbyen – foreningsliv og fortælletradition – Social- og kulturhistoriske tidsbilleder fra to østjyske landsbyer ca. 1890–1980« i Den jyske Historiker nr. 33 s. 65–98.

5. Se f.eks. Den jyske Historiker nr. 21 »Ud og ind af historien« 1980, Nr. 22 »Historien i hverdagen« 1982, nr. 26 »Fejekosten og surdejen« 1983, nr. 29–30 »Kultur, mentalitet, ideologi« 1985.

6. Johannes Møllgaard: Byens sociale geografi. SBI-byplanlægning nr. 47, 1984 s. 13f.



Kilde SBI-byplanlægning 47: Byens sociale geografi, 1984 p. 29.

ler og domæner. Med domicil menes livsformens særlige hjemsted og domæne er livsformens foretrukne område, området, som den har »sat sig på«. Livsformens dominans kommer til udtryk på mange måder, i byggeri, klædedragt, arbejde, navne m.m.

Men tilbage til Skive i 1834. En by er en blanding af livsformer og består således af forskellige domiciler og domæner foruden såkaldte neutrale områder, som f.eks. torvet hvor alle kommer og følger nogle ens regler<sup>7</sup>. Ud fra folketællingen og Ørums kort kan vi placere folk i de forskellige gader og huse. Så ser vi at købmandsfamilierne og embedsmandsfamilierne bor på Adelgade og Nørregade og længere ude i Vestergade bor de større håndværkerfamilier. Syd for dette store hovedstrøg ligger sønderbyen, hvor byens »småkårsfolk« er bosiddende, dvs. mindre håndværkere, daglejere og almisse- og aftægtsfolk. Grupperne har ikke helt rendyrkede kvarterer men har alligevel hvert sit område, hvor de dominerer, dvs. deres domæne. I de enkelte huse har de deres domicil. Derefter kan vi se på husholdsstrukturen. Købmanden har foruden sin kone og sine børn også en række tjenestefolk boende i sit hus, mens de fleste småkårsfolk, dvs. mindre håndværkere og daglejere, som regel kun har sig selv og sin familie. Vi ser således en væsentlig forskel mellem de forskellige livsformers domiciler.

Ligesom med befolkningen i 1834 skal vi i 1979 kortlægge fordelingen eller rettere placeringen af de forskellige erhvervsgrupper i Skive, hvor bor de selvstændige, arbejdere, funktionærer o.s.v.? På grund af anderledes adgang til kilder kan vi ikke gå så meget ind i de enkelte domicilers sammensætning, men tendensen er den samme: at forskellige grupper bosætter sig i forskellige dele af byen og skaber, så at sige, sit eget domæne. Dette domæne behøver ikke nødvendigvis at være fysisk sammenhængende, idet nogle arbejdere f.eks. kan bo et sted og have kolonihaver eller skudehavn et andet eller tredje sted, som til sammen danner arbejdernes domæne.

Men hvad er det for et drama, som udspilles i dette stykke? Det er befolkningens indbyrdes kamp om beherskelse af byens arealer. De forsøger at beholde deres egne territorier og at sikre at deres regler dominerer i disse områder. Hvad en sådan opfattelse af byens drama har af konsekvenser for byplanlæggere, det vender jeg tilbage til i forbindelse med analysernes politiske budskaber.

*»Landbrugets livsformer« eller  
»langt ude på landet«*

Vi er ude på landet hos gårdmænd og husmænd, nærmere bestemt på Skiveegnen. Vi skal følge de sidste tre generationer af gårdmænd og husmænd med hensyn til deres normer og ideale forestillinger om »et godt liv«. Hvad skaber glæde og stolthed hos landmanden, og hvad fører til sorg og græmmelse; hvilket livsforløb kan landmanden se tilbage på med stolthed sammen med naboer og venner, og hvilke små elementer af dagligdagens sejre og nederlag består disse livsforløb af?<sup>8</sup>

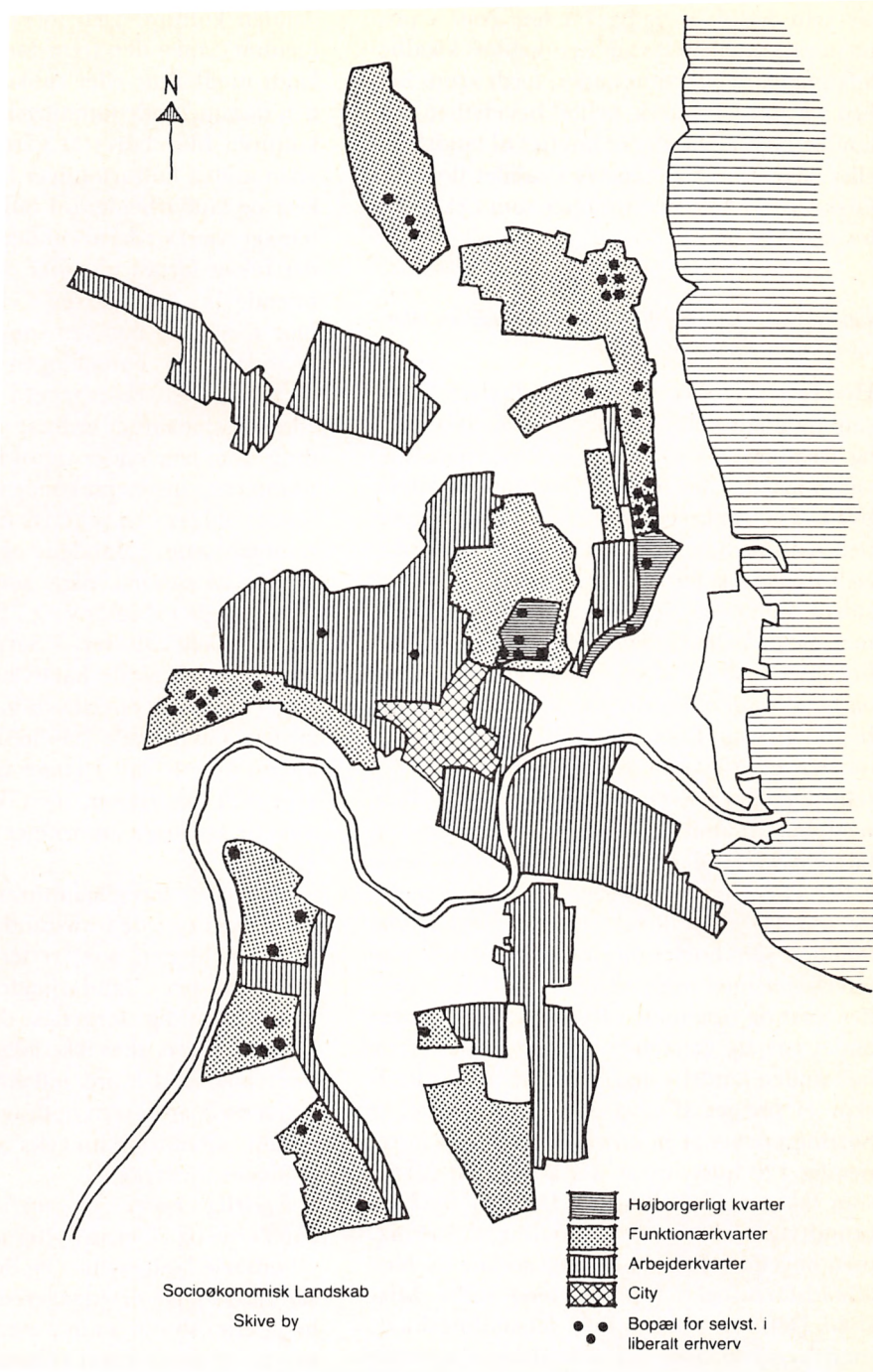
Ud af den til grundliggende livsformsforståelse, hvor livsform karakteriseres ved tre kerneelementer: et teoretisk system (sammenhængende viden om verden og mennesker); et værdisystem (normer og værdier, som er vejledende for handling og bedømmelse af verdens tilskikkelser) og endelig et praktisk system (livsformens brugende omgang med tingene sammen med andre mennesker), kan man sige, at det især er det andet kerneelement, værdisystemet, som er det centrale i dette stykke.

»Forældre- og bedsteforældregenerationerne«s livsdrama fortælles som livshistorier med vægt på de enkelte faser og de dertil hørende forskellige aktivitetsfelter, socialt og geografisk, hvorimod »arvtagerne«, dvs. de unge landmænds livsform fortælles med vægt på de daglige rytmer for de forskellige medlemmer af henholdsvis gårdmands- og husmandsfamilier. Der lægges vægt på »det vellykkede karriereforløb« og på det gode liv for gårdmænd og husmænd før og nu. Dokumen-

7. Ibid. p. 21.

8. Johannes Møllgaard: Landbrugets livsformer. SBI-byplanlægning nr. 49. 1984 s. 14.

Skive By 1979  
 Kilde: SBI-  
 byplanlægning  
 47: Byens so-  
 ciale geografi  
 p. 59.



tationen hentes ikke mindst fra samtaler med repræsentanter for disse grupper, men også gennem læsning af fødselsdagsomtaler og nekrologer i de lokale aviser og ugeblade.

Men hvor ligger dramaet i dette stykke? Det ligger især i problemerne for disse grupper med at være i stand til at overleve som gårdmænd og husmænd med de samme idea-

ler som hidtil, men også i høj grad i problemerne mellem hvad der kaldes lokalbefolkningen og storsamfundet, fordi »som helhed er der en stærk fælles bevidsthed hos landbefolkningen, der er knyttet til landsbyen eller sognet«. Der reageres i samlet flok, når forskellige lokale institutioner som f.eks. skoler nedlægges.

*Landsbyen – foreningsliv og fortælletradition eller  
»om når vi går ud af døren«*

Her følger vi ikke bøndernes daglige liv på samme måde som i forrige stykke, men først og fremmest de sociale sammenhænge, som var uden for den enkelte husstand i landsbyen. De konkrete landsbyer ligger i nærheden af Aarhus, Rodskov nordøst for Aarhus og Sorring vest for Aarhus. Tidsrummet er de sidste 100 år, fra cirka 1880 til 1980. Vi kommer med gårdmændene til foredrag i forsamlingshuset. Vi får at vide hvad man hørte om og hvad man ellers foretog sig i denne fælles bygning, som f.eks. dilettant, bal og gymnastik. Efterhånden som gårdmandstanden taber sin entydige magtposition kommer flere med, blandt andre nogle af arbejdsmands- og håndværkerfamilierne. Det er især i de første årtier af dette århundrede. Men ellers er det først og fremmest de selvbevidste gårdmandsfamilier, som holder de store grundtvigianske havefester med taler, sang og dans. Det gælder først og fremmest i Rodskov, mens noget andet gør sig gældende i Sorring. Det er en helt anden landsby end Rodskov. Mens Rodskov er præget af en gruppe store gårde, er Sorring præget af en utrolig stor gruppe huse, nemlig 120 huse, mens der kun er 18 gårde, som ikke er specielt store. Der var også en grundtvigiansk foredragsforening i Sorring, men hoveddrivkraften i byens sociale liv blev afholdsforeningen sammen med Indre Mission. Det var således ikke forsamlingshuse, man byggede. Det var afholdshjem og missionshus. Det var først og fremmest det pæne og kontrollerede liv, som blev levet i disse foreninger. Foredragene var moraliserende i forhold til hvad folk skulle gøre i deres faglige liv.

Helt anderledes er det med den såkaldte

»anden kultur«. Den foregår også uden for hjemmet, men den fremstår mere som en såkaldt modkultur eller subkultur, i forhold til den dominerende foreningskultur. Foreningskulturen blev båret af gårdmændene, mens »den anden kultur« bliver båret af håndværkere og landarbejdere. I Sorring er det i pottemagerværkstederne under brændingen, at der bliver fortalt historier, spillet og drukket brændevin. Fortælleren i værkstedet er ikke blot fortæller, men er samtidig med til at brænde potter. Fortællingen er ikke adskilt fra pottemageriet. Foredraget i forsamlingshuset eller missionshuset er først og fremmest foredrag, som henvender sig til bevidstheden hos tilhørerne, mens pottemageren og hans tilhørere indgår i en praktisk håndværksmæssig sammenhæng. »Hånden« og »ånden« er ikke adskilt på samme måde som i foreningskulturen. Både i Rodskov og i Sorring eksisterer disse fortællekulturer. I Sorring er den knyttet til meget gamle håndværkstraditioner og ikke mindst handelstraditioner, som indbefattede omfattende handelsrejser, som man kunne berette om i lange tider. Den gjorde grin med autoriteter, men ikke nødvendigvis med de konkrete autoriteter eller højere sociale lag.

Modsat er fortællekulturen i Rodskov mere »modkultur« i den forstand, at den indeholder fortællinger, som retter sig imod gårdmandstanden, landarbejdernes arbejdsgivere. Samtidig fortælles der historier om landarbejdere, som ikke følger gruppens normer; med andre ord indeholder fortællekulturen også en intern opdragende funktion ligesom afholdsforeningens og foredragsforeningens foredrag.

Endelig hører vi om hvordan folk i 1960'erne og 70'erne flytter ud til Rodskov og vil udvikle landsbylivet og det »nære« i lokal-samfundet. De er engagerede i at holde liv i forsamlingshuset m.m., men samtidig mærker de, at det er svært at bygge bro mellem de »gamle« i landsbyen og dem selv. Problemet bunder i, at det øvrige liv ikke leves på samme måde af alle potentielle deltagere i forsamlingshusets aktiviteter. Derfor er forudsætningerne for et nært socialt miljø også vanskelige at etablere.

»Opsplitningen i livsformer, generationer og »mentaliteter« præger såvel det informelle samvær/fællesskab som deltagelsen i det organiserede foreningsliv«<sup>9</sup>. Der kan skabes almen konsensus om aktiviteter, der ikke fordrer nogen holdningsmæssig stillingtagen. Foreningslivet er blevet mere overfladisk og uforpligtende –«<sup>10</sup> måske fordi det ikke bunder i nogen form for fælles social erfaring, som det gjorde tidligere. Men begrundelsen for at flytte ud til landsbyen fra storbyen er ikke desto mindre en lyst til social nærhed og mindre rodløshed end i storbyen.

Stykket om foreningskultur og fortællekultur henter sit stof fra interviews med beboere i de to landsbyer og fra forskelligt arkivmateriale, bl.a. nogle foreningsprotokoller.

Det munder ud i et stort spørgsmål, om landsbylivet med al dets mangfoldighed og sammensathed (som jo ikke er noget nyt) har noget at give i 80'erne. Forfatterens svar er ja. »Men fordelene ved landlivet ... kommer langt fra af sig selv«<sup>11</sup>.

*»Det tredje slægtled« eller »om hvordan det var inden for døren«*

Stedet er Hørning, en landsby sydøst for Randers. Tidsrummet er 1920'erne og hovedpersonerne er gårdmandsbørnene. Handlingen drejer sig om hvordan gårdmandsbørnene vokser op, hvordan de bliver socialiseret til at blive GÅRDMANDBØRN og intet andet. Det drejer sig om at dyrke den grundtvigianske selvbevidsthed i den dominerende gårdmandsgruppe i Hørning, gruppen som dominerer i forhold til håndværkere og husmænd.

Denne selvbevidsthed får de både igennem det daglige liv på gården, som omfatter medvirken i gårdens arbejde både inde og ude, og gennem deres færden i landsbyen blandt de andre grupper og i skolen. De fleste af gårdmandsbørnene ved at de skal fortsætte som landmænd, eventuelt overtage forældrenes

gård og følge gårdmandslivets regler, både økonomisk og socialt.

Samtidig med at denne socialisation, præget af kontinuitet, går for sig, sker der en materiel forringelse af mulighederne for at børnene reelt kan fortsætte som landmænd, dvs. mulighederne for at de kan realisere de idealer, som de får gennem det daglige liv i barndommen. Det er de store samfundsmæssige tendenser med udviklingen på verdensmarkedet og industriens udvikling m.m., som begynder at udhule mulighederne for den selvbevidste gårdmandsstand.

Gårdmandsbørnene i Hørning har lært de nære ting at kende gennem deres konkrete omgang med dyr, redskaber og andre mennesker. Derimod har de ikke i samme grad lært at forholde sig til nye ting, til andre muligheder for liv end de traditionelle. Som der står: »Gårdmandsparrets autoritet på landsbyplan fremstod som naturlig og sand – som givet af historien. Udefra kommende udfordringer til denne autoritet fremstod dermed også som unaturlige og urimelige.«<sup>12</sup>

Det sidste udtrykker stykkets egentlige pointe og problem: gav man gårdmandsbørnene den rette opdragelse eller beskyttede man dem for meget og gav dem en selvbevidsthed, som de kun kunne blive frustreret over? Var det derfor, at de senere som gårdmænd blev apatiske over for strukturrationalisering m.m. inden for landbruget i de 50'erne og 60'erne?

Grundlaget for arbejdet med »Det tredje slægtled« har været interviews med de gårdmandsbørn, som blev på stedet og selv blev gårdmænd eller gift med gårdmænd samt forskelligt skriftligt materiale, heriblandt de landsbrugsfaglige tidsskrifter.

*Hvorfor livsformsstudier*

Jeg har prøvet at beskrive hovedtrækkene i de fire arbejder, jeg tager udgangspunkt i. Jeg

9. Jan L. Christensen m.fl.: »Landsbyen – foreningsliv og fortælletradition...« i Den jyske Historiker nr. 33 s. 79f.

10. Ibid. s. 93.

11. Ibid. s. 94.

12. Anne-Birte Christensen m.fl.: »Det tredje slægtled...« i Den jyske Historiker nr. 33 p. 38.

synes, at man skal diskutere hvorfor man foretager den slags analyser og hvad man vil bruge dem til. Der er ikke nogen af disse arbejder, som ikke også har et politisk budskab indbygget i selve arbejdet. Johannes Møllgaard fremhæver f.eks., at: »Byen og egnen bør betragtes som et sammenhængende felt, der rummer mange livsformers domæner. Indgrib i denne komplekse sociale struktur bør foretages med fornøden indsigt og nænsomhed« og »Byplanlæggeren bør være opmærksom på disse forhold (de forskellige livsformers selvforståelse, NWL) og ikke regulere mere, end der er dækning for i den befolkningsgruppe, han eller hun har påtaget sig at tjene«<sup>13</sup>. Men er problemet ikke, at byplanlæggeren på samme tid skal tjene flere forskellige befolkningsgrupper med sine forskellige opfattelser af, hvad der er smukt og grimt og hvad et godt liv er for noget? Ligesom folkeskolelæreren, folkebibliotekaren og andre kommunalt ansatte skal planlæggeren tage hensyn til alle befolkningsgrupper i kommunen eller amtet. Til løsning af dette problem tilbyder Møllgaard dels den nævnte viden om de forskellige livsformer, dels det, som han med et engelsk udtryk, kalder for *civility*. Det betyder, at man skal sætte sin egen livsform i parentes og tage hensyn til de menneskers livsformer, som man skal planlægge for, undervise eller låne bøger ud til. Med andre ord man skal være pluralist og være rød med de røde og grøn med de grønne. Man skal sørge for, at hver gruppe får lov til at leve sit liv som hidtil; borgerskabet i sit villakvarter og lavtlønsarbejderne i deres boligkaréer. Man skal støtte alle mulige former for selvorganisering i de forskellige livsformers domæner. Man skal støtte bevarelsen af kvarterer og sørge for en slags kvarterspleje eller områdepleje, når det gælder landdistrikter.

De to arbejder fra Den jyske Historiker stiller spørgsmålet lidt anderledes: om man ikke kan videreudvikle landsbylivet, fællesskabet i landsbyen, det nære og konkrete liv i modsætning til storbyens abstrakte og anonyme liv.

Men der kommer det problem ind i billedet, som livsformsdiskussionen har fremhævet, at fællesskabet i lokalsamfund har sine grænser, at befolkningsgrupper i lokalsamfundet har forskellige måder at leve på og være sammen på, jævnfør analyser af henholdsvis foreningskulturen og fortællekulturen, som oven i købet er en slags modkulturer i forhold til hinanden. Som tidligere nævnt siger de, at man i landsbyen kan skabe konsensus om aktiviteter der ikke fordrer nogen holdningsmæssig stillingtagen, der ikke for alvor griber ind i de forskellige livsformers domæne<sup>14</sup>.

Men det er jo en illusion, at tro at livsformerne lever side om side i harmonisk forståelse for hinanden. Det har de aldrig gjort og det vil de aldrig komme til i sagens natur, jævnfør modkulturbegrebet. Sålænge vi lever i et klassesamfund, findes der nogle dominerende befolkningsgrupper og nogle dominerende grupper, ja der findes endog en klassekamp. Den kommer til udtryk på arbejdspladser og i boligområder. Arbejdere må til stadighed kæmpe for bedre løn- og boligforhold, bedre arbejdsmiljø og boligmiljø o.s.v. Borgerskabet har stadig mulighed for at bo i bedre huse med mere plads og bedre materialer end arbejderboligerne. Det betyder selvfølgelig ikke, at arbejderne ikke udnytter de muligheder, som de har og dermed skaber deres egen livsform. Landarbejderne i Rodskov skabte også deres egen fortællekultur som modtræk til gårdmændenes foredrags- og foreningskultur.

I dette drama kommer byplanlæggeren ind som en slags stødpude, en som skal sørge for at den eksisterende sociale orden bliver opretholdt, at det ikke blusser op til for voldsomme konflikter mellem de forskellige klasser med hver deres livsformer. I forlængelse af det forhold kan planlæggeren støtte de fællesskabsinitiativer, som ikke for alvor, dvs. materielt, er forpligtende for de involverede klasser. Han kan selvfølgelig også gøre noget mere, bl.a. afhængig af hvilken politisk konstellation, som findes i det pågældende byråd.

13. Johannes Møllgaard: Byens sociale geografi. SBI-byplanlægning nr. 47 p. 79 og do.: Landbrugets livsformer. SBI-byplanlægning nr. 49 p. 139.

14. Jan L. Christensen m.fl.: Op. cit. p. 94.



Men han vil uværgerligt komme til at gøre noget mere for nogle end for andre.

»Skurken« i de tre første stykker er planlæggeren (som han hidtil har fungeret) og storbyen. Det er med andre ord det STORE samfund mod det lille NÆRE samfund med det tætte sociale netværk, som man nu er ved at efterlyse fra forskellige ministerier og styrelser.

Men så er det også på sin plads at vise, at en af pointerne i »Det tredje Slægtled« netop var at gårdmandsbørnene blev opdraget til at være modstandere af alt hvad der kom fra storbyen, fra den store »Lastens Hule«, jvf. analysen af forsiden på Landbrugstidende, udgivet af Randers Amts Husholdningsselskab<sup>15</sup>. Som voksne blev de frustrerede over at blive udsat for krav om forandring og tilpasning til udviklingen i byerne og på verdensmarkedet.

Stat, internationale relationer og storbyer har selvfølgelig konsekvenser for de mindre samfunds udvikling men det bør ikke føre til, at man, herunder livsformsforskere, gør de lokale samfund mere nære og mere præget af fællesskab end de også er ifølge ens egne analyser.

### Lokale konflikter

Jeg tror, at det er vigtigt, at man opsøger konflikterne mellem de forskellige livsformer i et lokalområde; også selvom man som planlægger skal prøve at gøre alle tilfreds. Ved at dele en by ind i henholdsvis livsformsdomæner og neutrale zoner ligger der en risiko for at sky konflikterne mellem de forskellige befolkningsgrupper og udelukkende have blik for en konflikt mellem det offentlige, in casu byplanlæggeren, og gruppen af tilsyneladende gensidigt respekterende befolkningsgrupper.

Et af de store problemer i forbindelse med analyse af interne konflikter i lokalområdet er kildematerialet. Flere kildetyper vil have en indbygget tendens til at skjule konflikter. F.eks. ligger der ikke noget umiddelbart konfliktstof i et kortmateriale og folketællingsmateriale, men mere en sideordnet registre-

ring af de forskellige områder og befolkningsgrupper. Når man interviewer folk om deres barndom eller om deres daglige liv, vil der i mange tilfælde være en tendens til harmonisering og udeladelse af konflikter i det som folk fortæller, ikke mindst i forbindelse med nær familie, naboer og lokale folk. Ligeledes vil der være tendens til harmonisering, når man anvender fødselsdagsomtaler og nekrologer som kildemateriale. Man skriver sjældent kritisk om folk, når de dør.

Hvis man derimod for tiden før 1900 tog fat i f.eks. rets- og politisager, vil man kunne få et indblik i nogle af de brydninger, som udspringer af forholdet mellem livsformer, og inden for de enkelte livsformer. Det kan være ejendomstvister, bedrageri, gadeuorden, strejker, arvestridigheder og meget andet. Ved at tage sådanne sager som udgangspunkt for analyse kan man både få fremstillet de daglige livsrytmer ved hjælp af supplerende kildemateriale og samtidig de konflikter, som latent ligger i de nævnte rytmer og som samtidig er udtryk for disses grænser.

Når man skal arbejde med vor egen tid er det straks sværere at få fat på konfliktstoffet, netop fordi det er konfliktstof og fordi man som forsker risikerer selv at komme i konflikt med nogle af konfliktens parter. En mulig indgang er avismaterialet, dvs. debatartikler og journalistiske historier om »sager« i lokal-samfundet. Det kan være om forholdene på en arbejdsplads; forholdene i en boligforening, eller i et lokalområde.

For at se på lokalsamfundenes muligheder for samlet at organisere sig og handle i forhold til de større sammenhænge, f.eks. kommuner og stat, er det vigtigt gennem konfliktanalyser at se hvor grænserne går for, hvad man kan og ikke kan i de enkelte lokalsamfund. Det er netop i den forbindelse, at livsformbegrebet og den deraf følgende understregning af forskelle i forskellige befolkningsgruppers vilkår og måder at leve på, har sin største berettigelse. Dermed mener jeg, at man har mulighed for at få øjnene op for modsætninger i "the little community". Men så er det også vigtigt at man gør analyserne

15. Anne-Birte Christensen m.fl.: Op. cit. p. 33.

præcise i forhold til de lokale forhold. Det behøver ikke at gøre dem mindre interessante for en større læserkreds. Konflikterne vil jo altid indeholde almene og specifikke træk og begge dele er nødvendige for at forstå hvordan og hvorfor livet leves, som det gør i de forskellige lokaliteter. Jeg vil i den forbindelse gøre opmærksom på et ganske godt stykke, nemlig »To byer i Odsherred« fra Socialforskningsinstituttet 1975, som var et forstudie til et større og mere generelt projekt om småbyer i landdistrikterne, i hvis endelige rapport dynamikken mellem grænser og muligheder i lokalsamfundet var opløst til fordel for en opsplittet behandling af forskellige livssammenhænge på tværs af de lokale samfund<sup>16</sup>. I forstudiet har man derimod mulighederne for at se forskellene mellem to lokalsamfund og konflikterne mellem forskellige grupper inden for lokalsamfundet. Paradoksalt nok bliver livsformsanalyserne måske af størst generel interesse, når de bliver solidt forankret i specifikke lokalhistoriske forhold, hvad enten det gælder Stoholm eller Skive i Salling, Hørning eller Rodskov i Østjylland. Hvis ikke byplanlægger, bibliotekar eller folkeskolelærer har den lokale historie med alle dens dramaer et eller andet sted i baghovedet, kan den pågældende komme gruelig galt afsted på trods af god vilje og besiddelse af generel viden om livsformer.

Per Deskov:

### Dansk historisk bibliografi

Dansk historisk bibliografi – DHB – er uomtvisteligt kolossen i dansk fagbibliografi. Det har den været, siden de to bibliotekarer og historikere Balder Erichsen og Alfred Krarup efter mange års indsamlings- og redaktionsarbejde i slutningen af 1. verdenskrig og i ef-

terkrigsårene kunne lade de tre grundlæggende mammutbind se dagens lys. Den blev det ikke mindre, efter at arkivaren og historikeren Henry Bruun i 1974 havde sluttet udgivelsen af de seks bind, der dækker perioden 1913–1942. Et syvende bind for perioden 1943–1947 udkom allerede i 1956.

I årene 1972–1974 udkom tre historiske årsbibliografier med stof fra årene 1967, 1968 og 1969 – og her i 1986 har vi så fået et treårsbind for perioden 1974–1976<sup>1</sup>.

Disse årstal afspejler ikke blot den lange drægtighedstid, der som regel går forud for fremkomsten af så omfattende bibliografiske arbejder, men også de næsten uovervindelige vanskeligheder ved at holde kontinuiteten og tillige den kendsgerning at planlægningen bag storværket fra tid til anden har været udsat for nedsmeltning. Det er kun beundring værd at menneskers tro og idealisme i skiftende generationer – trods skuffelser og tilbageslag – har kunnet realisere de bind, vi i dag har stående side om side på hylden.

Daværende lektor ved Danmarks Biblioteksskole Erland Kolding Nielsen nævnte i 1974 i en afhandling om DHB i serien »Danske opslagsværker«, at DHBs lakune 1948–1966 ville blive dækket af ham i samarbejde med førstebibliotekar Karl Evald Kristensen. Forordet til det nye treårsbind omtaler ikke denne plan om lakunens udfyldning. Derimod ser det efter forordet ud til at den mindre lakune 1970–1973 vil blive fyldt. Et fireårsbind stilles i udsigt.

At indholdet i bindene i tidens løb er udvalgt og ordnet ud fra forskellige holdninger og grundideer følger umiddelbart af værkets tilblivelsesproces. Viden herom er af væsentlig betydning for den faghistoriker, der skal bruge DHB som forskningsindgang. Det er imidlertid også et forhold, den historisk interesserede amatør til enhver tid bør have i

16. Gunnar Viby Mogensen m.fl.: To byer i Odsherred. Socialforskningsinstituttets meddelelse nr. 12. 1975 og Gunnar Viby Mogensen m.fl.: Småbyer i landdistrikter. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 86. 1979.

1. *Dansk historisk bibliografi 1974–1976*. Udgivet af Den Danske Historiske Forening og Dansk Historisk Fællesforening i samarbejde med Det Kgl. Bibliotek; ved Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen. – Kbh. (Rigsdagsgården 9, 1218 K): Dansk Historisk Fællesforening, Rigsarkivet, 1986. 516 sider. Medlemspris kr. 226,30, bogladepris kr. 323,00.

sinde, når DHB bruges til litteratursøgning.

Det har stedse været karakteristisk for DHB at begrebet historie her bliver tolket i så bred betydning at DHB ikke blot søger at dække den politiske, økonomiske og sociale historie, men også kulturhistorien i videste forstand. Enhver vil kunne overbevise sig herom ved et gennemsyn af værkets indholdsfortegnelse – det vigtigste indgangsinstrument til indkredsning af et historisk emne – der med variationer, der har deres udspring i forskellige redaktørers opfattelse og i virkelighedens brogede verden, går igen fra bind til bind i genkendelig skikkelse.

Denne tilsigtede bredde i valg af stof gør DHB brugbar i så uendeligt mange sammenhænge langt ud over faghistorikernes lærde kreds og måske til den danske fagbibliografi, der efterhånden er blevet mest kendt af lægfolk, men er selvsagt også en stærkt medvirkende årsag til besværet med at få den fremstillet og udgivet. Det kan være rimeligt og muligvis indiskutabelt at få de eksisterende to lakuner i værket dækket i samme grad som de foreliggende bind gør det, men det må være et kardinalspørgsmål ved en drøftelse af værkets fremtid for tiden efter 1976, om man ikke – på trods af kommende tiders elektroniske perspektiver for litteratursøgning – burde overveje at indsnævre DHBs dækningsfelt til historie i en mere eksakt forstand.

DHB er jo i sin tid bevidst grundlagt som et led af den danske nationalbibliografi. Erichsen og Krarup udgav deres fortegnelse »i tilslutning til Bibliotheca Danica«, forgængeren til Dansk bogfortegnelse. Derfor kan man i DHB finde en række småtryk, der ikke altid genfindes i bogfortegnelsen, samt et antal tidsskriftartikler, der for en dels vedkommende ikke også kan slås op i de almene danske fortegnelser over tidsskriftartikler.

Det er indlysende værdifuldt at DHN på den måde supplerer andre dele af vores nationalbibliografi. Samtidig vil den nødvendigvis i nogen grad overlappe registreringen i bogfortegnelse og artikelindeks, ligesom den selv i øvrigt overlappes af andre fagbibliografier. Nordicom: bibliografi over nordisk massekommunikationslitteratur begyndte at ud-

komme i 1975 og dækker dansk presse- og mediehistorie, Nordisk bibliografi for folkelivsforskere har siden 1969/70 registreret dansk litteratur om etnologi og folkemindevidenskab, Nordic archaeological abstracts siden 1974 dansk arkæologisk materiale og atter andre løbende bibliografier registrerer dansk litteraturhistorie, marinehistorie, kunsthistorie m. v. Dobbelregistreringen, helt eller delvist, står altså i fuldt flor. Nævnes kan også at Dansk artikelindeks siden reorganiseringen i 1970'erne kraftigt har udvidet sin registrering af dansk artikelstof og at rækken af amtsbind i Dansk lokalbibliografi – om end langsomt – bliver længere og længere.

Det er som om disse kendsgerninger går for spørlost hen over DHB. DHB må på en mere hensigtsmæssig måde end hidtil bibliografisk kunne koordineres med andre eksisterende litteraturfortegnelser, løbende som retrospektive, og endda bevare en værdi som selvstændig bibliografi både for faghistorikeren og for den historisk interesserede og arbejdende amatør. Til gengæld for en strammere selektion af stoffet kunne man forestille sig at indførslerne i DHB blev annoterede og dermed mere brugbare og effektive for både forsker og amatør, samt at udenlandsk stof om dansk historie i langt højere grad blev registreret.

DHB 1974–1976 har et nødtørftigt forord. En indledning, der gør rede for værkets systematik, kriterier og bibliografisk metode, mangler ganske. Nogle få linier i forordet nævner en enkelt ændring i registreringsdækningsgrad og oprettelsen af et par nye emnegrupper – uden at man føler sig sikker på at de nævnte er de eneste. »Derudover er de hidtidige retningslinier stort set blevet fulgt –«, hedder det lakonisk i forordet.

Med al ære og respekt for de glørværdige traditioner er det måske netop grundskavanken ved DHB, at man for mekanisk fortsætter derudaf.

Selv om man ikke i denne omgang måtte have haft mulighederne for radikale ændringer af værkets karakter og omfang, var der dog altid adgang til mindre forbedringer, der kunne have lettet brugen og benytterens overblik over materialet.

Konsekvens i præsentation af stoffet er ikke altid umiddelbart iøjnefaldende. Hvor er den fx henne i afsnittet »Arkæologiske vidnesbyrd« (numrene 298–331)? Indførslerne er ikke ordnet alfabetisk, hverken efter forfatter, kildens titel eller fundlokalitet og heller ikke kronologisk efter kildens alder. Tilsyneladende står de hulter til bulter.

DHB henviser også i de enkelte afsnit til bibliografisk materiale, som er udkommet i perioden. Også i disse henvisninger savnes konsekvens ved præsentation af henvisningerne. Snart er de samlet i et eget underafsnit, snart er de det ikke. Eksempler på side 61 (nummer 605–07) og side 74 (nummer 794–95). Somme tider står henvisningerne til bibliografisk materiale først i et afsnit, selv om de ikke altid står i et eget underafsnit, men de gør det ikke altid. De kan helt uventet dukke op et eller andet sted i et afsnit, eksempelvis som numrene 819 eller 925.

Man kan altid diskutere, hvor i afsnittene man foretrækker henvisningerne til bibliografisk materiale placeret, men det fremmer overskueligheden for benytteren, hvis redaktionen før publiceringen har bestemt sig til en ensartet placering hele vejen igennem, og endnu bedre hvis man også har tanke for typografisk at fremhæve disse meget vigtige henvisninger, som kan føre videre til andet bibliografisk materiale end DHB selv.

Henvisningssystemet kan også være mangelfuldt. I afsnittet »Danmarks topografi. Nørrejylland. Købstæder« henvises under Esbjerg – hvor der kun er 1 indførsel – også til nummer 123. Godt nok – men der henvises ikke til fx numrene 2257, 3142 og 3161. Det kunne skyldes pur og ærlig uvidenhed til Esbjerg-forhold hos kompilatoren eller mangel på tid ved den primære registrering, men i hvert fald i de to af tilfældene indgår ordet Esbjerg i den registrerede publikations titel.

Et andet eksempel af samme art: I afsnittet »Personalhistorie« ses to indførsler under kunstnernavnet Johan Thomas Lundbye – men der er ingen henvisning herfra til fx nummer 3579 i afsnittet »Danmarks topografi. Sjælland. Købstæder«, hvor en af indførslerne også burde ses af den Lundbye-interesserede.

Groft mangelfuld registrering forekommer også. Eksempel herpå er afsnittet »Kunstsamlinger –« (numrene 2592–2606). Her registreres bl.a. kataloger fra kunstmuseer – men fire større kataloger fra museer i Esbjerg, Skagen, Maribo og Sorø mangler, og det er omkring halvdelen af, hvad man burde have kunnet finde i dette afsnit.

De nævnte mangler er tilfældige fund ved stikprøver. Hvor mange flere ville kunne afsløres ved en systematisk kulegravning? Og hvad betyder det for trykgheden ved omgang med DHB?

Det ville så i øvrigt være brugervenligt – især for dem, der får DHB i hånden for første gang og ikke har en udviklet sans for bibliografiske finurligheder – hvis man i de enkelte afsnit, hvor det var relevant, i det mindste ved en henvisende note gjorde opmærksom på at afsnittet ikke dækkede alt, hvad det umiddelbart gav sig ud for. I det store afsnit »Personalhistorie« savnes fx indledningsvis en note, der fortæller at faglig personalhistorie ikke findes her, men skal søges i de afsnit spredt ud over hele værket, hvor litteratur om den biograferedes erhverv i øvrigt er registreret. Endnu bedre ville det selvfølgelig være, hvis selve personnavnet blev nævnt i afsnittet »Personalhistorie« på sin rette plads med en henvisning til det løbenummer andetsteds i DHB, hvor indførslen om den biograferede fandtes.

Lad det i en kortere anmeldelse som denne være nok med disse spredte eksempler på besynderligheder og mangler, der kan findes i DHB 1974–1976.

Enhver, der i en årrække har haft med brug – og eventuelt fremstilling – af bibliografier at gøre, er klar over, hvor umådelig svært det er at undgå faldgruber på dette område. Den perfekte bibliografi betragtes som et uopnåeligt ideal.

Hverken denne overbevisning eller den respekt, der under alle omstændigheder kan tilmåles DHB, må imidlertid hindre at denne klassiker inden for dansk fagbibliografi gøres til genstand for en fornyet principiel drøftelse af dens struktur, systematik, selektion, indhold, hele indretning og udgivelsesrytme. Dansk fagbibliografi i bred forstand har så få

kræfter og så sparsom en økonomi til sin rådighed at vi ikke må sløse mere end højst nødvendigt med vores indsats.

Biblioteksloven fra 1984 har bragt nationalbibliografien på finansloven. Et nyt regelsæt for nationalbibliografiens økonomi, styring og produktion er under udarbejdelse. Helhedssynspunkterne må nu pudses op. Til det formål har man fået et nyt organ, et nationalbibliografisk råd.

Det turde være et oplagt arbejdsemne for rådet – i et samarbejde med Den Danske Historiske Forening og Dansk Historisk Fællesforening – at få DHB på dagsordenen. Dansk fagbibliografi – herunder DHB – trænger til en helhedsløsning, og DHB fortjener en fremtid, der står mål med dens fortid.

## Bjarne Stoklund:

### Gensyn med Pebringegården

Med store arkæologiske udgravninger og andre mere omfattende museale undersøgelsesprojekter går det ofte sådan, at publiceringen må vente, indtil den travle forsker finder tid dertil i sit otium, og i mange tilfælde kommer den endelige publikation så aldrig. Med Axel Steensbergs projekter er det gået anderledes. Efter sin tidlige afgang som professor har han ikke blot taget nye opgaver op og afsluttet dem, men han er også vendt tilbage til de store foretagender, som han satte igang som museumsmand, og har publiceret resultaterne. Først kom bindene om landsbyudgravningerne i Store Valby, så fulgte i to omgange det store værk om agersystemerne og bebyggelsen ved Borup Ris, og nu er Steensberg – i sin alders 80. år – vendt tilbage til ét af sine udgangspunkter, til undersøgelserne af den gård i Pebringe, som i 1939 blev flyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri.<sup>1</sup>

I mellemkrigsårene blev Dansk Folkemu-

seum inkorporeret i det nyordnede Nationalmuseum som dettes 3. afdeling med ansvaret for bonde- og borgerkultur i tiden efter 1660. I 30'erne var afdelingens kræfter næsten helt bundet til opgaverne med at supplere og nyopstille samlingerne i Prinsens Palais, men da denne opgave kort før 2. verdenskrig var afsluttet, stod man parat til at intensivere forskningen af ikke mindst bondekulturen, som længe havde indtaget en central rolle i museets arbejdsprogram. Den drivende kraft i disse planer var den alsidige og idérige museumsmand, Kai Uldall, som sørgede for, at to unge lovende forskere i disse år blev knyttet til Dansk Folkemuseum. Det var filologen Svend Jespersen, som på baggrund af sine erfaringer med dialektalt indsamlingsarbejde skulle organisere en spørgelisteindsamling af skriftligt materiale til belysning af dansk bondekultur, det der blev til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), og det var historikeren og geografen Axel Steensberg, der som assistent hos Gudmund Hatt var trænet i arkæologiske undersøgelser af hustomter. Hans opgave blev det bl.a. at foretage udgravninger under de bygninger, som blev overflyttet til Frilandsmuseet, for på den måde at skaffe materiale til belysning af bondegårdens udviklingshistorie.

I 40'erne og 50'erne var begge de to nyanstattede museumsinspektører optaget af studier af den danske bondegårds historie: Steensberg med udgangspunkt i udgravningerne, Jespersen på basis af omfattende arkivstudier. Steensberg lagde sine resultater hurtigt frem og kom på den måde til at præge den almindelige opfattelse på dette område. Sven Jespersen var overordentlig kritisk, ikke blot mod andre, men i høj grad også mod sig selv, og han nåede før sin alt for tidlige død i 1958 kun at fremlægge sine resultater i nogle få tidsskrift- og leksikonartikler.

Samme år som Steensberg blev ansat som inspektør ved Dansk Folkemuseum (1938), blev en gammel firelænget sjællandsk bondegård fra Pebringe ved Karise erhvervet til

1. Axel Steensberg: Pebringegården. Folk og dagværk fra oldtid til nutid. Wormianum 1986. 96 s. ill. Kr. 164,-.

flytning til Frilandsmuseet i Sorgenfri, og her frembød der sig en oplagt mulighed for at afprøve de nye undersøgelsesmetoder. Ansvar for selve flytningen af gården fik arkitekt Arne Ludvigsen, efter at museets mangeårige arkitekt, Halvor Zangenberg, havde måttet trække sig tilbage på grund af sygdom. Det var planen, at Ludvigsen og Steensberg i fællesskab skulle have skrevet en bog om gården fra Pebringe, men denne plan blev af forskellige årsager aldrig realiseret. Efter et lille halvt århundrede har Axel Steensberg nu påtaget sig at skrive bogen alene, og det må hilses med glæde, at han har fået tid og kræfter til at løse også denne opgave. For Pebringegården fortjener sin monografi, ikke blot fordi den er et så enestående kulturhistorisk monument, men også fordi flytningen og undersøgelsen af den på flere måder blev epokegørende.

Flytningen af bygninger til Frilandsmuseet var tidligere baseret på et ret beskedent dokumentations- og opmålingsmateriale, og ved genopførelsen tog man ikke hensyn til de skævheder og uregelmæssigheder som bygningen havde haft på hjemstedet, ligesom der ofte var tale om en betydelig grad af rekonstruktion. Det skyldtes tildels de beskedne midler, som stod til rådighed for løsningen af sådanne opgaver, men også at man ønskede de gamle bygninger genskabt i deres »oprindelige form« eller som rene »typer«. Arne Ludvigsen flytning af bl.a. Pebringegården betegner et radikalt brud med disse principper. Han ønskede at overføre og genskabe bygningerne nøjagtigt som de stod på hjemstedet, med alle deres skævheder, slidspor og senere tilføjelser – dog med enkelte undtagelser: »Naturligvis vil der altid være de Ændringer og Tilføjelser, som er uden Værdi, forstyrrelser og skader andre og vigtigere Momenter – eller er af så ny Dato, at de tilhører en Tid, som må falde uden for Rammerne for et museums mæssigt Synspunkt«<sup>2</sup>.

I sin nye bog tilslutter Steensberg sig uden tøven de principper, som Arne Ludvigsen søgte at gennemføre: »Jeg lærte af ham at op-

fatte de gamle bygninger som en historisk kilde, hvis vidnesbyrd man måtte overføre til det nye sted uden at forvanske dens enkelte elementer. At rette op på skævheder og unødigt indsætte nye tømmerstykker, var for ham i lige så høj grad en dødsynd som at rette i et gammelt pergament-håndskrifts tekst. Han følte meget stærkt disse huses udstråling af tidløshed, ukrænkelighed og nærvær. Hans stringente indstilling tiltalte mig som en videreførelse af den historiske kildekritik«.<sup>3</sup>

Det er gode og smukke principper, som dog kun ved skrivebordet vil kunne håndhæves så kompromisløst, som det her er gjort. Den uændrede genopførelse er en utopi; uanset hvad man vælger at gøre, tvinges man i praksis ud i en større eller mindre rekonstruktion af den flyttede bygning. Husene i et frilandsmuseum er ikke blot kulturhistoriske monumenter, men også pædagogiske medier, som har en historie at fortælle. Og havde man uden modifikation gennemført de Ludvigsen/Steensberg'ske principper i Frilandsmuseet, så ville vi idag have haft en bizar samling af huse og gårde, som ville vise, hvorledes særlinge og gamle ungarle kunne leve og bo på landet i Danmark i midten af det 20. årh. For det er jo meget ofte sådanne særlige omstændigheder i slutfasen af et hus' historie, som har bevirket, at det er velbevaret og egnet til flytning, men det er vel næppe denne meget specielle historie, man har tænkt sig at fortælle med de flyttede bygninger.

Pebringegårdens genopførelse blev et kompromis mellem to faglige principper, men ikke ubetinget et lykkeligt kompromis. Sagt lidt forenklet blev resultatet, at man indendøre, i husets indretning, søgte at vise en sjællandsk gård, som den så ud på landboreformtiden, mens Ludvigsen udvendig genskabte gården, som den så ud umiddelbart inden flytningen. Der var ikke megen formidling mellem disse yderstandpunkter; således blev den udskydende bagerovn ikke genskabt – man nøjedes med at markere indfyriingsåbningen i skorstenen.

Udvendig blev Pebringegården altså gen-

2. Arne Ludvigsen: Om Flytning af gamle Bygninger, i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1940 s. 43–54.

3. Axel Steensberg: Pebringegården s. 8–9.

skabt med alle sine buler og skævheder, og det blev unægtelig et spændende og romantisk gårdanlæg, der kom ud af det. Hvor repræsentativt, det er, er mere tvivlsomt. Man forstår godt, at Nationalmuseets direktør, Poul Nørlund, som god sjællænder var betænkelig ved at lade netop denne gård repræsentere hans hjemegns gamle byggeskik. Problemerne ved den nøjagtige genskabelse af en gård i forfald, viste sig i øvrigt snart. Der var vægge, som hældede så meget indefter, at regnvandet fra stråtaget ramte de nederste vægtavl og hurtigt vaskede leret ud af dem. Der er ingen tvivl om, at man her havde genskabt en situation, som ingen normal bonde ret længe ville finde sig i.

De bygningsflytninger, som blev gennemført på Frilandsmuseet i de følgende årtier, fulgte da også Ludvigsens principper i en modificeret form. Men først og fremmest blev der etableret et nært samarbejde mellem arkitekt og etnolog, således at hvert skridt i genskabelsesprocessen blev nøje overvejet i lyset af det samlede, til rådighed stående dokumentationsmateriale.<sup>4</sup>

Et vigtigt led i dokumentationen ved en bygningsflytning er, at ældre mennesker, som har levet og virket i gården, spørges ud om dens tidligere indretning og om det arbejdsliv, den dannede ramme om. Ved de ældre flytninger er disse optegnelser i reglen meget summariske, men for Pebringegårdens vedkommende tog Steensberg en række omfattende interviews, som dog næppe i større udstrækning er blevet anvendt ved genskabelsen af gården, ligesom oplysningerne i disse optegnelser heller ikke før er blevet publiceret.

Det må derfor hilses med glæde, at Steensberg har hentet sine gamle notesbøger frem og har udmøntet dem i en meget levende skildring af gården fra slutningen af 1800-årene til 1939. Rum for rum gennemgår han den gamle gård, og gennem en række fine kulturhistoriske småtræk tegner han et billede af et utroligt gammeldags og simpelt hverdagsliv, som man næsten ikke begriber, har eksisteret et godt stykke op i vort århundrede.

I et følgende afsnit gøres der rede for bygningernes konstruktioner i en meget detaljeret fremstilling, som man kun kan følge med i, fordi teksten ledsages af nogle udmærkede oversigtsplaner. Arne Ludvigsens nøjagtige genskabelse af de ydre rammer kommer her bygningsforskeren til gode, idet det har været muligt også efter genopførelsen at foretage primære studier i det meget sammenstykkede bindingsværk, som er fyldt med spor efter tidligere anvendelse og ombygninger.

En af Steensbergs pointer er, at han – sammen med Grith Lerche – har kunnet påvise, at der i Pebringegårdens bindingsværk, ved siden af den almindeligt anvendte konstruktion med tappede løsholter, findes betydelige rester af eller spor efter den anvendelse af påbladede sidebånd, som ellers kun kendes i det nordlige Sjælland. Nogle af de påviste eksempler kan tolkes som senere reparationer, hvor det har været muligt at anvende bladmen ikke tap-samlinger. Vel er det ikke alle eksemplerne, der umiddelbart lader sig forklare på den måde, men sikre slutninger om, at vi står over for rester af en gennemført sidebåndskonstruktion, lader sig næppe heller drage af det fremlagte materiale.

Sammenholdes konstruktionsundersøgelsen med den efterfølgende tolkning af udgravningerne, så undrer man sig i øvrigt over, at der i det genanvendte tømmer kun er påvist spor af bindingsværk. Hvis tolkningen af udgravningerne er rigtig, skulle vi nemlig op til bygningen af de nuværende længer i årene omkring 1660 have haft længer med bulkonstruktion og tagbærende suler. Hvis det genanvendte tømmer stammer herfra eller fra nogle længer med samme gamle byggemåde, så ville man næsten uundgåeligt finde de karakteristiske brede egestolper med not i siderne, som man f.eks. kan støde på ved nedbrydning af østjyske bindingsværkshuse.

De største forventninger ved dette gensyn med Pebringegården knytter sig netop til Steensbergs behandling af resultaterne af de arkæologiske undersøgelser under og efter nedbrydningen af gården. Der blev ved disse

4. De skiftende principper og deres anvendelse er diskuteret i Frode Kirk og Bjarne Stoklund: *Moving Old Buildings*, i: Holger Rasmussen ed.: *Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History & Activities*. Kbh. 1966 s. 245–263.

undersøgelser afdækket rester af bygninger, som rakte tilbage til middelalderen, ja, der kunne endog påvises en vis bebyggelseskontinuitet helt ned i jernalderen. Udgravningerne syntes at underbygge en række af tidens evolutionistiske hypoteser om den danske bondegårds historie. Af tomterne under Pebringegården udlæste Steensberg en udvikling fra tolænget middelaldergård til firlænget 1700-tals gård og fra en simpel étrums-bolig til en rumopdelt stuelænge. Der syntes endvidere at være holdepunkter for, at man på Sjælland havde haft bolig og stald i samme længe, og at man havde bygget huse af træ i bulkonstruktion og med tagbærende midtsuler.

Hvis de dristige tolkninger af sporene i Pebringegårdens undergrund holdt stik, så var det i sandhed epokegørende resultater. Steensberg tøvede ikke med at publicere resultaterne, såvel i videnskabelig dokumenteret form<sup>5</sup> som i populærvidenskabelige artikler og bøger om bondegårdens historie, og gennem dem blev stadierne i Pebringegårdens udvikling hurtigt kulturhistorisk almen-eje.

En enkelt gjorde indsigelse mod Steensbergs tolkninger, nemlig Svend Jespersen, men kritikken blev kun bemærket af få, fordi den var gemt i en anmeldelse i Fortid og Nutid af bindet om bygningskultur i samleværket Nordisk Kultur<sup>6</sup>. Jespersens bidrag er helt klart fejlplaceret – idag ville man have trykt det som en debatartikel. I virkeligheden drejer det sig om et af de vigtigste bidrag til bondegårdsforskningen, som ikke blot fremlægger primært materiale, men også tager nogle af de centrale problemer på dette forskningsområde op til debat. Det er i forbindelse med disse principielle diskussioner, Svend Jespersen kommer ind på resultaterne af Pebringundersøgelsen.

Det, der får ham til at reagere, er, at de arkæologiske resultater stemmer så dårligt overens med den viden, han havde erhvervet sig under mange års arkivstudier. Men han

reagerede også som kulturforskeren, der véd, at bønder ikke bygger deres gårde tilfældigt, men at hver tidsperiode og hver egn har nogle normer for, hvorledes huse skal bygges og indrettes.

På grundlag af bygningsarkæologiske iagttagelser og udgravninger i skorstenspartiet var Steensberg nået frem til, at der før bygningen af det eksisterende stuehus, som i skorstenshammeren var dateret til 1779, havde stået et lille hus på kun fire fag, bestående af ét rum, der blev opvarmet med en røgovn i slægt med dem, der er beskrevet i Østskåne i det 18. årh. Opsørelsestidspunktet for dette lille hus blev anslået til o. 1700. I »Bondehuse og vandmøller« giver dette resultat anledning til følgende betragtninger: »Man fatter bedst spændvidden i vor boligkultur i gamle dage, når man sammenligner dette beskedne fire fags stuehus med lergulv og en simpel røgovn uden skorsten med det pragtfulde Christiansborg slot, som netop ved denne tid rejste sig knap 50 km. derfra. Aldrig har afstanden mellem regering og undersætter i henseende til daglige bekvemmeligheder været større end i disse årtier, der prægedes af økonomisk nedgang for den jævne befolkning.«<sup>7</sup>

Svend Jespersen følte sig ikke overbevist om rigtigheden af de bygningsarkæologiske iagttagelser, og han mente, at de fire fag måtte være en rest af en større helhed. Det kunne man have fået sikkerhed for, siger han, hvis man var gået til det tryggevældske rytterregiments hovedkrigs- og portionsjordebog, hvor gårdens bygninger er opgivet til ialt 48 fag. Ganske vist oplyser jordebogen ikke, hvor stort stuehuset er, »men sammenholder man det angivne, samlede fagantal med de tilsvarende, der findes anført i ryttergods-arkivalierne fra samme år eller noget tidligere for hundreder af andre, sjællandske gårde, hvis længetal og fagtal for de enkelte længer også er oplyst, kan man med al sikkerhed slutte, at der er den allerstørste sandsynlig-

5. Axel Steensberg: Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år. Kbh. 1952 (Heri om Pebringegården s. 199–255).

6. Svend Jespersen: Et nordisk gårdproblem, i: Fortid og Nutid bd. XIX 1956 s. 342–356.

7. Axel Steensberg: Bondehuse og vandmøller s. 222.



hed for, at Pebringegården også da var firlænget, og at dens stuelænge mindst var på 10 fag og nok snarest på 12. Det er normen, og da der ikke i den anførte jordebog er gjort nogen bemærkninger til gårdens tilstand, er der ikke grund til at antage, at den skulle afvige herfra<sup>8</sup>.

Heller ikke røgovnen var Jespersen begejstret for. Den forekom nemlig slet ikke i det rige kildemateriale, som kan belyse ildstedsforholdene i 16- og 1700-årene. De fundne spor tolkede han i stedet som »enten en gammel kedelovn (grue for indmuret bryggerkedel) eller en gammel kølleovn, og vel nok snarest dette sidste, selv om kedelovne langt fra var sjældne o. 1700«<sup>9</sup>.

I den nu foreliggende publikation har Axel Steensberg opgivet det selvstændige fire fags hus. Diskussioner med Frilandsmuseets arkitekt, Frode Kirk, har overbevist ham om, at de bygningsarkæologiske iagttagelser kan tolkes på en anden måde, og at de 4 fag må opfattes som en del af en større enhed. Borte er også røgovnen; den og gruen foran den tolkes nu som ildsteder for maltkølle og gruekedel. Rekonstruktionen af det stuehus, som eksisterede ca. 1660–1788, ser nu ud som vist på planen fig. 1. Afstanden til Christiansborg er stadig stor, men til gengæld er afstanden til de andre sjællandske gårde blevet mindre eller helt forsvundet. Beboelsen er på 10 fag, dens hovedrum er stegers/køkken og dagligstue og for hver ende er der et herbergsrum. Det vestligste af disse, som har et meget højt styrterum, opfattes sikkert med rette som et karlekammer med kornmagasin på loftet.

Vi kan altså konstatere, at Steensberg i sin nye behandling af undersøgelsen på dette punkt i ét og alt har givet Svend Jespersen ret. Det skriver han dog ikke, og man leder også forgæves i litteraturlisten efter den artikel i Fortid og Nutid, hvori Svend Jespersens kritik blev fremført. Det er overraskende, for bogen har så mange henvisninger til trykte og utrykte arbejder, der er langt mere perifere i denne sammenhæng. Formentlig skyldes det en forglemmelse, for man vægrer sig ved at

tro, at Steensberg bevidst har fortiet sin tidligere kollegas arbejde.

Når det drejer sig om rekonstruktionen af gård og stuehus efter 1660, må de arkæologiske iagttagelser således hele tiden sammenholdes med de oplysninger, der kan udtrækkes af det ganske omfattende arkivmateriale, som står til forskerens rådighed. Men jo længere vi bevæger os bagud i tid, jo færre holdepunkter får vi ud over de vidnesbyrd, som arkæologen kan levere. Alligevel danner den almene kulturhistoriske viden en basis, hvorudfra de arkæologiske resultater bør vurderes kritisk.

Under Pebringegårdens nedbrudte stuehus fandt Axel Steensberg spor af en ældre bygning med jordgravede stolper (se fig. 2). Bygningen, som har været godt 12 m. lang, har været delt i to omtrent lige store rum, hvoraf det østlige tolkes som bolig med gulvildsted og langbord på nedgravede stolper, mens det vestlige menes at have været stald. En trævæg har adskilt de to rum, og Steensberg mener, at det renæssancepanel, som stadig findes i gården, tidligere har siddet ved bordenden i dette hus.

Med den nye rekonstruktion af boligen efter 1660 som et 10 fags stuehus med alle de sædvanlige rum, føles skridtet bagud til denne primitive étrumsbolig unægtelig som et styrtedyk ned i den grå oldtid. De rumelementer, som vi fandt i Pebringegårdens stuehus fra o. 1660, er alle fænomener, som er kendt fra middelalderkilder, og man vægrer sig derfor ved at tro, at det kan være rigtigt, at man kan have boet så simpelt i den forholdsvis gode tid. o. 1500–1660, før svenskekrigenes ødelæggelser og skattestatens vækst forarmede den danske bondestand.

Mod tolkningen af det andet rum som stald havde Svend Jespersen tre argumenter. Det første gik på de kulturelle normer: Vi kan på Sjælland ikke konstatere nogen tradition for den nære sammenknytning af stald og bolig, som kendes andre steder i landet. Det næste vedrørte besætningens størrelse, som vi kan anslå med nogenlunde sikkerhed, og som kun med stort besvær lader sig presse ind i den

8. Svend Jespersen: Et nordisk gårdproblem s. 350.

9. smsts. s. 350.

**PEBRINGEGÅRDEN**

omkring 1660-1788

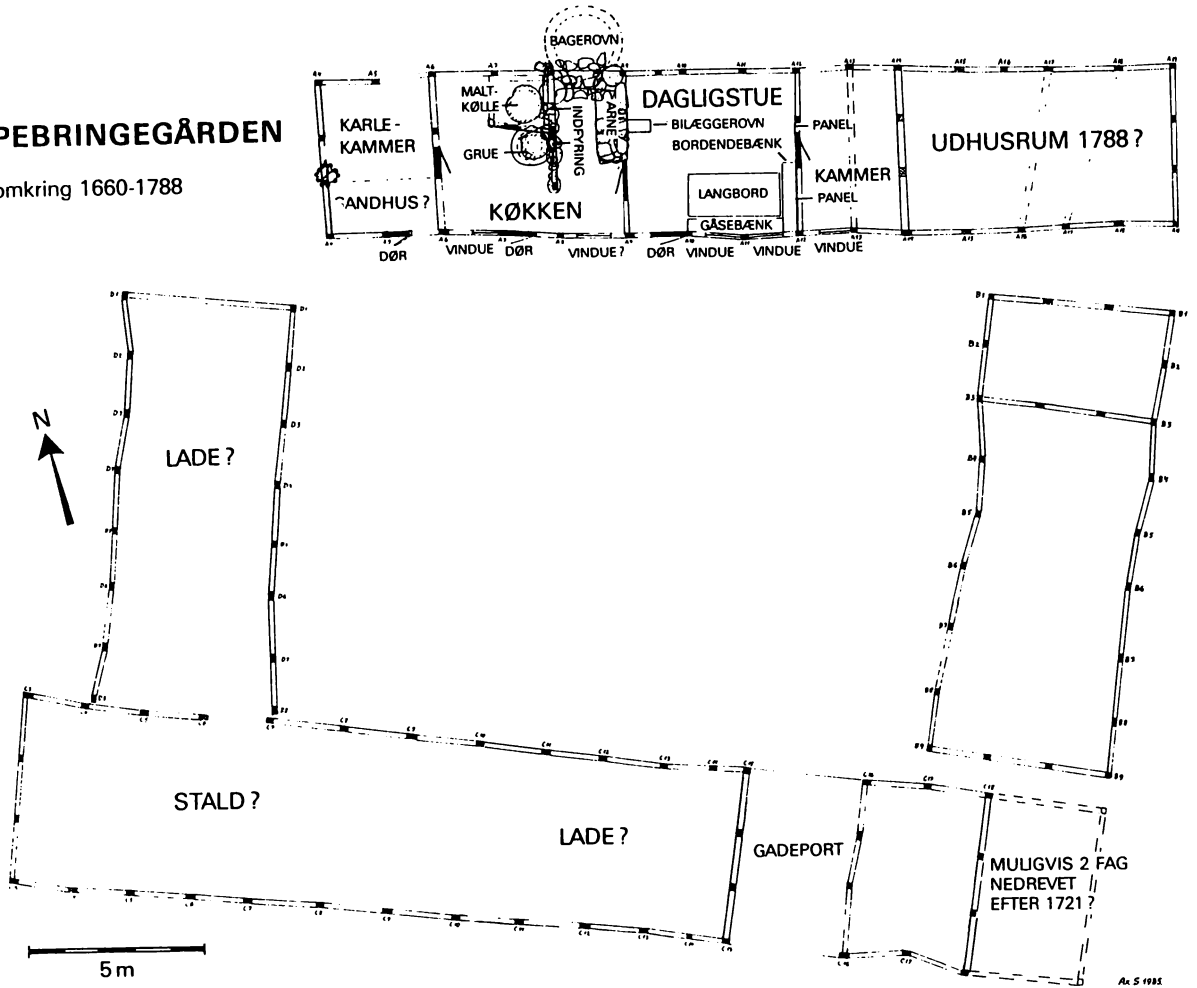


Fig. 1. Pebringegården o. 1660-1788. Rekonstruktionstegning på grundlag af A. Steensbergs arkæologiske og arkivalske undersøgelser.

lille stald. Dette problem løser Steensberg ved dels at antage, at nogle af hestene har været »udgangsøg«, dels ved at henvise til at der jo er godt med plads i de øvrige udlænger. Det tredje kritikpunkt gik på den stensatte rende, som er Steensbergs hovedargument for at tolke rummet som stald. Jespersen gjorde med rette opmærksom på, at en egentlig grebning af den art er en helt fremmed ting på Sjælland, og at renden derfor må have haft en anden funktion (»At den famøse, murstenssatte rende iøvrigt har været en gemen afløbs-

rende, kan der nok ikke være tvivl om; noget andet er, om det virkelig med fuld sikkerhed kan siges, at den hører til denne ældste tomt«<sup>10</sup>)

Som det ses af fig. 2 var dette renæssancestuehus sammenbygget med et T-formet anlæg, der i denne fase fungerede som lade og lo. Dette anlæg tolkes imidlertid som en middelaldergård med stuehus i sydenden, en gård hvis alder i øvrigt i den nye publikation rykkes 100 år bagud i tid – fra o. 1300 til 1200 – på grund af en nyvurdering af skårmateria-

10. smsts. s. 352.

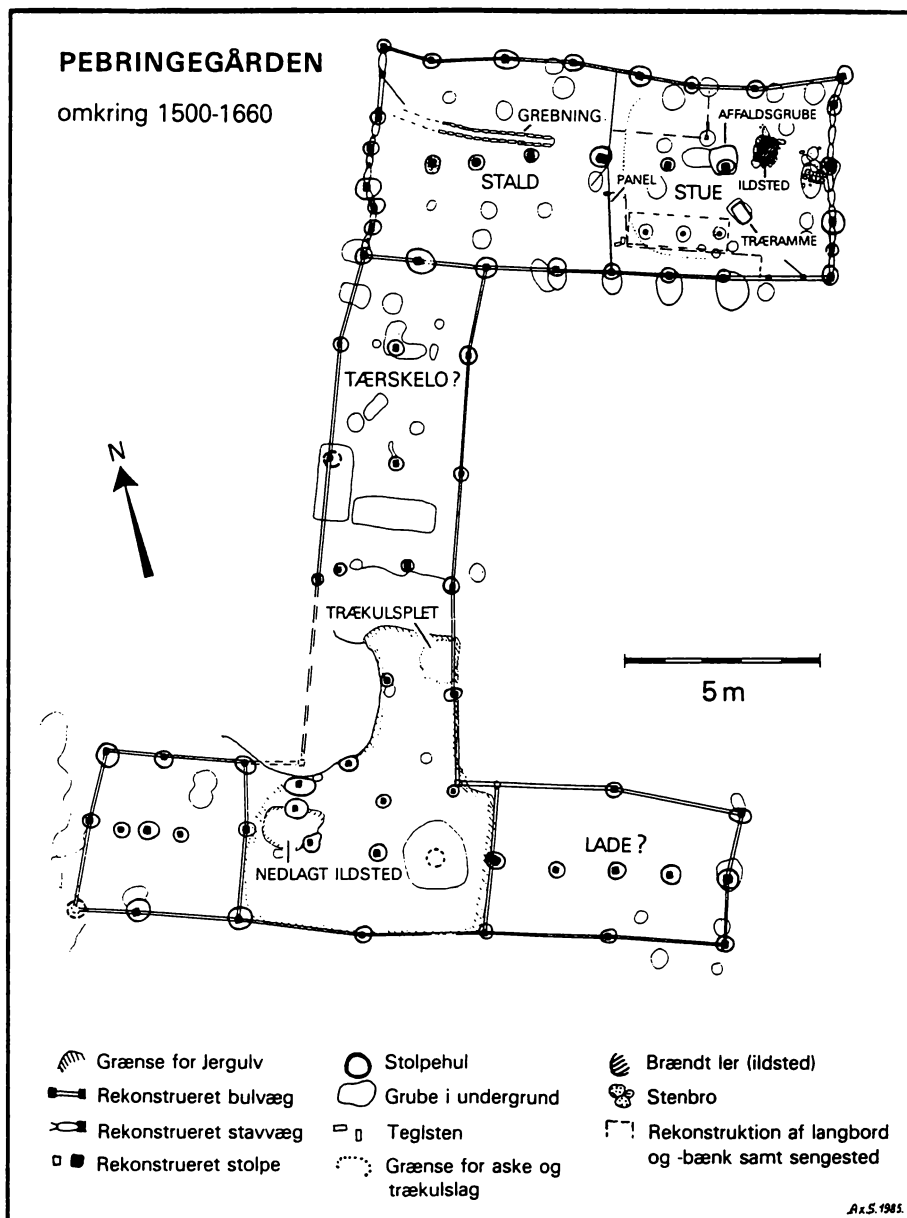


Fig. 2.

lets alder. Også her ville det i øvrigt have været rimeligt at tage stilling til Svend Jespersens kritik. Han foreslår, at ildstedet i syd-længen kan stamme fra en inderstebolig i det samlede renaissancekompleks. Igen er det bevidstheden om de kulturelle normers styrke, der får ham til at reagere: »På grund af pla-

ceringen i sydføljen, der jo ligger til gaden, rejser det spørgsmål sig, om beboelsen her er gårdens egentlige. Forholdet er jo nemlig dette, at det i 17-1800-årene er undtagelser, der skyldes særlige omstændigheder, som f.eks. terrænforholdene, når man finder stue-længen anbragt med en langside til gaden; i

reglen ligger de tilbage i gården eller dog med en gavl til gaden, og dette var også tilfældet tidligere, ligesom vi kender det fra middelalderens købstæder og visse provinskøbstæder endnu senere.« Derimod finder vi ofte indersteboligen placeret netop i gadelængen.<sup>11</sup>

Både renæssancehuset og det T-formede middelalderanlæg synes bygget med tagbærende midtsuler, en konstruktion, som er temmelig unik på Sjælland, og som vist ikke er påvist med sikkerhed i andre sjællandske gårdtomter. Middelalderbygningerne rekonstrueres som bulbyggede træhuse, men det eneste holdepunkt herfor synes at være den forholdsvis regelmæssige stolpeafstand. Omvendt bliver uregelmæssig stolpeafstand taget som indicium for bindingsværk med indre sidebånd i renæssancehuset. Her er man dog lidt i vildrede, for på grundplanen er huset forsynet med bulvægs-signatur, mens det på Jørgen Kraglunds rekonstruktionstegning har fået bindingsværk med lervægge. Som tidligere nævnt kan det undre, at hverken bul- eller sulekonstruktionen, som skal have eksisteret frem til 1660, kan spores i det genanvendte tømmer.

De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med Pebringegårdens flytning foregik under langt mere ugunstige vilkår end de udgravninger, som Steensberg senere gennemførte. De middelalderlige stolpehuller og rester af gulvlag fremkom i forbindelse med ejers planering af tomten, og det er klart, at der af en udgravning af den karakter må drages slutninger med langt større forsigtighed, end det er sket her. Axel Steensberg har i sin nye publikation revideret sin opfattelse af 1700tals-gården, mens tolkningerne af de øvrige undersøgelsesresultater gentages uden nogen form for reservation. Pebringeudgravningens resultater må imidlertid tages med et betydeligt gran salt, og det havde været rimeligt om Steensberg havde benyttet dette gensyn med Pebringegården til at gøre opmærksom herpå og til at diskutere de alternative tolkningsmuligheder.

## Claus Bjørn: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse

I gennem det meste af dette århundrede har *sognehistorien* været en af grundpillerne i den lokalhistoriske litteratur. Sognet har tydeligvis været oplevet som en naturlig afgrænsning for den lokalhistoriske monografi. Det er herhjemme temmelig sjældent, at man har valgt i bogform at behandle landsbyen/ejerlavet, men sognet er i nyere tids lokalhistoriske litteratur ikke sjældent udstrakt til at omfatte kommunen – dvs. kommunen før 1970. Det kan så tolkes sådan, at de officielle institutioner som kirke og præst, skolevæsen og lærere og kommunestyret har været opfattet som væsentlige elementer, hvortil man knyttede sin identitet som medlem af et lokalsamfund. Det var altså her, man hørte til, når man ville indsnævre sit geografiske tilhørsforhold mere end til at være jyde og dansker. Kommunalreformen ophævede de kommuner, der for de flestes vedkommende havde eksisteret siden 1841/1867. Og sognet er antagelig i 1980'erne meget reduceret som meningsfyldt ramme for tilværelsen. Bevares – dåb, konfirmation osv. er centrale begivenheder i livsforløbet, men for erhverv, uddannelse, økonomisk aktivitet i bredeste forstand og foreningsliv er sognet for størstedelen holdt op med at eksistere som det naturlige »rum«.

Det har ikke begrænset antallet af nye sognehistorier – måske snarere tværtimod. Selve ophævelsen af de gamle rammer synes i en række tilfælde at kunne være en direkte spore til at få fastholdt fortiden. Men herom mere i det følgende, hvor en håndfuld af dette årtis sognehistorier vil blive kommenteret og diskuteret.

I Vr. Horne herred i Ribe amt ligger Janderup og Billum sogne som to smørklatter i en ellers barsk egn. Her er relativt gode jorder, herunder frugtbar enge, og de to sogne har i nyere tid været meget »levende« med aktivt foreningsliv, højskole – og et af landets allerældste andelsmejerier, ikke at forglemme! På baggrund af den traditionelt høje

11. smsts. s. 353.

standard for lokalhistorisk arbejde i det sydvestlige Jylland er det med forventninger, man tager fat på et lokalhistorisk værk om de to sogne.

Det er med forsat, at jeg taler om værk, for 1979 til 1983 udsendtes *Janderup og Billum Sogne I-III* i tre ganske svære og tættrykte bind à mere end 300 sider hver. Det er en imponerende bedrift, der har få sidestykker i den lokalhistoriske litteratur. Og der er trods alt tale om to sogne med et samlet indbyggertal på godt 2000.

Værket er udgivet af et udvalg af lokale folk – bd. I ved H. K. Kristensen, bd. II ved H. K. Kristensen og Chr. Simonsen og bd. III ved Knud Jensen og Chr. Simonsen. Nu afdøde førstelærer H. K. Kristensen og politiasistent Knud Jensen, begge markante lokalhistorikere, har bidraget med store dele af værket, men ellers er der tale om en kollektiv indsats. Forfatterfortegnelsen tæller (vistnok) 31 navne. Forberedelserne går tilbage til 1973, og værket er udgivet med lokal, økonomisk støtte, herunder rentefrie lån fra de stedlige andelskasser. Janderup og Billum sogne er et af de områder, hvor denne særlige form for pengeinstitut på andelsbasis har fået betydelig udbredelse.

Af de godt 1000 sider omhandler henvend halvdelen gård- eller mere præcist ejendoms-historien. Resten, deriblandt bd. I i hele sin udstrækning, behandler sognene generelt. Man begynder med begyndelsen, dvs. geografi og arkæologi, fortsætter over kirker og præster, skoler og deres lærere til sognets almindelige, dvs. økonomiske og erhvervsmæssige historie. Til slut i bd. I er der et stort afsnit om foreningslivet i de to sogne. Bd. II har en (kortfattet) beretning om kommunens historie og en (mere indgående) om fattigvæsenets og de fattiges forhold i 1800-tallet. Så følger lidt om veje, jernbaner, sognefogeder og lidt mere om jordemødre. Og så kommer ejendoms-historien, som man faktisk selv i værket introducerer som: gårdhistorien. Bd. III fortsætter og afslutter ejendoms-historien og samler til slut nogle åbenbart »glemte« bidrag op – stationsbyerne, lidt forenings-historie og en halv snes udmærkede sider om postvæsenets udvikling i Janderup og Billum.

Det siger sig selv, at de mere end 1000 sider rummer en rigdom af oplysninger. Langt de fleste bidrag, og naturligvis ejendoms-historierne, er factsfyldte til det bristefærdige. Det er arkiverne – landsarkivet i Viborg og de to lokalhistoriske arkiver – der leverer de ældre informationer, og for nyere tid har man tydeligvis suppleret godt op med erindringer og beretninger af nulevende. Derimod synes man ikke at have arbejdet med avisstoffet særligt indgående, og det er en svaghed. Der udkom dog aviser i Varde fra 1854.

Værkets problem er den manglende disposition og redigering. Et sted efter år 1800 går sognets almindelige historie ligesom i opløsning og må stykkes sammen fra alle mulige spredte afsnit. Det kan være svært at holde sammen på Janderup og Billum i 1800- og 1900-tallet. Den kommunale historie er desværre reduceret til næsten udelukkende stikord – hvor man dog savner en indgående behandling af sognerådsstyrets virkelighed med valg, procedurer, konflikter, arbejdsområder osv. I det store afsnit om foreningslivet er det et væld af informationer, der med megen møje kan stykkes sammen til et mønster, for det sker ikke i værket. Her var f.eks. to afholdsforeninger (bd. I s. 275 og 316), der bl.a. fik standset salget af spiritus i de to brugsforeninger (bd. I s. 253 og 312) og fik taget bevillingen fra kroen. Det må have berørt kommunen – men herom ikke et ord. Man går næppe galt ved at antage, at afholdsspørgsmålet i en række år op til 1. verdenskrig har præget livet i de to sogne, men det fremgår faktisk ikke af de tre bind.

Det er et værk med mange gode bidrag. Ejendoms-historierne er så fyldige og udførlige, som man rimeligt kan forlange og i portrætterne af beboerne er der mange »sete« træk. Og det skal her bemærkes, at der absolut ikke er tale om skønmaleri, men ofte åbenhjertige karakteristikker og gode beskrivelser af de skævvoksede – fysisk som åndeligt – personer, der var et talrigt indslag i »de gode gamle dage«. H. K. Kristensens og Knud Jensens bidrag er naturligvis fyldige og oplysende og Gerda Scherfig-Jensen leverer (bd. I s. 143ff.) en særdeles uheroisk beretning om sognene i besættelsestiden.

Værket om Janderup og Billum sogne er en guldgrube for enhver historisk interesseret. Man skal blot gøre sig klart, at man selv skal præstere et betydeligt arbejde for at finde guldet frem. Ikke-stedkendte svigtes ved manglende oversigtskort.

Men det er måske vigtigere at prøve at få fat på, hvad et sådant værk skal tjene til i det lokalsamfund, hvor det er blevet skabt. Forordet er måske typisk vestjysk yderst blufærdigt og noterer blot, at interessen for at få skrevet en sognehistorie længe havde eksisteret, og at den så blev *styrket ved oprettelsen af lokalhistoriske arkiver*. Et hensygnende udvalg blev genoplivet og tilført nye kræfter og nu foreligger altså resultatet af dets virksomhed.

Værket om de to sogne må opfattes som et stort anlagt og med en kolossal arbejdsindsats gennemført stræben efter at tilvejebringe noget, der kan fastholde den kollektive hukommelse om fortidens vilkår, ejendomme og mennesker i de to sogne. Det kan forklare den voldsomme opdyngen af navne, data og store og små træk og begivenheder. Man vil have fundet frem og her på tryk, hvad man faktisk kan finde frem og hvad man ved om tidligere tider i Janderup og Billum. Udviklingslinier og forklaringer træder derfor i baggrunden.

Man kan stille sig en mere afgrænset opgave, end man har gjort det i de to vestjyske sogne. *Skelby og Gunderslev – træk af sognenes historie*, der udsendtes i 1985, markerer ved sidste del af titlen, at sigtet eller ambitionerne er anderledes. De to sogne ligger på Sjælland, indtil 1970 i hver sit amt Præstø og Sorø og nu fortsat skilt mellem Storstrøms og Vestsjællands amt. Her er det præstekaldet, der har bundet de to sogne sammen – der er mindre end en kilometer mellem de to sognekirker – og i nyere tid fik de to selvstændige kommuner en fælles skole (Suså-skolen, 1956). En sognehistorisk forening dækkende begge sogne/kommuner var udgangspunkt for nedsettelsen af et udvalg, der efter en årrækkes forarbejde har fremlagt en meget smuk og typografisk veltilrettelagt bog i moderne tværfomat, der netop giver træk af de to sognes udvikling fra oldtiden til vore dage.

Indholdsmæssigt følger man i traditionens spor med landskab, arkæologi, bebyggelse,

kirker, herregården (Gunderslevholm – vældig fornemt illustreret), præster, skoler og blandede emner som overtro, åndelige brydninger m.m. Det er gennemgående velskrevne beretninger om de forskellige emner. Man går ikke i dybden – det forbyder alene omfanget af de enkelte bidrag. Uden for det vedtagne er Frank Rasmussens fagkyndige gennemgang af eksempler på lokal, ældre byggeskik, der meget indgående og instruktivt kan tjene som vejledning for ejere og brugere af ældre bygninger i området.

Hvad vil nu denne form for lokalhistorie, der indledningsvis åbent erkender, at man kun har behandlet sider af emnet og faktisk ydermere peger på, hvor andre kan tage opgaver på sig. Her tales direkte om en bestræbelse for at fastholde og videregive »Skelby og Gunderslevs sognes historiske værdier«, som ikke må gå tabt i en moderne tid med store omvæltninger. Målgruppen er »de mennesker, der hører hjemme her, eller som interesserer sig for områdets historie«. Her er således tale om en bevidst konserverende indsats konfronteret med en nutidig udvikling, der – som det antydes – opfattes negativt og destruerende i forhold til de to sognes – ja, skal man kalde det identitet. Det bringer i erindring de mere ideologisk betonedede sider af tidligere tiders hjemstavnsbestræbelser. Det er en bog, der kan opfattes som en form for parallel til de velkendte »Velkommen til...«. Her er det så blot ikke børnehavedresser og træffetider, men præstebio-grafier og byggeskik, man giver folk i hånden. Og til *denne* funktion er den tiltalende og velillustrerede bog uden tvivl godt egnet.

Lokalhistorien i undervisningen er et slagord, der har været fremme nu i en årrække. Det fænger umiddelbart – det er bl.a. noget med en oplevelsesværdi, med muligheder for at »gå ud og se« på historien. Det kræver så materiale, tilgængeligt og bearbejdet, så der kan skabes sammenhænge og bibringes forståelse. *Aars by og sogn – træk af udviklingen fra 9000 f.Kr.–1985*, 1985, repræsenterer en type sogne-/byhistorie, der netop retter sig ind mod et sådant behov, og det svarer også til hensigten ifølge forfatteren, ledende bibliotekar Jens

Bråtens forord. Det er træk af byens og sognets historie, for vi føres i rask tempo fra oldtiden til årene omkring 1800, hvor fremstillingen breder sig ud. Af bogens godt 150 sider handler de 100 om de sidste 100 år.

Jens Bråten præsenterer et materiale i sin bog. Han fremlægger kilder og helt faktisk prægede oplysninger, klipper i aviser (bl.a. for hele besættelsestiden s. 96ff.) og bringer en mængde gode illustrationer. Og her er der masser af kort, så man kan følge udviklingen af bysamfundet Aars fra udskiftningen til idag. Med korte rids af den almindelige tids-historie og med rene årstalslister for begivenheder i Aars by og sogn hægtes de mere berettende afsnit sammen. En forgænger som lokalhistoriker, Jens Kr. Nielsen, citeres flittigt for 1800-tallet, og der fornemmes undervejs, at tilgængeligheden af brugbart materiale i rigelig grad har bestemt fordelingen af stoffet. Det bliver også lidt skævt, når der bruges 12 sider på henrettelsen af et par lokale frihedskæmpere og den senere minde-gudstjeneste for de pågældende.

Men det er en bog, der præsenterer sig selv som en foreløbig behandling af emnet. Den skal, igen ifølge forordet gerne tilskynde til videre lokalhistorisk aktivitet, og den har i det hele en tiltalende rapport- eller håndbogsudformning. Her lægges stoffet frem, vær's go. Den er også udformet i forlængelse heraf, i A-4 format med dobbeltspaltet tekst, masser af afsnit, illustrationer og som nævnt adskil-lige gode kort. Når forfatteren formentlig har siddet og overvejet, hvad han kunne levere med de ressourcer han havde til sin rådighed – tid frem for alt – så er det en løsning, der slet ikke er så ringe endda.

Med Åstrup sogn i Gørding herred, Ribe amt, er man tilbage i det lokalhistorisk frugt-bare Sydvestjylland. Her repræsenterer *Olga Pedersen: Aastrup sogn fra enevælde til udskiftning 1660-1790*, 1985, en bestræbelse på at forny den traditionelle sognehistorie. Olga Pedersen begrænser sig til perioden mellem svenskekrigene og landboreformerne – og gid mange andre lokalhistoriske skribenter ville tage mod til sig og hellige sig det tidsrum, de virkelig er optaget af! Bogen er også en fornyelse ved den synsvinkel, forfatteren anlæg-

ger. Den kommer frem, da hun tager fat på kapitlet om sognets præster:

»Her skal ikke skrives nogen traditionel præstehistorie, det har andre og mere kompetente folk gjort. Istedet skal jeg forsøge at beskrive, hvad præsten betød i sognets liv og hverdag, hvad han repræsenterede verdsligt og kirkeligt, og kun for enkeltes vedkommende komme nærmere ind på deres livsforløb. I mange andre sammenhænge vil præsterne blive nævnt, da sognets liv ikke kan beskrives uden dem« (s. 36).

Det er sognet opfattet som menneskene i det, deres liv, arbejde og materielle omgivelser og tænkemåde, der har forfatterens opmærksomhed. Hun fører os fra en geografisk præsentation af sogn, herred og bebyggelse ind til dets institutioner, men de bliver til stadihed relateret til Aastrup-beboerne i det lidt over hundrede år, bogen omhandler. Kirke og præst, degne og skoler fungerer i et lille samfund, hvor det store omgivende samfund med staten, lovene, biskop og amtmand nok giver regler, men hvor virkeligheden ligeså meget formes af *den* præst, *den* konflikt mellem sognedegn og sognepræst og *de* holdninger, som bønderne indtog.

Centralt står skildringen af bøndernes verden, deres forhold til det noget fjerne herskab, rammerne for deres daglige hverdag i form af markerne, gårdene og de institutioner, man nu engang havde at gøre med. Og Olga Pedersen søger i nogle kapitler at komme omkring en bestemmelse af nogle træk i befolkningens mentalitet i Aastrup sogn i 1700-tallet.

Bogen er bygget op med en række, ret korte kapitler, hvor forfatteren opridses forudsætningerne for skildringen i form af lovgivning, definition af begreberne og almene historiske sammenhænge. Det gør hendes fremstilling let tilgængelig for læsere også uden større historiske forkundskaber. Hun har sin egen stil – korte, ofte ligesom udhuggede sætninger. Og den virker mange steder vellykket, særlig når hun kommer ind på det, som tydeligvis virkelig optager hende: skildringen af de enkelte menneskeskæbner i fortidens Aastrup sogn.

Der er noget i den fremstillingsform, der

svarer helt til det billede af de barske naturforhold, Olga Pedersen tegner til indledning og som går som en tone eller farve gennem hele bogen.

Det er ikke alt, der er lykkedes for forfatteren i dette hendes første skridt som lokalhistoriker. Det kniber med dispositionen, hvor hun både s. 81f., 106f. og 177ff. går i gang med landboreformerne. Gentagelser undgås ikke (s. 65 og igen s. 85), og det er nok lidt uheldigt at placere skolen før degnene, når forfatteren nu er startet med: kirke, præster...

Bogen om Aastrup sogn er forfatterens beretning helt igennem. Kildematerialet titter lejlighedsvis frem, og der er et udmærket noteapparat. Men lidt at hænge de med omhu fremdragne personskildringer op på ville have været en stor gevinst – et kort over lokaliteterne, hovedtallene fra matriklen og fra 1787-folketællingen osv. Nu kan det volde lidt problem at holde rede på hele det samfund, hvis mennesker og konflikter, Olga Pedersen er blevet draget af.

I sin indledning fortæller forfatteren om baggrunden for bogens tilblivelse. Det er igen det lokalhistoriske arkiv, som hun blev leder af i 1980, der blev sporen til at gå videre til at få skrevet denne bog. Heraf fremgår det også, at netop denne egns frugtbare lokalhistoriske miljø betød et sikkerhedsnet og en opmuntring.

Med sine støberande er det et væsentligt stykke lokalhistorie, der foreligger her. Her er et engagement i menneskelige vilkår over en kløft af et par hundrede år eller mere, der skinner igennem og holder interessen fangen.

For nogle år siden udsendte Anna Rasmussen sig bog om Hylke sogn i det attende århundrede. Den var en af de bøger, der i al stilfærdighed satte et skel i lokalhistorien herhjemme. Anna Rasmussen vidste, hvad man kunne hente frem om et anonymt sogn et sted i omegnen af den jyske højderyg. Her trådte kvinder og børn, velstående og fattige bønder frem for læseren.<sup>1</sup>

Nu foreligger *Anna Rasmussen: Hylke sogn i*

*det nittende århundrede*, 1985, som en fortsættelse af den første bog. Først til udenværkerne. Note- og litteraturapparat er kommet med – det sidste måske lidt kortfattet, for det fremgår tydeligt af fremstillingen, at Anna Rasmussen kender litteraturen om vækkelserne og andelsmejeriernes tidlige historie, selvom de pågældende værker ikke optræder. Tegningerne fra første bind er afløst af fotografier, valgte og med instruktive billedtekster. Reproduktionen kunne måske generelt have været lidt bedre.

Og så til det nittende århundrede – og Anna Rasmussens adskiller sig fra normen! Hun indleder med auktion over krongodset 1767 og udskiftningen, og vi skal et godt stykke ind i bogen, før vi passerer år 1800. Men der er god mening i den afgrænsning bagud. Hvor slutter så det nittende århundrede – ja, programmatisk hedder det s. 303 sommeren 1914. Men det er lidt vel ambitiøst, for i flere af hendes kapitler eller emneflader standser hun i 1880'erne-1890'erne. I politik hører vi om Højre-Venstre – men vi når ikke frem til den første socialdemokratiske agitator eller de radikale og deres husmænd.

Efter disse indledende betragtninger over til indholdet. Det er Anna Rasmussens styrke som historiker, at hun i eminent grad har forstået at gribe og håndtere *lokalsamfundet*. Det er Hylke – et sogn og et pastorat med nogle landsbyer, et par større (ikke store) gårde og en mærkelig udvækst mod øst uden rigtig forbindelse til den øvrige del af sognet. Anna Rasmussen er så gået ind og set på, hvem der sidder på dette samfund. Det gør gårdmændene – og det er i hendes fremstilling »den herskende klasse«, der bestemmer over de andre og kan gøre livet surt for præst og skolelærere. De sidder på jorden og dermed i denne lokale sammenhæng, hvor det angår Hylke og ikke provisorierne, på magten. Det er Anna Rasmussens blik for mekanismerne, konflikterne, normerne, relationerne i dette gårdmandsdominerede lokalsamfund, der bærer hendes fremstilling. Hun får arbejdet sig meget tæt ind på Hylke-bøndernes leve-

1. Fortid og Nutid XXIX, 1981 s. 360f.



form. Men en fin balance mellem den materielle kultur, tænke- og væremåde, konjunkturens og ydre udviklings påvirkning får hun tegnet et bondesamfund på vej ud af 1700-tallet og frem mod foreningstiden. Der kom ganske vist station i Hylke og et par huse ved jernbanen – men sognet var og blev et bondesamfund (s. 130). Hun kommer bredt omkring i sin bestræbelse på at skrive en totalhistorie – blot afsnittet om folkesygdommene (s. 133ff.) kan fremhæves her til dokumentation af hendes skildrings kvaliteter.

Anna Rasmussen er optaget af sine Hylkeboere. Men hun holder dem ud i strakt arm, så vi kan stifte bekendtskab med dem. Uden at idyllisere eller det modsatte får hun tegnet en gårdmandsleveform præget af jordbundethed, af reservation overfor nyheder, det være sig personer og ideer, og af stærk trang til at hævde sig og sine her, hvor man nu havde sin jord. Det er et sogn uden vækkelser og voldsomme bevægelser, men dog med en ganske skarp protestholdning i 1880'erne (s. 294ff.). Det var ikke rart at være højremand i Hylke.

Anna Rasmussen skriver godt. Hun ud-

nytter og tolker sine kilder og placerer sine facts ind i en fremadskridende, lettilgængelig fremstillingsform. Hun er uhøjtidelig – og måske er der enkelte steder lidt af en skriden over i et næsten lidt pjattet sludrepræg (f.eks. 28 ø., 29 n., 157 ø.). Til afslutning – s. 297ff. – lader hun en enkelt person træde frem og lader sognets historie tale gennem ham en dag i sommeren 1914. Nogle vil finde denne afslutning lyrisk båret og løftet i forhold til den øvrige tekst, andre måske lidt påklistret.

Hylke var et anonymt sogn, der f.eks. kortes meget af i Nedergaards kendte Præste- og songehistorie. I Anna Rasmusens to bøger har sognet fået liv og profil. Der er sat et niveau for lokalhistorien, for sognehistorien, med disse bøger, som man fra disse år har at forholde sig til. For her er vist, hvad der kan præsteres.

Og så kan det som afslutning lige påpeges, at de to bøger i rækken, der peger fremefter, er skrevet af kvinder. En tilfældighed eller et varsel om en ny orientering af lokalhistorien i takt med kvindernes engagement også her?

# Anmeldelser

*Elisabeth Riber Christensen og John Pedersen: Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrerhistorie.* Udvandrerarkivets skriftserie: Udvandrerhistoriske studier nr. 1. Ålborg 1986. 250 sider. Pris: for medlemmer af Udvandrerhistorisk Selskab 80 kr., for andre 120 kr.

I Kristian Hvidts klassiske disputats fra 1971 »Flugten til Amerika« hedder det, at »den ideelle skildring af et begrænset områdes udvandring ville bestå i, at man på historisk materiale fulgte udvandrerne så at sige fra dør til dør, sådan som Vilhelm Moberg har gjort det på fiktivt plan i sin roman-cyklus, skildrede deres sociale position i Danmark, deres motivering for opbruddet, deres rejse og deres videre skæbne i indvandringslandet«. Dette ideal har udgiverne af den dansk-amerikanske udvandrerbibliografi gjort til deres: Den bibliografiske systematik er bygget op efter samme plan. Der startes med en afdeling om udvandringens baggrund samt udvandrernes forestillinger om rejsemålet: »Amerikabilledet«. Derefter købes der billetter og så går det over Atlanten: »Agenter, overfart og ankomst«. Så bliver de danske udvandrere fordelt i USA, og derefter følger oversigter over litteraturen om deres kirke-, skole- og foreningsliv, presse, skønlitteratur, musik, kunst og teater. De dansk-amerikanere, der ytrede sig på tryk, har fået to afsnit, et for religiøse og opbyggelige skrifter og et for resten. Det dansk-amerikanske sprog har fået et afsnit, der efterfølges af et om litteraturen vedrørende de danske indvandreres assimilering i det amerikanske samfund. Endelig følger et afsnit om forbindelserne mellem danske og dansk-amerikanere og et særligt afsnit om mormonerne. Bibliografien afsluttes med fortegnelser over dansk-amerikanske tidsskrifter og over danske institutioner med samlinger af speciel interesse for udvandrerforskeren. Bibliografien er forsynet med et forfatterregister.

Selv om der efter den nævnte recept sikkert kunne skrives mange udmærkede bøger om den danske udvandring til Amerika, virker opskriften knap så velegnet, når den bliver anvendt til at lave en bibliografi efter. Det kan jo tænkes, at der var forskere, der ville tilrettelægge deres skildring på anden vis, og også for deres skyld kunne man måske have valgt en systematik, der i højere grad var bestemt af hensynet til bibliografisk overskuelighed end af idealet for udvandrerhistoriske frem-

stillinger. Det ville have hjulpet, om bibliografien havde været forsynet med krydshenvisninger. Det er den imidlertid ikke.

Men selv om systematikken i opstillingen ikke gør den lige let at benytte for alle, er det dermed ikke sagt, at den ikke alligevel vil være til nytte for enhver, der beskæftiger sig med den danske udvandring til Amerika. Forfatterne har lagt et imponerende arbejde i indsamlingen af titler. Specielt skal de roses for de mange henvisninger til de alt for ofte oversete studentspecialer og til Det kgl. Biblioteks småtryksamling, som også let bliver glemt.

Beskedent gør forfatterne i forordet ikke krav på at have udarbejdet den fuldstændige bibliografi. De skal derfor ikke klandres for ikke at have hver eneste mulig titel med. Men alligevel – for selve udvandringens historie dækker bibliografien perioden indtil 1920, hvor masseudvandringen var slut; for den dansk-amerikanske historie går den op til 1983. Den del af den dansk-amerikanske historie, som ikke har danske emigranter eller deres efterkommere som forfattere eller emne, er ikke taget med. Det er måske derfor, at Finn Løkkegårds bog om det danske gesandtskab i Washington 1940–42 ikke er med. Men hvorfor ikke Poul Bang-Jensens artikel om »Den frie danske Bevægelse i Amerika« i »De fem lange Aar«, Kbh. 1947, eller afsnittet i »De danskes Veje« om sammen emne?

Et emne, som bibliografien måske kunne inspirere en udvandrerforsker til at dyrke, er højskolernes betydning for udvandringen fra Danmark. Man får ved en hastig gennembladen i hvert fald det indtryk, at den ikke har været helt uvæsentlig: Af bibliografiens 2295 numre stammer ca. 425 – 18,5% fra Højskolebladet.

Men på trods af enkelte kritiske bemærkninger: Der er ingen tvivl om, at udvandrerforskere og andre interesserede her har fået et nyttigt hjælpemiddel, der forhåbentlig vil bidrage til, at det snart bliver aktuelt at udsende et supplement.

*Poul Erik Olsen*

*Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I 1.–2. bind, redigeret af Wilhelm von Rosen, Rigsarkivet 1983. 982s., Kr. 268,40.*

Det er inden for de seneste år blevet meget lettere at få overblik over, hvad der er skrevet om en givet

periode i Danmarkshistorien takket være Gyldendals nye Danmarkshistorie, og oven i købet har man nu fået en oversigt over de væsentligste kilder til denne Danmarkshistorie i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, der dækker perioden fra middelalderen til midten af 1800-tallet.

Der har i mange år været et stort behov for en sådan oversigt over Rigsarkivets ældre samlinger til afløsning af Kr. Erslevs forlængst forældede bog af samme navn fra 1923. Mens denne var yderst summarisk, indeholder den foreliggende ikke kun en fortegnelse over, hvad der findes af arkivalier, men også korte administrationshistoriske vejledninger om de enkelte arkivgrupper samt henvisninger til hjælpemidler og litteratur. Selv om der bagerst i bogen er et stikordsregister, kan det kun anbefales at gennemlæse alle indledningsafsnit til de forskellige arkivfunds, for en flere århundreder gammel arkivtradition har fastholdt betegnelser, som ikke umiddelbart siger den uforberede bruger noget. Til gengæld for denne gennemlæsning åbner der sig en verden af uanede og ubegrænsede muligheder for at finde oplysninger om alle aspekter af Danmarkshistorien, et lokalområdes historie og slægtshistorie.

Oversigten over de enkelte arkivfunds indhold er naturligvis kun summarisk, den fuldstændige fortegnelse skal findes i de egentlige registraturer, som der henvises til. Hjælpemidler, der kan lette fremfindingen af de ønskede oplysninger i arkivalierne kan dels være eksterne i form af lovsamlinger, håndbøger og lignende, dels arkivskabte, d.v.s. vejledninger i brugen af arkivet, personregistre m.v. og endelig interne, d.v.s. skabt og benyttet af administrationen i form af registre til ind- og udgående breve m.m. M.h.t. litteraturhenvisningerne pointeres det i indledningen, at der ikke i forbindelse med bogen er foretaget egentlige bibliografiske undersøgelser, men de henvisninger, der er, er under alle omstændigheder en stor hjælp.

I betragtning af, hvilke mængder af arkivalier fra tiden før 1848, Rigsarkivet er i besiddelse af, er det imponerende så lidt, der er angivet som helt uregistreret, og i visse tilfælde er der en helt rimelig forklaring på det, idet f.eks. de vestindiske lokalarkiver er så beskadigede, at en konservering er nødvendig før registrering.

*Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse* er redigeret af Wilhelm von Rosen, der har skrevet de generelle afsnit om hjælpemidler, arkivhenvisning, ordforklaring m.m. Blandt disse meget nyttige oversigter savnes en kort redegørelse for arkivvæsenets egen historie, der ville have forklaret begreber som »Thorkelinske grupper« o.lign.

Beskrivelse af de enkelte arkivgrupper er fordelt på en lang række af Rigsarkivets arkivarer. Frank Jørgensen og Morten Westrup har bidraget med de store afsnit om Danske Kancelli, Rentekammeret, Kommercekollegiet, finansarkiver og handelsarkiver, og de har her kunnet trække på deres viden fra *Dansk centraladministration i tiden indtil*

1848, udgivet af Dansk Historisk Fællesforening i 1982. Der er desuden leveret bidrag af Thelma Jexlev, Michael H. Gelting, Niels G. Bartholdy, Ebba Waaben, H. Kargaard Thomsen, Helle Otte, Peter Korsgaard, J. Nybo Rasmussen, Hans Sode-Madsen og Vello Helk. Mens nogle afsnit har været relativt enkle at gå til, fordi der i forvejen findes gennemarbejdede registraturer over arkivet, er der for mange afsnits vedkommende ydet en betydelig forskningsindsats for at kunne skrive om arkivets indhold. Det gælder bl.a. afsnittene om Generaltoldkammeret, Finansarkiverne, postvæsenet, det store afsnit om regnskaberne, de midlertidigt besatte lande, arkivalier af fremmed proveniens, de vestindiske lokalarkiver og ældre nu opløste samlinger. Det sidstnævnte er specielt nyttigt i forbindelse med benyttelsen af ældre historisk litteratur, hvor henvisninger til disse nu opløste samlinger optræder. Afsnittet om arkivaflæveringer mellem Rigsarkivet og udenlandske arkiver, Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket er også en meget overskuelig oversigt over et ellers meget utilgængeligt stof. Endelig er oversigten over filmsamlingen i Rigsarkivet vigtig for brugere af Rigsarkivets materiale langt fra København.

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse er et uundværligt hjælpemiddel for alle historikere, hvad enten deres emne er landsdækkende eller snævert lokalt. Men når man nu har fået dette glimrende hjælpemiddel, vil man jo gerne have mere. Hvornår mon fortsættelsen – oversigten over arkiverne efter 1848 – kan se dagens lys?

Birgitte Dedenroth-Schow

*Bygningsarkæologiske Studier 1984*. Kbh. 1984. 94 s. Kr. 45,-.

Tidsskriftet udgives af en personkreds med tilknytning til Kunsthøgskolens Arkitektskole, Afdelingen for Nordisk Arkitekturhistorie og opmåling samt afdelingen for Middelalderarkæologi, Moesgård. Det er i A-4 format, heftet og nydeligt trykt på glittet papir.

Det er redaktionens udtrykte mål især at anvende tegninger og opmålinger som illustrationsmateriale. Denne intension følges op med et væld af nydeligt reproducerede opmålinger, plantegninger, rekonstruktionsforsøg etc.

Tidsskriftet må på mange måder hilses velkommen. Det opfylder et behov for, hvad man i forordet kalder »en umiddelbar publikation« af forskellige større og mindre undersøgelser af gamle bygninger. Man kan ikke tale om en egentlig tematisk konsekvens i valget af emner. I dette første hefte af en planlagt række af årlige udgivelser er det især senmiddelalderlige bygninger, der underkastes en nærmere undersøgelse. Tidsmæssigt når vi dog med en enkelt artikel frem til ca. 1830. Det sker i den afsluttende artikel af Søren og Ruth

Lundqvist, der i en udmærket og lærerig artikel redegør for forskellige typer dørprofiler i det københavnske område i perioden 1660–1830.

Heftet indeholder 8 artikler af varierende omfang. Geografisk er de undersøgte emner hentet fra Sjælland for 6 af artiklernes vedkommende, mens de resterende omhandler bygninger på Fyn (Odense) og i Vendsyssel. Sidstnævnte artikel af Mogens Vedsø består i en spændende beskrivelse af de ældste dele af herregården Voergård. Der fortælles om den navnkundige Stygge Krumpens borgbyggeri på stedet omkring 1520 og forfatteren illustrerer artiklen med egne rekonstruktionstegninger.

Tidsskriftets målgruppe defineres meget bredt: »arkitekter, arkæologer, kunsthistorikere, konservatorer, historikere, etnologer m.v.«.

Selvom flere af de anvendte fagudtryk forklares i teksten, kunne man på grund af det brede sigte med tidsskriftet ønske sig et leksikalsk afsnit, hvor de mindre kendte fagudtryk forklares. Det vil nok være en stor hjælp for læsere, der ikke lige har present, hvad »udluset« eller »petring« betyder.

Visse dele af artiklerne er meget grundige i beskrivelsen af detaljer i bygningskonstruktionen. Det kan måske umiddelbart forekomme lidt omstændeligt, men det er ofte studiet af detaljen, der kan være et vink om, hvor en forklaring skal søges.

Påpegningen af en kompliceret bygningshistorie som f.eks. i den indledende artikel om den sjællandske herregård Vedbygård er en både spændende og instruktiv metode til forståelse af vore gamle bygninger. Man må samtidig ikke overse en vis pædagogisk værdi i et tidsskrift af denne karakter. Det kan forhåbentlig anspore læserne til opmærksomhed over for de elementer i et gammelt hus, der i sig rummer en meddelelse.

Hasse N. Jørgensen

*Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546.* Udg. af Søren Balle. Økonomisk Institut, Aarhus Universitet, MEMO 1984–12, Århus 1985, 199 s. Kr. 6,00.

De store samlinger af regnskabsmateriale før 1660, der findes i Rigsarkivet, er takket være datidens meget detaljerede regnskabsførelse fremragende kilder ikke alene til landets økonomiske historie, men lige så meget til social- og kulturhistorien ligesom de giver oplysninger om lokalhistorien, som ikke kan findes andetsteds. Det er derfor af stor værdi, at eksempler på disse regnskaber udgives, så mange flere kan blive opmærksomme på, hvilke muligheder der ligger gemt her og på, at disse regnskaber er systematisk opbyggede og derfor ikke vanskelige at finde rundt i, ej heller når man skal i gang med de uddgivne regnskaber.

Søren Balle har valgt at udgive det ældste rente-

mesterregnskab fra kongeriget, den jyske rentemester Jørgen Pedersens regnskab fra 1546. Den østdanske rentemester Joachim Bechs regnskab fra samme år er gået tabt, men det fremgår af det foreliggende, at de to rentemestre har arbejdet sammen og lagt penge ud for hinanden, når det var nødvendigt, eksempelvis da Jørgen Pedersen skulle udbetale løn til kongens landsknægte i Jylland.

Rentemestrene førte rigets kasseregnskab, d.v.s. noterede rigets indtægter og udgifter i *rede penge*. Rentemesterregnskaberne giver ikke et overblik over rigets økonomiske situation. For at få et indblik i denne, skal inddrages de betydelige naturalieindtægter fra lenene, de indtægter der anvendtes lokalt samt de indtægter, der betaltes direkte til kronens kreditorer ved anvisninger i naturalier. Det fremgår af Søren Balles indledning til regnskabet, at der også i 1540'erne har været udarbejdet i hvert fald forarbejder til overslag over rigets samlede indtægter og udgifter, men de er ikke gengivet her.

Hvad rentemesterregnskabet således kan vise er, hvorledes Jørgen Pedersen forvaltede de rede penge, riget havde at råde over i Nørrejylland. Rentemesteren fulgte kongen på hans rejser rundt i Jylland og når kongen var på Sjælland, opholdt den jyske rentemester sig ved dronning Dorotheas hof, der størstedelen af året residerede på Koldinghus.

Rentemesterskabets største indtægtsposter er salg af klostergods og forhøjelse af pantesummerne på gods i Jylland samt indtægter fra lenene i rede penge og toldindtægter (studehandelen). De største udgifter er tilbagebetaling af lån på Kieleromslaget og sold til landsknægte og kongens tjeneres (heriblandt rentemesteren). Herefter kommer køb af kræmmervarer til kongen og dronningen.

Af lokalhistorisk interesse er bl.a. oplysninger om indtægten af byskatterne og forklaringen på, hvorfor nogle af dem ikke er indgået til rentemesteren, således giver Skagen by fisk til København for deres byskat. Leverandører af varer til hoffet og lokale håndværkere er nævnt ved navn og hjemsted, og der er til bogen udarbejdet udmærkede person- og stedregistre. Dagligvarer fås lokalt, mens de finere varer specielt tøj og smykker leveres af købmænd fra Nederlandene, der kommer til Kolding for at vise dronning Dorothea deres udvalg.

Der er en post på regnskabet, der hedder »udgifter til gaver«. Skolemesteren og degnen i Viborg har fået 8 daler af kongen, fordi de har lært ham en ny »leg«, kongen skænkede en fattig dreng »som benene var forfrosne på« 18 mark, og de danske studenter i Wittenberg fik 50 daler til deling. Da dronning Dorothea skal ud at rejse, får hun af rentemesteren 30 mk med sig »ved hånden at give fattige folk og til drikkepenge«.

Søren Balle har i indledningen gjort udmærket rede for principperne ved udgivelsen. Teksten er gengivet bogstavret, dog således, at brugen af store

bogstaver og tegnsætning er normaliseret, ligesom alle tal er skrevet med arabertal.

Det er lidt synd, at man ikke har ofret mere på bogens opsætning og indbinding, for indholdet er det værd, men hellere en upræsentios kildeudgave end slet ingen, og til den pris kan man ikke være kræsen.

*Birgitte Dedenroth-Schou*

*Signild Vallgård*: Sjukhus och fattigpolitik, FADLs forlag 1986, ISM publikation 17, 141 sider, ill. Kr. 129,75.

Bogen analyserer hvorfor de herskende begynder at bygge sygehuse for de fattige og uformuende patienter i perioden 1750–1880. S.V. ser denne udvikling som magthavernes instrument til at højne arbejdsmoralen og formindske antallet af syge som tiggede eller fik fattighjælp. Hensigten var at øge arbejdsstyrken og højne arbejdsmoralen, samt at spare udgifter til fattighjælpen.

Samfundsudviklingen er i denne periode først og fremmest karakteriseret ved den stærke vækst indenfor den industrielle produktion, hvilket medførte stærk og ukontrolleret vækst i bysamfundene, samt i lønmodtagerstanden.

Forfatterens hensigt er med udgangspunkt i sygehusbyggeriets vækst, samt den løbende debat vedrørende fattigforsorgen, at afdække de egentlige politiske motiver bag den øgede interesse for befolkningens sundhedstilstand.

S.V.s arbejdsredskab er den materialistiske historiebeskrivelse, hvor udgangspunktet er en fast overbevisning om staten som kapitalisternes redskab. Hermed er grundlaget for bogen lagt fast. Ud fra denne holdning anvendes et kildemateriale bestående af reskripter, forordninger, og samtidige tidsskriftartikler samt tabelmateriale fra Præstø amtssygehus.

Bogen er bygget op i tre hovedafsnit, en kronologisk oversigt over sygehusbyggeriet, en gennemgang af lægestandens holdninger, samt en analyse af patientsammensætningen på Almindelig hospital og på Præstø sygehus.

Bogens kronologiske gennemgang, 1. afsnit, slutter med en konklusion der slår fast, at staten fra 1750–1800 overtager bondens forpligtelser overfor de ansatte. I dette første afsnit præges argumentationene af citater fra forordninger. Som eksempel kan nævnes følgende: §108 Ingen som er indlagt til fri kur på noget af fattigvæsenets hospitaler, må derfra udgå, foruden han er frisk, eller befundet ulægelig.« (s. 20) S.V.s udlægning bliver som følgende: Om de sjuka inte blev friska før att behandlingen inte slutfördes var ju pengarna spillda.« (s. 20). Og s. 25 slås det fast at målet for politik i 1700-tallet var: »Folkets velstand«. Til dette behøvedes en stor og sund arbejderstand, hvorfor sundhedsvæsenet blev centralt og derfor

»ansågs sjukvården vara en viktig faktor för att öka folkmängden« (s. 28). I forlængelse af denne tankegang følger så konklusionen: »Önskan av att öka folkmängden medförde att intresset koncentrerades på de sjukdomar som drabbade många.« (s. 31)

I perioden 1800–1840 vægtes statens bestræbelser på at øge og stramme kontrollen med sundhedsvæsenet, for derigennem at øge sin indflydelse på befolkningen. Man vil i følge S.V. bruge hospitalsvæsenet som kontrolinstans over for den arbejdende klasse. Den befolkningsmæssige forøgelse, som var diskussionsemne i 1700-tallet, er mindre aktuel nu, hvorimod debatten mere drejer sig om statens metoder til at opdrage og styre. Faktorer som landets bankerot og dermed økonomiske stagnation inddrages, til belysning af den øgede vægtning på individets personlige ansvar for sit liv. Fattighjælpen bliver gjort mere ydmygende, men fortsætter. D.v.s. at forfatteren i denne periode ikke helt klart kan se staten som en styrende magt, man har været nødt til at lægge ansvaret ud til den enkelte, til lægerne som stand og til lokalmyndigheder. I det sidste afsnit under den kronologiske fremstilling beskrives udviklingen ligeledes som en fortsat udvikling af statens bestræbelser på at øge kontrollen med befolkningen, samt at opdrage den til at være gode arbejdere. Således inddrages et regulativ som dette »§35 Et sygt tyende kan ikke modsætte sig at indlægges i et offentligt Sygehus«, og »De skulle iagttage Rolighed, Orden, Reenlighed og Sømmelighed«. (s. 64)

S.V. konkluderer som afslutning at nok var den liberale holdning i denne sidste periode dominerende, men trods dette forøgedes hospitalsbyggeriet tre gange på 40 år. »Baggrunden for det var bl.a. en stark væxande lønarbetarklass, ökat behov av arbetskraft och ökade ekonomiska resurser« (s. 81). Det har ikke været forfatteren muligt af finde kildebelæg for årsagerne til denne udvikling, hvorfor konklusionen bliver hypotetisk: »Sjukvården blev också betydelsesfull ideologisk, om iden med sjävhjälپ skulle ha mening måste de fattiga vara friska, annars var de ju hjälplösa« (s. 83).

I det næste store afsnit om lægernes indflydelse og holdninger behandles en diskussion i midten af 1850erne mellem tre fremstående medicinere, Buntzen, Fenger og Bang. Denne debat afslører på mange måder lægestandens forskelligartede opfattelse af deres opgave. At debatten måske ikke helt kan siges at være dækkende for tidens strømninger totalt er en anden sag. Jeg mangler meget en vurdering eller inddragelse af f.eks. Hornemann og hans idealistiske arbejde for Københavns forbedrede hygiejne. Ligeledes finder jeg heller ikke Fengers position nok betonet. Som borgmester for København, og som lægestandens første fortaler for den statistiske metode indtager han en mellemposition, som ikke umiddelbart kan karakterisere lægestanden. Fengers politiske tilhørsforhold er heller ikke brugbar for forfatteren, tilsyneladende.

Jeg havde gerne set en noget bredere beskrivelse af den medicinske debat i denne periode, da den er meget vidtfavnende, ligeså specifikke medicinske emner, over den mere filosofiske abstraktion og til jordnære sociale spørgsmål. Taget under eet afspejler periodens debat en lægestand med plads til individuelle holdninger, med inspiration fra udlandet, med ansvarsfølelse for medmennesket, og en stadig større viden om sygdomsårsager og behandlingsformer.

Bogens sidste kapitel belyser emnet ved en gennemgang af patientindlæggelser, deres sygdomme, alder og køn på to sygehuse. Konklusionen er at det er altrovejende unge mennesker, der indlægges, samt at der er flere mænd end kvinder. Hovedkonklusionen på dette kapital bliver således kun en bekræftelse af de øvrige kapitlers, nemlig at det var de ubemidlede lønarbejdere, som lå på sygehus.

Bogens hovedkonklusion bliver, at på trods af tidsperiodens politiske udvikling henimod en liberal politik, så »Att styra arbetarna i produktionsprocessen blev mer nödvändigt samtidigt som anonymiteten gjorde detta vanskligt? Mot den bakgrund kan man förstå intresset av att stärka arbetarnas självdisciplinering.« (s. 119) S.V. siger til sidst at analysen ikke har kunnet give svar på hvorfor det i Danmark var staten som organiserede sygehusvæsenet for de fattige. (s. 120).

Dette sidste finder jeg positivt for bogen, idet jeg personligt finder det materialistiske historiesyn som redskab for netop dette emne for snævert. Alle de mange faktorer der kan være medvirkende til humanistisk arbejde bliver udeladt, til fordel for klassekampens kølige og beregnende taktik. Man bliver nødt til at medtage individuelle personers indsats (Hornemann f.eks.), den videnskabelige udvikling, fra filosofisk medicin til naturvidenskab, samt epidemiernes omfang, krigenes udbredelse, kontakten til udlandet, m.m.

Som S.V. beskriver staten, er den en fjendtlig indstillet kontrollør og en bedreviddende instans i forholdet til det almindelige menneske. Man kan dog også anlægge det synspunkt, at staten rent faktisk er den lille mands beskytter for individets egen skyld. Specielt under den liberale periode kunne der let være tabere, hvorfor man netop her ser reguleringer på en lang række områder (fabriksloven, børnelovgivning, arbejdstidsregulering, boligbyggeri, og sundhedsvæsenet f.eks.). Herved får statens funktion en patriarkalsk rolle, som falder bedre i tråd med den lange historiske udviklingslinie i Danmark såvel bagud som frem mod vor tid.

Bogen giver trods sin metodiske indfaldsvinkel dog et fint og kort indblik i sygehusvæsenets udvikling i en periode hvor ekspansionen er forbausende stor. Og ligemeget hvilken holdning man griber emner under social og sundhedsvæsenet an med, vil det kun blive en skitse, da man inden for dette felt klarere end i så mange andre områder af

historien ser ideologiske, politiske og sociale holdninger og meninger brydes.

Katharina Buch

*Ole Feldbæk: Slaget på Reden.* Politikens Danmarks historie. 1985. 282 s., ill. Kr. 298,-.

Det er ikke almindeligt, at danske historikere præsenterer formålet med deres bøger så entydigt som det er tilfældet her med Ole Feldbæks bog om en af de store dramatiske begivenheder i vor historie – slaget på Reden 2. april 1801. Ole Feldbæk vil fortælle historien om denne begivenhed, forklare hvad der egentlig skete, og vel at mærke gøre det for et bredt, interesseret publikum. Slaget på Reden er et bevidst og overvejlet forsøg på historieskrivning, og det bør den bedømmes på.

Nu er det naturligvis ikke »bare« historieskrivning. Ole Feldbæk har i en række studier og *Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801* fra 1980 indgående behandlet den politisk-diplomatiske historie omkring selve søslaget. Kort resumeret, så lægger han et betydeligt ansvar på den danske regering for den politik, der måtte føre til den engelske aktion i foråret 1801. I august 1800 havde englænderne med al ønskelig tydelighed demonstreret vilje til at gribe ind militært. Det skete nu i 1801 og som bekendt påny i 1807.

Ole Feldbæk tegner omhyggeligt forhistorien – både den politisk-diplomatiske og den militære. Det er her og senere i fremstillingen utvivlsomt en fordel, at Ole Feldbæk ikke som så mange tidligere skildrer af søkrigshistorien er søofficer, men almindelig landkrabbe som hans læsere. Vi får derfor omhyggeligt forklaret sømilitære begreber og forhold – hvad gør man faktisk, når det hedder, at man varper osv. Han gør meget ud af forberedelserne til det sømilitære forsvar af hovedstaden og af flåden og får her klarere frem end i tidligere fremstillinger, at man i en på forhånd erkendt udsigtsløs kamp valgte at ofre den del af materiellet, der kunne undværes. Han rejser (s. 103) spørgsmålet, om man også udpegede de chefer og officerer, som bedst kunne ofres for at bevare den egentlige hovedstyrke og dens besætning intakt. Han tør ikke give noget bestemt svar, men det kunne være spændende at efterspore, og f.eks. har man en klar fornemmelse af, at Prøvestenens Lorenz Lassen trods sit ry fra slaget ikke hørte til officerskorpsets elite. Udmærket får Ole Feldbæk vist, hvorledes man må skrabe bunden (presse) for mandskab, og hvorledes Olfert Fischer disponerede over de forskellige grupper – soldater, matroser, søfolk, håndværkere osv. – ved bemanningen af de enkelte skibe alt efter deres formentlige rolle i slaget.

Men nu til selve skærtorsdag morgen. Ole Feldbæk giver en klar og overskuelig fremstilling af

kampen, som den udviklede sig fra klokken 10.30. Ole Feldbæk får vist, hvad der skete under de følgende timers kamp, og får forklaret, hvad cheferne på begge sider troede, at der skete. For da skydningen begyndte at blive almindelig, har det været yderst vanskeligt for nogen ombord på noget skib at opfatte andet end de allernærmeste genstande og så lejlighedsvis mundingsild og mastetoppe. Slaget ender med en klar engelsk sejr – danskerne kunne ikke holde Kongedybet og Nelson havde til gengæld opnået fuld kontrol over det farvand, hvor bombefartøjerne så i fred og ro kunne manøvreres på plads for at kunne være parate til det næste militære træk, bombardementet af hovedstaden.

Ole Feldbæk formindsker ikke på noget punkt den hæder, der tilkom de danske forsvarere, og som eftertiden skulle forstørre op til sejr eller i hvertfald til en næsten sejr, som kun gled Olfert Fischer af hænde ved snedig diplomati fra Nelsons side. Der blev kæmpet fortrinligt – særlig Wagriens forsvar virker imponerende (s. 210f) – og kun et af skibene, Hjælperen, går ud af kampen uden påvislig årsag. For nogle år siden gjorde Jens Engberg en del ud af de to officerer, der svigtede på Sjælland. Dem har historieskrivningen nu tidligere hængt ud, og de får også deres omtale hos Ole Feldbæk. Han også mere end antyder – og kunne godt efter min mening have sagt lige ud – at Nelsons kendte fremhævelse af den tapre løjtnant *må* være Müller på stykprammen Hajen og næppe Willemoes på Flådebatteri nr. 1.

Da kampen var forbi, så søgte diplomaterne at redde, hvad der kunne – med de britiske bombefartøjer på plads med en rækkevidde, som inddrog det meste af hovedstaden (kort s. 234f.). Her viser Ole Feldbæk, at man – godt hjulpet af budskabet om Zar Pauls død – opnåede det acceptable. Der var god grund for Nelson til at rase over udenrigsminister Christian Bernstorff, der udnyttede alle situationens muligheder (s. 245).

Ole Feldbæk skriver godt. Der er tale om et flydende normaldansk uden jag efter effekt. Men den har han selvfølgelig også i selve de dramatiske begivenheder. Læseren holdes fast på det kronologiske forløb og – helt forbilledligt – på, hvordan situationen *nu* tog sig ud for de forskellige aktører. Fra engelsk side har Ole Feldbæk kadet Millard på línieskibet Monarch som øjenvidne og beretter »fra gulvet«, mens han fra dansk side udnytter løjtnant Billes beretning fra Prøvestenen, som ikke tidligere har været fremdraget. Begivenhederne og aktørerne kommer til orde i fremstillingen, hvor forfatteren fører læseren frem og rundt, uddyber, forklarer og perspektiverer handlinger og tildragelserne. De stærke domme eller vurderinger er ikke Ole Feldbæks sag, jfr. kontroversen Müller-Willemoes, og man kunne måske savne en lidt mere endtydig vurdering af de enkelte danske skibschefers/skibes indsats. Her er der efter anmelderens opfattelse et par gange, hvor Ole Feldbæks konklusion

hænger og svæver (s. 188, 190). Jeg er heller ikke sikker på, hvor meget afsnittet »Modets psykologi« (s. 168ff) egentlig klargør, og Feldbæks klarhed i fremstillingen svigter ham for en gangs skyld i betragtningerne over Nelsons motiver til at sende parlamentæren i land (s. 217ff). Her forekommer det mig, at analysen af Nelsons optræden og bevæggrunde kunne have skåret mere ind til benet.

Men det er småting i et stykke historieskrivning, der i mangt og meget står som noget af det mest vellykkede, der er præsteret af formidling i vort fag. Ole Feldbæk har gjort helt ret i selv at fortælle historien fremfor at lade andre skumme fløden. Han får her vist, hvad sober historisk forskning kan præstere med hensyn til at punktere myter og udrede forløb og sammenhænge. Og han er blevet godt hjulpet af sit forlag. Bogen er tiltalende at tage i hånden, velillustreret (selvom jeg ikke kan følge med, hvad billedteksten s. 192 angår) og en række gode kort over Kongedybet og omegn letter overblikket.

For april måned 1801 skrev den fynske bonde Anders Andersen i Holevad i sin dagbog: »Den anden holt de engelske et søeslag paa Kiøben Havns red med de danske i halvfemte timme, hvor der skeede megen blods udgydelse paa begge sider, og de engelske var os overlegen i magt, maatte dog de engelske først ophøre slaget og hiasde deres fredsflag. Men der var saadan mod i de danske, at de ikke vilde holde op, endskiønt der laa mange baade døde og saarede, raabte de halvdøde dog hura«. Myterne voksede snart op omkring »helten fra Kongedybet«. Hvis nu Steen Billes kanonbåde var blevet sat ind? Og Feldbæk viser, at det blev de til dels og med næsten ingen virkning (s. 163). Men Nelson skulle passere det uskadte Trekroner? Korrekt, og Trekroner var et problem for englænderne. Men man var forberedt på et stormangreb og ganske vist fortæller historien gennemgående, at skib versus fort har en tilbøjelighed til at falde ud til fordel for fortet. Men Trekroner var ufærdigt, besætningen stod ubeskyttet, og hverken Steen Bille eller Olfert Fischer troede, at det kunne holdes over for en fjende, der *ville* nedkæmpe det.

Ole Feldbæk har redet trådene ud omkring 2. april 1801. Mønsteret ligger klart, til at følge og til at forstå. Så kan man efter temperament og indstilling harmes over dansk politisk uforstand, forarges over storhandelens pres på den danske politik eller oprustes moralsk over disciplin og kampvilje mod alle odds hos de danske forsvarere. Her træder Ole Feldbæk lidt tilbage og lader læseren selv vurdere. Andre forfattere har gjort og vil gøre noget andet med et emne som dette. Men Ole Feldbæk har formået at kombinere en redelig og bevidst afvejet og nuanceret undersøgelse med en fremstilling, der lader begivenhederne i deres elementære dramatiske og spændende forløb fange læseren og fastholde ham/hende fra Havfruens

sammenstød med englænderne ved Gibraltar til Pariser-konventionen af 1856.

Claus Bjørn

*Ole Højrup (udg.): Dampskibsmatros og kvartermester. Beretninger fra århundredskiftet (= Søens folk bind 3) Nationalmuseets Forlag. 1986. 224 sider. Kr. 328,- i abonnement, Kr. 348,- i løssalg.*

Ole Højrup's udgivelse af sømandsberetninger fortsætter som planlagt. Halvdelen af bind 3 optages af erindringer fra mænd, der har sejlet som matros på damp- og motorskibe.

I forbindelse med strukturomlægningen fra sejl til damp blev mange sejlskibsmatros tvunget over i dampskibene, som de ellers ofte betragtede nedladent. Dæksfolkene på et dampskib var få, deres arbejde enkelt og uden de samme fagmæssige udfordringer som ved et sejlskib. Endnu markantere blev forskellen med dieselskibene, hvoraf ØKs »Selandia« i 1912 var verdens første. Blandt andet på grund af H. N. Andersens sans for publicity – men blandt sømændene vel især som følge af de bedre løn- og leveforhold der ombord – var motorskibene dog omgivet af en vis nimbus.

Samtidig med overgangen fra sejl til damp opdagede mange søfolk, at de efterhånden var bedst tjent med at organisere sig fagligt. Om fagforeningen og agitationen fortælles i et lille særligt afsnit.

Anden halvdel af bindet handler om sømandens forhold til kvinder: mødrene, konerne og de prostituerede.

Som i de første bind er der i dette tale om særdeles fængende og spændende stof, præsenteret i smukt boghåndværk. Så forhåbentlig vil der ikke blive nogen problemer med at videreføre værket på et nyt forlag, når Nationalmuseets Forlag drejer nøglen om inden længe.

Erik Gøbel

*H. C. Hansen: Poul la Cour – grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser. 516 s., ill. Askov højskoles Forlag. 1985. Kr. 130,-.*

Den foreliggende afhandling er blevet til på Askov i årene fra 1979 til 1983, hvis bibliotek – foruden at yde faglig bistand – må siges at have dannet en passende historisk ramme for arbejdet. Det indbragte i sensommeren 1985 sin forfatter den naturvidenskabelige doktorgrad ved Aarhus universitet.

Poul la Cour levede fra 1846 til 1908 i en tid hvor den fremtønde tekniske udvikling væltede mange forældede teorier omkuld og omstyr-

tede fasttømrede normer og vedtagne holdninger. Alt sammen forhold som kom til at spille en rolle for la Cour i mange forskellige dimensioner. Han blev magister i 1869 og gjorde karriere inden for den nyetablerede meteorologiske videnskab. Det var en skuffelse for ham at han ikke blev direktør i 1872 for det nyoprettede Meteorologiske Institut, men måtte nøjes med underdirektørposten. I 1870'erne gjorde han sig kendt som teknisk opfinder inden for telegrafien, og han blev internationalt kendt både for sine opfindelser og vel også fordi han lå i strid med udenlandske konkurrenter om patentrettigheder.

Gennem sit ægteskab med Hulda Barfod, adoptivdatter af Frederik Barfod, kom han under stærk grundtvigsk påvirkning, og gennem disse kredse blev han ført ind på Askov. I 1878 blev han lærer ved den udvidede skole på Askov i fagene matematik og fysik. Her virkede han som lærer til sin død, men ved siden af lærergeneringen fortsatte han sit videnskabelige arbejde. I større kredse blev han især kendt for sine vindmølleforsøg, men faktisk omfattede hans arbejde meget mere. I 1903 tog han initiativ til oprettelse af Dansk Vind Elektricitets Selskab, og i de følgende år var han som foredragsholder og rådgiver med til at oprette et væld af små kraftværker i hele landet. Endelig var han i en årrække stærkt involveret i foreningsarbejde, inden for skyttebevægelsen var han en fremtrædende skikkelse. La Cours virkefelt var således så bredt at en biografi om ham ganske selvfølgelig påkalder sig interesse.

Det er H. C. Hansens hensigt at vise sammenhængen i la Cours arbejde, en helhedsopfattelse enten indsatsen lå på det tekniske eller det pædagogiske. La Cour ønskede at nedbryde muren mellem »ånd« og »teknik« – en modsætning som han fandt falsk, men som herskede i vide kredse. Et blandt flere resultater af denne pædagogiske indsats var de to berømte bøger »Historisk matematik« fra 1880 og »Historisk fysik« fra 1897. De pædagogiske anstrengelser på skolen blev videreført i en udstrakt foredragsvirksomhed blandt landboerne især, men også i byerne. La Cours tro på folkets evne til at styre sig selv og tage vare på egne sager – som det bl.a. var demonstreret gennem andelsbevægelsen – gjorde det selvfølgelig for ham at arbejde for et decentralt energisystem i Danmark, og forfatteren tillægger ham stor del af æren for at det faktisk lykkedes. Derved blev la Cours arbejde ikke blot af pædagogisk karakter, men i hvert fald i sine virkninger også af social-politisk art.

H. C. Hansens skildring af la Cours tekniske landvindinger og af hans bestræbelser for at bringe sin viden ud virker velargumenteret og overbevisende. Der gives et godt billede af la Cour som opfinder og folkeoplyser, svagere står skildringen af ham som grundtvigianer. La Cours faste og ofte naive bibeltro som han fastholder midt i de hede diskussioner om udviklingslæren er vel næppe en-



tydigt »grundtvigsk«, og la Cours placering i skyttebevægelsen og i den lingske gymnastik bliver kun nødtørftigt behandlet. Megen af datidens forningsaktiviteter havde et direkte politisk engagement, og det er en dimension der ikke inddrages.

Som helhed er det imidlertid lykkedes at give et indsigtfuldt og spændende portræt af en af dansk højskoleverdens store personligheder.

Der er gode naturvidenskabelige traditioner på Askov. Ti år efter la Cours død var det hans elev, J. Th. Arnfred, der drog ud som konsulent og rådgav små el-værker og argumenterede for andels-elværker. Nu har deres efterfølger som lærer i naturfag på højskolen markeret sig som dygtig folkeoplyser med bogen om sin berømte forgænger.

Verner Bruhn

*Steffen Linvald: Paul Fischer – københavnernes maler.* Bogan. 1984. 136 s. ill., delvis i farver. Kr. 366,-.

Hvis man er interesseret i at vide, hvordan København og københavnerne kunne se ud fra ca. 1890 til 1930, kan man næppe komme uden om maleren Paul Fischers utallige malerier med motiver fra københavnske pladser og gader. Hidtil har det været svært at få overblik over disse billeder, hvoraf mange er i privat eje, da der ikke har eksisteret en samlet fremstilling om kunstneren eller nogen værkfortegnelse. Det er der nu rådet bod på med Steffen Linvalds bog om Paul Fischer og specielt hans virksomhed som »københavnernes maler«. Paul Fischers kunstneriske format er der både i hans samtid og i eftertiden blevet sat spørgsmålstegn ved, hvorimod hans værdi for topografi og kulturhistorie tidligt blev erkendt – endog af ham selv. Steffen Linvald har nu taget denne tråd op, og med hans store viden om Københavns historie og topografi er man i selskab med en god guide.

Første del af bogen er formet som en klassisk kunstnerbiografi med oplysninger om familie, uddannelse og kunstnerbane med rejser og udstillinger. Et par kapitler er reserveret problemerne med at få anerkendelse for mere ambitiøse opgaver. Det centrale og mest spændende i bogen forekommer dog at være afsnittene om københavnerbillederne. Som ved de øvrige afsnit er der tæt og flot illustreret i s/h og farve, og det kan anbefales at gå til billederne straks for at få fornemmelsen af snefyldte, regnvåde eller solbeskinnede gader med mylderet af fine fruer, tjenestepiger, børn, bybude, torvekoner, fejemænd, kuske, politibetjente og meget hyppigt hele Livgarden! I billederne fra tyverne er der nærmest proppet med biler, cyklister og sporvogne. I Linvalds tekst kan man hente en række oplysninger om, hvordan gader og huse faktisk var i byen på forskellig tid, og der er også gode iagttagelser af det sociale mønster, der viser sig i billederne. En god iagttagelse er det f.eks., at de

tjenestepiger, som fruene medbragte, når de in-spicerede torvets udbud af varer, altid gik et passende stykke bagved – i hvert fald i halvfemsere.

Selvfølgelig er det et komponeret og afgrænset billede af byen, man har på Fischers og andre genremaleres lærreder, men ved man nok om begrænsningen, træder en hel del frem som »rigtige« tidsbilleder. Denne bog indkredser, at Fischer foretrak en bestemt form for munteret mylder på Kgs. Nytorv, Gl. Strand og Gl. Torv og nærmeste omgivelser. Forfatteren forklarer uden omsvøb, hvad man kan vente at finde hos ham, og giver dermed brugeren af bogen en god nøgle til både tiden og kunstneren. Men dyr, desværre.

Margit Mogensen

*Valdemar Jensen: Søren Lolk – den mærkelige tåsingebonde.* Kulturglimt fra et øsamfund. Tåsinge Museumslaugs Forlag. 1985. 192 s. ill., kr. 148,- Ekspedition: Hans Eriksen, Skovballevej 31, 5700 Svendborg

Museumslauget på Tåsinge har udgivet en køn bog. Der er herligt illustrationsmateriale, der er fint papir. Den er også udmærket at have i hånden, men hvor er den besværlig at placere i en reol; den er kvadratisk i formatet.

Valdemar Jensen beskæftiger sig ned i de mindste enkeltheder med Søren Lolk, filosofen i bondekøften, som gennem første trediedel af vort eget århundrede gjorde alt, hvad han kunne for at holde sine medtøsingere i ånde i kulturel henseende, efter at han de fleste af døgnets timer havde præsteret ét eller andet intellektuelt for at løfte sig selv op over sin medfødte bondehorisont.

Navnet vidner om hans afstamning fra indvandrede lolikker, han blev født i øens bedst stillede fæstegårdsmands-familie og overtog siden faderens bedrift, hvorpå han få år efter købte den til selveje af Tåsinges ejer: Baronen på Valdemars Slot.

Indenfor praktisk landbrugsdrift var Søren Lolk foran; dyrkede tomater og løg og anlagde frugtplantager på sine jorder før andre havde kunnet indse fordelene ved de ny afgrøder. Men egentlig behøvede Søren ikke at gå så energisk op i landbrugs-spørgsmålene; han var privilegeret, som søn af en velhavende gårdmand og kunne tage på højskoleophold eller rejse, hvis han havde lyst. Oprindeligt kedede bondegerningens problemer også Søren temmelig meget, men under et højskoleophold blev han »vakt« for det agerbrugsmæssige, og så gik det vist, som med så meget andet for manden: Han engagerede sig med næsten fanatisk iver i foretæget.

Meget – om ikke hovedparten af hans liv – blev imidlertid anvendt til refleksioner over tilværelsen. Søren havde, som de fleste, problemer med at

finde sig selv og få klarhed over livet, men for ham var spørgsmålet altafgørende og stod øverst på programmet.

Heraf kom mange afhandlings-agtige skrivelser, hvoraf nogle ikke blev så velstrukturerede som andre. Midt i affattelsen af husholdningsregnskabet, kunne Søren godt henfalde til betragtninger over livet og døden og Guds væsen.

Han blev en nærmest manisk sandhedssøger. Han kunne ikke få sig selv til at plukke et vildt jordbær i en grøft, hvis han vidste, at jorden ved siden af var udlejet til græsning for husmændenes kreaturer.

Naturligvis var det ikke ligetil at finde en kone; selv ikke under en rejse af ret fornøjelsesbetonet art til De Forenede Stater, hvor Søren drog på kryds og tværs over hele det nordamerikanske kontinent. Turen gik atter hjem til Vejlegården i Bjerreby sogn på Tåsinge, og først mange år senere indlod Søren Lolk sig i ægteskab.

Den udkårne var Johanne Albertine Mohr, godsforvalterdatter fra Hindsholmen, – for hun var – som Søren udtrykte det, »den der stod hans hjerte nærmest«.

Vejlegården blev et kultursamlingssted i Søren Lolks tid. Landskendte kunstnere, foredragsholdere, forfattere m.v. blev indbudt for at videregive, hvad de måtte have til tøsingerne og til de beboere i det sydfynske, der gad bevæge sig til Bjerreby, når Søren annoncerede i aviserne om programmet på Vejlegården.

I samtiden og i naboers lag blev han opfattet som mærkelig, og man spandt mange ejendommelige myter sammen om hans person. Hertil må retfærdigvis også siges, at Søren åbenbart gjorde sit yderste for at holde det specielle image – ligemeget om det gjaldt hans klædedragt, hårpragt, fødeindtagelse eller intellektuelle sysler. Fra tidlig barndom var han engageret i en endeløs polemik med Vor Herre, og han lå samtidig på maven for tidens tekniske vidundere, elementer der jo heller ikke behøver at være uforenelige. Søren og hans automobil var således uadskillige.

Hvad den ny teknik angik, var hans interesse for fotografering et af de felter, der i udbredt grad er kommet eftertiden til gavn og glæde. Lolks evner som fotograf og hans motivvalg og hans fantastisk veludviklede sans for lys og skygge i et billede ville i dag have givet ham en mester-titel. Bogen bæres således også i høj grad af de lol'ske optagelser, men dette forhold lægger hverken Valdemar Jensen eller Museumslauget skjul på.

Søren Lolk døde bare 57 år gammel. Hans status over det så heftigt levede liv var nedslående. Han mente ikke, han havde opnået noget som helst med al sin ærlige stræben. »Det hele var de skønne spildte kræfter«, skal han have sagt til sidst. Det passer naturligtvis ikke. Søren Lolk satte meget kraftige præg på dagliglivet og på kulturen på sin fødeø; ikke blot luftigt ment, der er håndgribelige minder efter ham, som vil stå længe.

Noget andet er, at man under læsningen om Sørens meriter, kan gribe sig selv i at tænke medfølelse på konen, Johanne. Hvordan mon hun har haft det sammen med denne original? Søren elskede at spille Jesus-rolle. Tilsyneladende poseerede han med særlig glæde foran kameraet for at udstråle »hellighed«. Han gik også ind for nøgenkultur, hvilket fik naboerne til at spærre øjnene op. Han trak sig meget ind i sig selv for at finde meningen med tilværelsen og han mumlede tilsyneladende uophørligt filosofiske sentenser. Hans egocentricitet kan have været en belastning for de daglige omgivelser.

Lotte Dombernowsky

*Danmarks kirker, Ribe amt.* Bd. 2 hæfte 11–12: Kirkerne i Varde og Esbjerg. Nationalmuseets forlag 1985. s. 866–1015. Kr. 110,-

Danmarks Kirker fortsætter sin kortlægning og beskrivelse af kirkerne i Ribe amt efter planen. Med hæfterne 1–10 blev Ribe gjort færdig og hæfte 11–12 på knap 150 sider omhandler kirkerne i de to tidligere købstæder Varde og Esbjerg. For Esbjergs vedkommende er den nye Kvaglund kirke ikke nået med (indviet 1985) og Sædden og Gesing kirke vil først blive behandlet sammen med deres tidligere sogne (Guldager og Brøndum).

Som fremhævet i anmeldelsen af de tidligere hæfter (Fortid og Nutid XXXII, s. 217) imponeres man af det store arbejde der ligger i gennemgangen af materiale og som afspejler sig i noteapparatet, og af de mange iagttagelser der er gjort i kirkernes bygninger og inventar. Dertil kommer et ukompliceret sprog, sine steder dejlig ligefremt, og masser af gode illustrationer. For dette hæftes vedkommende prydes omslaget af en farvegivning af et udsnit af en anonym gouache af Varde omkring 1850.

Småfejl af forskellig art i personnavne, stednavne o.l. kan vel næppe undgås når den overvældende stofmængde tages i betragtning. Noget er dog også sjuskeri. Side 900 kaldes Varde-guldmeden Ørrenstrup, side 953–54 derimod Ørrestrup; s. 987 oplyses at Jerne kirkes sygesæt er fremstillet af Hans Petersen, men hans navn er Hans (Pedersen) Satterup, og det fremgår af den kilde der henvises til, hvor hans mestermærke korrekt anføres som HS. Lidt upraktisk er det at generelle oplysninger om skikken at begrave inde i kirken skal findes under Sct. Jacobi kirke, læseren kan i hvert fald ikke vide at det er der oplysningerne skal søges.

Mindre heldigt er det nok at der i den generelle indledning om Esbjerg påstås at havnen blev anlagt bl.a. fordi der ikke var »risiko for tilsanding«. Det vil besætningen på sandsugeren »Taurus« ikke forstå, for den uddyber konstant sejlrenden for at

den ikke skal sande til, og i 1975–76 måtte der på grund af storm indsættes en ekstra sandpumper for at holde renden åben.

Mere afgørende er det imidlertid at dette hæfte afslører værkets åbenlyse svaghed: dette er værket om gamle og nedlagte kirker, kun i ringe grad om nye. Når det på omslagets flap hedder at »Danmarks Kirker er det store grundlæggende værk om vore kirker« (min fremhævelse), må det i nogen grad siges at være falsk reklame. Kirker fra nyere tid og fra vor egen er kun medtaget for skams skyld. I betragtning af hvor stor en kirkebygnings-tid de sidste 20 år har været og hvor spændende mange nye kirker er rent arkitektonisk, virker det forstemmende at værket så ensidigt er værket om middelalderlige kirker. Netop i et bind hvor Varde og Esbjerg – en by fra middelalderen og en fra 1880'erne – optræder sammen virker tendensen stærkt. Det er jo et gammelt redaktionelt princip der betinger denne mærkværdighed. Da 1. bind af Danmarks Kirker udkom (bindet om Præstø amt) skrev museumsdirektør M. Mackeprang i indledningen (s. 9) at »tidsgrænsen nedadtil for bygningernes vedkommende sættes ved o. 1850...« Og videre hed det: »Kirker opførte efter den tid forbigås derfor helt, medens det nye inventar i ældre kirker kun medtages – og da i al korthed – for hovedstykkernes vedkommende«. Det var i februar 1933 at disse principper blev fastlagt, og hvis de var fastholdt kunne man sige at der var en idé i det, omend ikke synderlig god. Man har alligevel syntes at kirker efter 1850 skal med, men beskrivelsen er så amputeret at det får de mærkeligste konsekvenser. Et lige gyldigt varme anlæg fra 1879 i Sct. Jacobi i Varde får en fyldig beskrivelse, ganske ordinære salmenummertavler (med »stifter til op-hængning af løse numre«) omtales, medens altersølv fremstillet af nulevende danske kunsthåndværkere i en nybygget kirke eller en ændring af pulpiturudsmykningen i Vor Frelsers kirke end ikke nævnes.

Dobbelthæftet har i alt 148 sider tekst og billeder. Heraf optager Sct. Jacobi i Varde 73 sider, dvs. næsten halvdelen, den nedrevne Sct. Nikolaj i Varde 20 sider, Jerne kirke 30 sider – heldigt for Esbjerg at et middelaldersogn er blevet indlemmet i byen før Trap's 5. udgave udkom. Resten af Esbjergs kirker – syv i alt – må deles om 12 sider, nogle af dem må nøjes med ½–1 side inklusive illustrationer. Naturligvis er det uretfærdigt at bruge disse tal, for det er umiddelbart klart at beskrivelsen af en kirke fra middelalderen pladsmæssigt må fylde mere end f.eks. Treenighedskirken fra 1961. Alene bygningshistorien igennem syv århundreder fylder og den er godt og dygtigt gennemført i hæftet, vi ville ikke være den foruden. Det er derfor ikke i sig selv sidetallet der er af interesse, men de uheldige konsekvenser det ulyksalige redaktionsprincip indebærer. Tilsyneladende smitter det af på de kortfattede beskrivelser der trods alt er med af nye kirker (dvs. efter 1850). Det synes ganske

tilfældigt hvad der nævnes, og det vrimler med unøjagtigheder eller/og mangel på konsekvens. Nogle få eksempler skal anføres til yderligere illustration: Jerne kirke er en middelalderkirke og følgelig omtales alt inventar, herunder et ret uinteressant dåbsfad af bly af ubestemmelig alder. Vor Frelsers kirke fra 1887 har et interessant dåbsfad som beskrives, men ikke en af de nye kirker har dåbsfade hvis man skal tro Danmarks Kirker. I Jerne kirke beskrives eksisterende og forsvundet altersølv med omhyggelige mål og fine illustrationer. Fra Vor Frelsers kirke nævnes altersølvet men uden mål og billede, og fra de øvrige kirker nævnes altersølvet ikke med et ord, og faktisk er der kunstnerisk smukke ting imellem. For den katolske Sct. Nikolaj kirke derimod omtales inventar med navn på kunstneren bag – også for den tidligere nu nedlagte kirke. Derimod er der tilsyneladende overhovedet ikke inventar i metodisternes kirke Sct. Johannes.

På samme måde giver oplysningerne om kirkeklokker et tilfældigt og ufuldstændigt billede. Sct. Jacobi kirkes klokker får en fyldig omtale, Jerne kirkes klokker er rimelig. For Vor Frelsers kirke oplyses at »en klokke i tårnet bærer indskriften...«, men det nævnes ikke at der er to klokker, heller ikke at de er støbt i 1885 i Bochum, Westfalen.

Eneste oplysning om Treenighedskirkens klokker er at de er støbt i London, at Grundtvigskirken har klokker nævnes ikke, og heller ikke Zion kirkes klokker omtales selv om der er fem støbt i hver sin toneart i 1914 hos John Taylor og Co. For kapellers vedkommende nævnes klokker i Arnbjerg i Varde, men ikke i Esbjerg. Til gengæld nævnes ikke at metodistkirken i Varde har en klokke fra 1901.

Også med hensyn til illustrationer er der nogen forvirring. I de redaktionelle principper herfor (jvf. bd. XIX, hft. 1 s. 14) loves at der for hver kirke bringes en grundplan i 1:3000. Det overholdes for Vardes to kirker og for Jerne, der jo er »gamlex«. Men Zions kirke i Esbjerg der dog er efter 1850 (nemlig fra 1914) får grundplan og hele tre tvær-snit, medens Vor Frelser og de nye kirker ingen får. I stedet er der s. 1011 en gruppe højst utilfredsstillende skitser for alle kirkerne.

Også for kirkegårdene gælder samme tidsmæssige skel med de samme uheldige konsekvenser. For Vardes vedkommende gennemgås en række bevarede gravminder med omhyggelige redegørelser for, over hvem de er rejst. Om Esbjergs første kirkegård fra 1884 hedder det blot »Et større antal ældre gravminder er bevaret« (s. 1014). Det er svært at se begrundelsen for den omhu der udvises over for f.eks. befoged Fogtman i Varde og den manglende over for f.eks. konsul Breinholt eller redaktør Sundbo i Esbjerg. De gamle gravsten på Jerne kirkegård gennemgås omhyggeligt, så det er ikke forkærlighed for Varde og aversion mod Esbjerg der er årsagen. Er kriteriet at alt før år 1800 er værdifuldt og alt efter betydningsløst?

Der er ingen grund til at fortsætte med flere ek-

sempler – de kunne hentes fra omtalen af kirkernes orgler eller beskrivelsen af pulpiturer. Det væsentlige er overhovedet ikke at påvise en fejl her eller der eller at bebrejde forfatterne at noget omtales mere fyldigt end andet. Mit ærinde er at beklage mangelen på balance i behandlingen af gamle og nye kirker. Om der er nogen mulighed for at ændre på disse forhold – om det evt. er forsøgt – er det ikke lykkedes at opklare.

Nu skal ingen på grund af ovenstående kritiske bemærkninger tro at der ikke er glæde over Ribe amtsudgaven. Tværtimod glæder vi os over værkets grundige beskrivelser og faglige kvaliteter. Også over at de fleste kirker i Ribe amt er middelalderkirker. Det er bare så ærgerligt med alle de nyere og nye, fordi dette værk skal være generationers opslagsværk. Vi får næppe noget tilsvarende de første 200 år.

Verner Bruhn

*Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene.* Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernførde i økonomi og politik 1700–1770. Studiesamlingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1985. 472 s. Kr. 160,-

I de senere år er der blevet forsket stadig mere i provinskøbstædernes historie, og det tidligere noget triste billede af en lang række småkøbstæder med et stillestående økonomisk liv og en næsten apatisk købmandsstand er ved at ændres.

Anders Monrad Møller viste således i sin disputats fra 1981 – Fra galeoth til galease – at der så sandelig var aktivitet i provinskøbstædernes skibsfart. Hans undersøgelser var imidlertid kvantitative, skibstekniske samt vareorienterede, mens der i bogen *Søekøbstaden Randers* fra 1980 også fremdrages personer og pustes liv i provinskøbmanden fra midten af 1700-årene.

Lars Henningsen går imidlertid langt videre. Han går bag om tal og personer for at afdække bevæggrunde for konkrete dispositioner, og omhyggeligt sættes det hele ind i en økonomisk-politisk ramme.

Helt frem mod sidste trediedel af 1700-årene havde merkantilismens stærke greb et sådant tag i det økonomiske liv, at det hele principielt på det nærmeste blev styret og reguleret fra København. Handelen på Island og Grønland blev drevet som en kongelig monopolhandel og det økonomiske samkvem mellem Norge og Danmark var lagt i faste rammer med korn fra Danmark og jern og tømmer retur fra Norge.

I det almindelige handelsbillede, indtog Hertugdømmerne – Slesvig og Holsten – ikke nogen nævneværdig rolle. De passede på det nærmeste sig selv, selv om det var velkendt, at den økonomiske

udvikling netop her var mere fremskreden end i Kongeriget. Ikke mindst skibsfarten skilte sig ud fra det almindelige mønster i provinsen. Skibene var større, og de gik – når de fik lov – på langfart bl.a. til de danske kolonier i Vestindien, hvor de hentede sukker og rom. Kielprofessoren Chr. Degn har berettet spændende herom i sin store bog fra 1974, *Die Schimmelmanss im atlantischen Dreieckshandel*. Ellers skal vi til Hamburg og Nordtyskland for at finde mere dybtgående handelshistoriske undersøgelser fra 1700-årene. Det er dette forskningsmæssige tomrum – provinshandelen 1700–1770 – forfatteren har kastet sine øjne på.

Hovedpersonerne er familien Otte. Og, det skal siges straks, det er imponerende, hvad der er kommet ud af det. Der er nemlig ikke bevaret noget forretningsarkiv, der kunne danne et naturligt udgangspunkt for undersøgelserne. I stedet har forfatteren benyttet sin indgående viden om samtidens administration og forvaltning for siden med megen flid at trænge dybt ned i de spredte og ofte meget besværlige kilder for at portrættere handelshuset og købmandsfamilien: Christian Otte og ikke mindst sønnen Friedrich Wilhelm Otte.

Handelshusets grundlægger Christian Otte begyndte som det, historikerne kalder købmandsskipper. Han købte varer for egen regning: træ, jern og kalk i Sverige. Varerne blev på egen køl bragt hjem, hvor de blev solgt så godt, at skipperen snart kunne gå i land for at bruge sin tid mere effektivt: på at disponere skibe. Der kom nemlig stadig flere fartøjer til i årene under Den Store Nordiske Krig. Forfatteren afdækker, hvordan købmanden udnyttede de udenrigspolitiske konjunkturer økonomisk og det fremgår, at det var de netop mestre til i Ekernførde.

Efter afslutningen på den lange krig, begyndte en periode med ny stærk statslig regulering, for igen skulle Københavns stilling sikres på bekostning af provinsen, og lettere blev det ikke for provinskøbmanden, da der flere steder i udlandet netop bevidst blev gjort forsøg på at begunstige den nationale skibsfart. Svaret på de mange vanskeligheder, var utraditionel. I stedet for at indskrænke sin aktivitet til søs, byggede Christian Otte større skibe og lod nogle af dem sejle for københavnsk eller hamburgsk regning, mens andre igen blev sat ind i udenlandsk fragtfart fra Østersøen til England, Frankrig eller Middelhavet. Med andre ord, uden om Danmark.

Midt i århundredet blev forholdene stadig vanskeligere. Nationale navigationslove, der var et element i det merkantilistiske handelssystem til beskyttelse af de enkelte landes handel og skibsfart, blev mere almindelige, ligesom den stadig tydeligere kolonipolitik betød, at handel og sejlads her blev forbeholdt kolonimagterne. Alt det indebar, at fragtfarten mellem udenlandske havne efterhånden blev det bærende for firmaet og det med en sådan succes, at der kom stadig flere skibe til, nu bygget på eget værft.

I 1756 udbrød ikke blot Den Preussiske Syv-årskrig, men også den store kolonikrig mellem England og Frankrig og det betød, at det blev umuligt for de store lande at opretholde den nationale skibsfart. De neutrale lande fik pludselig nye muligheder, og disse forstod Fr. W. Otte virkelig at udnytte, så rederiet i 1761 disponerede over hele 24 skibe. Væksten havde været så voldsom og hurtig, at det som noget helt nyt var blevet nødvendigt at rette henvendelse til fremmede investorer, og blandt disse fremdrager forfatteren især J. H. E. Bernstorff, der da var leder af den danske udenrigspolitik, samt storkøbmanden Niels Ryberg, der i øvrigt var svigerfader til skibsrederen.

Fra 1762/63 vendte konjunkturerne igen. En fredskrise slog voldsomt igennem, og prisen på skibstonnage raslede ned, og da de ikke kunne sælges uden tab, blev der igen forsøgt noget nyt. De mange skibe blev igen sat ind på det risikable frie fragtmarked. Købmanden forsøgte med andre ord at sælge transport på det åbne marked, og det var noget nyt, ikke mindst for en provinskøbmand. Et spændende afsnit i bogen er således en påvisning af, hvordan det lykkedes at disponere de mange skibe.

Efter Friederich Wilhelm Ottes død i 1766 påbe-

gyndtes en opløsning af den store virksomhed. Den bestod da ikke blot af det omtalte handelshus, rederi og skibsværft, men også af godsbesiddelser og fabrikker, herunder en fajancefabrik. På alle områder havde han haft succes – blot ikke med fajancen, det var endnu luksusvarer for et beskedent marked, men det var da heller ikke for den økonomiske vindings skyld, købmanden havde kastet sig over den fine fajance – men snarere fordi »penge forpligtede« – og da det var regeringens politik at fremme hjemlig produktion, ja så blev fajancen også en del af aktiviteterne i Ekernførde.

Det er således en interessant bog, der her er fremlagt. Det er ikke blot blevet til et stykke lokalhistorie om en familie i en gammel købstad. Den bevidste perspektivering og forsøg på afdækning af konjunkturer og prisbevægelser, privilegier, inden- og udenlandsk handels- og søfartspolitik, krig og fred samt påvisning af konkrete smuthuller og hindringer gør, at man imponeres over, at købmandsfamilien i 1700-årene – på trods af lange og besværlige kommunikationslinier – hele tiden forstod at udnytte den aktuelle økonomisk-politiske situation optimalt. Provinskøbmanden fra 1700-årene var så sandelig nok i stand til at klare sig.

*Henrik Fode*

# De lokalhistoriske årbøger 1985. En oversigt

Af Jørgen Dieckmann Rasmussen

## Hovedstadsområdet

*Historiske Meddelelser om København.* Udgivet af Københavns Kommune. Redigeret af Helle Linde, Egil Skall og Henrik Gautier. Årbog. 1985. (216 s., ill.) [Temanummer om Københavns Kommunes biblioteker 1885–1985]

*Københavns kommunes biblioteker 1885–1985.* (S. 7–199, ill.)

*Københavns Stadsarkiv i 1984.* (S. 200–201)

*Selskabet for Københavns Historie i 1984.* (S. 202)

### Anmeldelser

*Clemmensen, Tove.* Skæbner og interiører. 1984. Anmeldt af Luise Skak-Nielsen. (S. 210–211)

*Danmarks kirker.* København 5. bd. 26–27 hft. Anmeldt af Jørgen Nybo Rasmussen (S. 204–207)

*Dybdahl, Vagn og Inger Dübeck.* Håndværkets kulturhistorie. Bd. 3. Anmeldt af Søren Federspiel. (S. 212–215)

*Fode, Henrik, Jonas Møller og Bjarne Hastrup.* Håndværkets kulturhistorie. Bd. 4. Anmeldt af Søren Federspiel. (S. 212–215)

*Håndværkets kulturhistorie.* Se: Dybdahl, Vagn, og Fode, Henrik

*Langkilde, Hans Erling.* Mellem byen og Bremerholm. 1984. Anmeldt af Allan Tønnesen. (S. 207–209)

*Linvald, Steffen.* Paul Fischer – københavnerens maler. 1985. Anmeldt af P. A. Tvede. (S. 209–210)

*Ousager, Steen.* Foreningsliv i Storkøbenhavn. 1984. Anmeldt af Birgit Løgstrup. (S. 203–204)

*Sestoft, Jørgen.* En bygning på Østre Gasværk. 1985. Anmeldt af Anne Lise Thygesen. (S. 215–216)

*Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe kommune.*

Årbog ikke udsendt i 1985.

*Lyngby-bogen.* Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk kommune. Redigeret af Jeppe Tønsberg. 1985. 184 s., ill. [Navneregister]

*Prins, Eigil.* Der var engang en flyveplads. Lundtofte Flyveplads 1916–1959. (S. 8–181, ill.)

*Søllerødbogen.* Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Niels Peter Stilling. 1985. 199 s., ill.

*Boysen, Jesper.* Hans Ellekilde og hans virke inden for det sønderjyske og lokalhistoriske arbejde. (S. 103–126, ill.) [Kildefortegnelse]

*Fabricius, Nina.* Sådan arbejder museet. Søllerød Museum gennem 10 år. (S. 156–180, ill.)

*Harby, Inger.* Navneskik blandt bønder og håndværkere i 1700-tallets Søllerød. (S. 45–64, ill.) [Kildehenv.]

*Hoffmeyer, Johannes.* Sønderjysk foreningsliv i Søllerød 1926–85. (S. 127–155, ill.)

*Oksbjerg, Erik og Ejler Worsøe.* Søllerød Sogns grænseland 1682. Den store matrikels landskab omkring Rude Skov. (S. 9–44, ill.) [Kildefortegnelse]

*Ruff, Werner.* Selskabets regnskab 1983. (S. 196–197)

*Skovmand, Roar.* Historisk-topografisk Selskab i året 1983. (S. 185–195, ill.) [Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune]

*Stilling, Niels Peter.* Rawert i Søllerød. Af en dansk rejsendes billeddagbog fra industriens pionertid. (S. 65–102, ill.) [Kildefortegnelse]

*Stilling, Niels Peter.* Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune. Beretning 1984. (S. 181–184)

*Worsøe, Ejler.* Se: Oksbjerg, Erik.

*Årsskrift.* Udgivet af Historisk Forening for Værløse kommune. 1985. 37. årg. 56 s., ill.

*Bennike, Pia.* Behandlingsspor på patienter fra stenalderens »skadestuer«. Årsag, behandling og forløb. (S. 11–18, ill.) [Kildehenv.]

*Damsgaard-Sørensen, Bent.* I årets løb. (s. 3–8, ill.) [Beretning for Historisk Forening for Værløse og dens museums- og arkivdrift]

*Damsgaard-Sørensen, Bent.* »Ellens Lyst«. (S. 8–9, ill.) [Historien bag huset, hvor lokalhistorisk arkiv findes]

*Graaskov, Harald.* Jørgen Værløse. Forfatteren, der blev berømt og glemte. (S. 42–49, ill.) [Jørgen Værløse (1887–1940)]

- Jensen, Kirsten Juul.* Karakterdukker fra 1910–1930. (S. 9–10, ill.)
- Jørgensen, E. Laumann.* Kvadrater og astro-anlæg. (S. 25–32, ill.)
- Larsen, Max.* Oldtidens offerfund fra Værløse. (S. 40–41, ill.)
- Launsby, Ebba Tramp.* Fra Værløseegnen i gamle dage. (S. 39) [1800-tallet]
- Museumsindvielse i Lille Værløse.* (S. 23–24, ill.) [Om indvielsen af Værløse Museum i februar 1953]
- Skov, J. K.* Kaj og hans avis. (S. 18–19, ill.) [Kaj Øgaard Sørensen og Hareskov-Værløse Avis]
- Skov, J. K.* Ungdomsvandring i mit fødeland. Vandring til Udlejre og Værebros. (S. 20–22) [Erindring]
- Skov, J. K.* Se: Sørensen, J. E.
- Spange, O.* Det gamle kommunekontor i Bygaden. (S. 50–56, ill.)
- Sørensen, J. E. og J. K. Skov.* V-sten ved Flyvestation Værløse. (S. 33–38, ill.)

## Sjælland

*Fra Frederiksborg Amt.* Udgivet af Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Redigeret af Henrik A. Bengtsen, Søren Ehlers, Preben From og Bjørn Verstege. Årbog 1985. 136 s., ill. [Temanummer: Hverdag – Modstand – Befrielse. Frederiksborg Amt 1940–45]

*Historisk Årbog for Roskilde Amt 1985* [Se Fortid og Nutid XXXII s. 306]

*Fra Holbæk Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt. Redigeret af Else Asmussen. 1985. 76 s., ill. [Sted- og personregister]

- Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen.* Et par prospekter fra nogle af Holbækegnens større gårde (S. 56–61, ill.) [1800-tallet. – Hagedstedgaard og Eriksholm]
- Bennike, Pia og Klaus Ebbesen.* Stenstrupmanden. (S. 28–39, ill.) [Kildehenv.]
- Ebbesen, Klaus.* Se: Bennike, Pia.
- Frydendahl, Ellen.* Et udvalg af litteratur om Holbæk amt 1984. (S. 62–70) [Systematisk oversigt]
- Historisk Samfund for Holbæk Amt.* (S. 71–74) [Beretning, regnskab 1984 m.m.]
- Høgsbro, Kirsten-Elizabeth.* Vildtbanepæle i Odsherred. (S. 40–55, ill.) [Kildehenv.]
- Kempfner-Jørgensen, Lars og David Liversage.* Mere om Sejrs forhistorie. En stenalderboplads, et kultus og et flintværksted. (S. 7–27, ill.) [Fortsat fra Fra Holbæk Amt 1973. – Kildehenv.]
- Liversage, David.* Se: Kempfner-Jørgensen, Lars.

*Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt.* Redigeret af Erling Petersen under medvirken af Villy Bundgaard Knudsen og Ole G. Nielsen. 1985. Bd. 72. 80 s., ill.

*Andersen, Frede.* Middelalderteglværker i Ringsted kommune, specielt Benløse Teglværk. (S. 47–53, ill.)

*Henriksen, Frede.* Erindringer om min mors forældre, husmand, landsbyspillemand Peder Larsen og hustru Anna Mulstrup, Nordrup sogn. (S. 36–41, ill.) [Peter Larsen (1850–1929) og Anna Mulstrup (1850–1946)]

*Historisk Samfund for Sorø Amt 1984.* (S. 71–76) [Beretning, driftsregnskab fra 1/10 1983 til 30/9 1984, m.m.]

*Jensen, Ejvind Friis.* Ordenshåndhævere i landsogne. (S. 22–35, ill.) [Oldermænd, bondefogeder og sognefogeder. – Kildefortegnelse]

*Jørgensen, Holger.* De kirkelige forhold i Stenmagle sogn. (S. 54–66, ill.) [Ca. 1100–1985. – Fortegnelse over sognepræster 1471–1985. – Kildefortegnelse]

*Lokalhistoriske arkiver i det gamle Sorø Amt.* (S. 79–80) [Adresseliste]

*Museumsberetninger.* (S. 77–78). [Omhandler: Haslev museum. – Slagelse museum. – Flakkebjerg skolemuseum]

*Nielsen, A. Strange.* Litteratur om Sorø Amt 1984. (S. 67–70) [Kort omtale af litteratur vedr. amtet]

*Nielsen, Ole G.* Gimlinge kirkegods. (S. 42–46, ill.) [1688–1932. – Kildefortegnelse]

*Petersen, Erling.* Syge- og hjælpeforeningen for Valensved Sogn. (S. 12–21, ill.) [1871–1921. – Kildefortegnelse]

*Petersen, Ole Pagh.* På flugt for Gestapo i Haslev i april 1945. (S. 7–11, ill.) [Erindring]

*Historisk Samfund for Præstø Amt.* Årbog. Redigeret af Niels Hartmann. 1985. 141 s., ill.

*Hansen, H. P. og Henning Poulsen.* Skolekridtproduktionen ved Stevns Klint. (S. 125–130, ill.)

*Historisk Samfund for Præstø Amt.* (S. 139–141, ill.) [Beretning 1984]

*Michelsen, F.* Næstved 1870. Da banen kom til byen. (S. 7–79, ill.) [Kildehenv.]

*Mortensen, Bernhard.* Morten Andersens mark på Herluffille Mark. (S. 81–90, ill.) [Kildehenv.]

*Nielsen, A. Strange.* Litteratur om Præstø Amt 1984. (S. 131–137) [Korte anmeldelser af litteratur vedr. amtet]

*Petersen, Erling.* Blandt småkårsfolk i Sydsjælland. (S. 91–106, ill.) [Erindring skrevet af murermester Hans Christiansen, Engelstrup, f. 1855 d. 1936]

*Poulsen, Henning.* Se: Hansen, H. P.

*Vestergaard, F.* Træk af andelsbevægelsens udvikling i Langebæk kommunes tre sogne: Kalvehave, Mern og Øster Egesborg. (S. 107–124, ill.) [Kildefortegnelse]

## Bornholm

*Bornholmske Samlinger.* Udgivet af Bornholms historiske Samfund. Redigeret af Per Thule Hansen. 1985. II rk. bd. 18. 231 s., ill.

*Bornholms historiske Samfund 1984–1985.* Ved Olaf Hansen. (S. 227–231) [Beretning, driftsregnskab 1983 m.m.]

*Bornholms lokalhistoriske Arkiv 1984–85.* Ved Niels Foght Hansen. (S. 213–215)

*Christoffersen, Elinor og Ann Vibeke Knudsen.* Dorothea Kristine Koføeds vævebog. (S. 113–131, ill.) [Dorothea Kristine Sonne, g. Koføed, f. 1850 d. 1944]

*Ebbesen, Klaus.* Bornholmske dysser og jættestuer. (S. 175–211, ill.) [Kildehenv. – Katalog. – Fundliste. – Litteraturfortegnelse]

*Hansen, Olaf.* Hans Peter Jensen (S. 35–36, ill.) [Biografi af Hans Peter Jensen, forfatter til årbogsartiklen s. 37ff.]

*Hansen, Werner.* De polske gæstearbejdere på Bornholm. (S. 9–34, ill.) [Især 20. årh.]

*Jensen, H. P.* Granit-industriens udvikling på Bornholm. (S. 37–48, ill.) [Højskolestil fra 1897]

*Knudsen, Ann Vibeke.* Se: Christoffersen, Elinor.

*Knudsen, Ann Vibeke.* Peter Thorsen fortæller om sin mors husflidsarbejde. (S. 132–144, ill.) [Peter Thorsen, Pedersker Smålyng, f. 1872. d. 1947. – Beretning i NEU. – Ordliste]

*Litteratur om Bornholm 1984–1985.* Ved Sigrid Eliassen. (S. 217–225) [Systematisk fortegnelse]

*Pedersen, Kjeld.* Thor Vang. (S. 145–174, ill.) [Om kommunisten Thor Vang 1904–1945]

*Tornehave, Bodil.* Bornholmske kvinders husflid. (S. 49–112, ill.) [Kildehenv.]

## Lolland-Falster

*Lolland-Falsters Historiske Samfund.* Redigeret af Verner Hansen. Årbog. 1985. 73 årg. 85 s., ill. [Person- og stednavneregister]

*Hansen, Verner.* Lolland-Falster i bogverdenen. (S. 49–54, ill.) [Kort omtale af ny litteratur om Lolland-Falster]

*Hertig, Henrik.* Saksøbing-kunstneren Hans O. Andersen. Markeder, skovboller og hjemmeliv. (S. 7–18, ill.) [Hans O. Andersen, f. 1909]

*Lolland-Falsters historiske Samfund.* (S. 77–83) [Be-

retning, driftsregnskab for året 1. april 1984 – 31. marts 1985, m.m.]

*Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver.* (S. 69–75, ill.) [Beretninger. Omfatter: Stubbekøbing kommunes lokalhistoriske Arkiv. – Fejø lokalhistoriske Arkiv. – Tingsted sogns lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Nørre Alslev kommune. – Femø lokalhistoriske Arkiv. Krumsøarkivet. – Saksøbing kommunes lokalhistoriske Arkiv. – Tre arkiver på Sydfalster. – Lokalhistorisk Arkiv i Rødby. – Ravnsborg lokalhistoriske Arkiv. – Idestrup lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv i Nysted kommune. – Lokalhistorisk Arkiv for Maribo kommune]

*Lolland-Falsters museer.* (S. 55–68, ill.) [Beretninger. Omfatter: Lolland-Falsters Stiftsmuseum. – Traktormuseum på vej. – Ålholm Automobil Museum og Slot. – Motorcykel- og Radiomuseet i Stubbekøbing. – Museet Falsters Minder]

*Pedersen, A. Vilhelm.* Træk af den lolland-falsterske udvandrings historie i sidste halvdel af det 19. århundrede. (S. 19–48, ill.) [Litteraturfortegnelse]

*Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster.* (S. 76) [Fortegnelse]

## Fyn

*Fynske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af Hans Henrik Jacobsen. 1985. 134 s., ill. [Forfatterbiografier. – Person- og stedregister]

*Bang, Viggo.* Tidlige vejforbindelser på Østfyn. (S. 50–58, ill.) [Kildehenv.]

*Blomberg, Aage Fasmer.* Valkendorferne på Klingstrup. (S. 92–120, ill.) [1500–1700-tallet. – Kildehenv.]

*Hvidkjær, G.* Sørgmuntre historier fra fynske kirkebøger. (S. 83–91) [Artikel fortsat fra Fynske Årbøger 1984 s. 107ff]

*Isaksen, Birger.* Emil Hansen. En fynsk musiker og billedskærer. (S. 73–82, ill.) [1894–1980. – Kildehenv.]

*Jensen, Jens Hauggard.* »Den korporlige jødefejde« i Odense 1819. (S. 7–22, ill.) [Kildehenv.]

*Jørgensen, Ove.* Navnet Odense: Stavemåder og tolkninger. (S. 23–49) [Kildehenv.]

*Kjærboe, Tove.* Dagbog, skrevet af 13-årig ærødreng 1869–70. (S. 59–72, ill.) [Frederik Claudius Klestrup, f. 1856 d. 1935.]

### Anmeldelser

*Blomberg, Aage Fasmer.* Se: Riising, Anne.

*Brinch, Benny.* Svendborg i gamle dage. U.å. Anmeldt af HHJ [Hans Henrik Jacobsen] (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124)



- Brinch, Benny.* Listige steder i Svendborg. U.å. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124)
- Brinch, Benny.* Se: Iversen, Per.
- Burchardt, Jørgen.* Provsindustri: Faaborg. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 125)
- Dansk Lokalbibliografi:* Fyns Amt III. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 121–122)
- Iversen, Per og Benny Brinch.* Byen Svendborg. U.å. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124)
- Jacobsen, Hans Henrik.* Rektorer og lærere ved Odense Katedralskole 1802–1983. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 122)
- Jacobsen, Hans Henrik.* Se: Riising, Anne.
- Jespersen, Knud J. V.:* Se: Petersen, E. Ladewig.
- Jespersen, Leon.* Se: Petersen, E. Ladewig.
- Lund, Eva.* Træk af en forsvunden landsbys liv: Ejby, Vor Frues Landsogn, Odense. U.å. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 124)
- Mikkelsen, Alf Løhde.* Spurvekvadder. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 125)
- Min fynske barndom.* 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 125–126)
- Pedersen, Ellen.* Se: Riising, Anne.
- Petersen, E. Ladewig, Knud J. V. Jespersen og Leon Jespersen:* De fede år. Odense 1559–1660. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 121)
- Resens Atlas:* Fyn. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 122–123)
- Riising, Anne, Åge Fasmer Blomberg, Ellen Pedersen og Hans Henrik Jacobsen:* Odense Katedralskoles historie 1283–1983. 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 122)
- Rudkøbing – dengang. Byen i billeder 1865–1915.* 1984. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 123).
- Træk af Hesselager sogns historie.* 1983. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 125)
- Vaarning, Ole.* Fiskeriet fra Kerteminde i det 18. og 19. århundrede. Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 123).
- Årsskrifter.* Anmeldt af HHJ. (Ny lokalhistorisk litteratur) (S. 126–127) [Omfatter: Fyns Stiftsbog 1984. – Fynske Minder 1984. – Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1984. – Lyboen nr. 6. – Allesø-Broby-Næsby Lokalarkiv nr. 3. 1984]
- Vestfynsk hjemstavn.* Vestfyns Hjemstavnsfor­enings årbog. Redigeret af Hjemstavnsfor­enings oplysningsudvalg. 55. årg. 1985. 79 s., ill.
- Andersen, Edvard.* Køng-ur med historie. (S. 65–66, ill.) [Ur fra 1800]
- Karoline Jensens erindringer.* Se: Madsen, Karen Margrethe.
- Klüver, Willy.* De gamle landhåndværk. (S. 20–27, ill.) [Kildefortegnelse]
- Klüver, Willy.* Det sidste års tid – en beretning om dagligdagen og andre dage på Hjemstavnsgården. (S. 67–79, ill.) [Beretning, driftsregnskab 1984 m.m.]
- Krog, Hans.* Nyt om lokalhistorie. (S. 10–11, ill.) [Anmeldelse af registratur over Krengerup godsarkiv]
- Kruse, Felix.* Noget om vogne. (S. 12–19, ill.)
- Madsen, Karen Margrethe.* Karoline Jensens barn­domserindringer. (S. 28–64, ill.) [Karoline Jen­sen (1866–1936). Erindringer nedskrevet 1936]
- Østerby, M.* Præsten i skabet – var hr. Madsen helt eller forræder? (S. 6–9, ill.) [Grevens fejde og præsten hr. Madsen i Svanninge]

## Jylland

*Vendsyssel Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af Jørgen Jørgensen. 1985. 176 s., ill. [Forfatterbiografier. – Personregister. – Med indholdsfortegnelse til Vendsyssel Årbøger 1915–1984]

*Fra styrelse og redaktion.* (S. 135–139, ill.) [Historisk Samfund for Vendsyssel. Indeholder beretning, regnskab 1/4 1984–31/3 1985, m.m.]

*Gade, Henrik.* Dagbladet »Fædrelandet«s informationer fra krigen 1864 – belyst ved samtidige soldaterbreve. (S. 19–40, ill.) [Kildehenv.]

*Glimt fra museernes og arkivernes arbejdsmark 1985.* (S. 119–134, ill.) [Omfatter: Bangsbomuseet, Frederikshavn. – Hirtshals Museum. – Læsø Museum. – Løkken Museum. – Skagen Fortidsminder. – Try Museum. – Sæby Museum og Byhistoriske arkiv, Sæby. – Vendsyssel historiske Museum og Historisk Arkiv, Hjørring. – Dronninglund lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Hirtshals-Horne og Asdal. – Egnssamlingen, Saltum. – Lokalsamlingen i Skagen. – Lokal- og slægtshistorisk forening for Vrå og omegn]

*Hoved, Peder.* Luftkrigsbegivenheder over Vendsyssel 1940–45. (S. 67–76., ill.)

*Nielsen, Anna Kathrine.* P. Christensen Try 1929–69. (II) Danmarks lærdeste smed. (S. 7–18, ill.) [Fortsat fra Vendsyssel Årbog 1984 s. 113ff]

*Nielsen, Frank Z.* Sæsingområdet – en lokalhistorie, specielt med henblik på Hørbybanens betydning for Sæsing bys placering og opblomstring. (S. 41–66, ill.) [Kildefortegnelse]

*Nielsen, Jens.* Erindringer og egnsbeskrivelser. (S. 77–104, ill.) [Morild, Tors sogn. – 20. årh.]

- Nielsen, Svend Aage. Indholdet af Vendsyssel årbøger 1915–84. (S. 145–174)
- Poulsen, Magda. Fra min barndom i Råbjerg sogn. (S. 105–114, ill.) [Erindringer fra 1920'erne. – Fortsættes i årbog 1986]
- Vendsyssel litteratur 1985. Ved Bodil Christensen. (S. 115–118) [Systematisk fortegnelse]
- Historisk Årbog for Thy, Mors og V. Han Herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Thisted Amt. Redigeret af Mette Fastrup. 1985. 128 s., ill.
- Elling, Else. Peder Hagensen. Beretninger og barndoms minder fra Ullerupgård. (S. 12–29, ill.)
- Fastrup, Mette. Kære Moder. (S. 108–109) [Breve til Dorteia Hove (1862–1952), Sjørring]
- Hove, Peder. Begivenheder fra luftkrigen over Thy og Mors 1940–1945. (S. 54–65, ill.) [Kildefortegnelse]
- Jensen, Jens Haugaard. En »invasion« i Thy. (S. 7–11, ill.) [Engelske hvervesoldater. – 1609. – Kildefortegnelse]
- Johansen, Ernst. Et usselt liv – eller lidt om fattigfolk i gamle dage. (S. 97–102) [Vester Hvidbjerg. – 1700- og 1800-tallet]
- Lund-Sørensen, H. A. Til medlemmerne. (S. 126) [Beretning for Historisk Samfund for Thisted Amt]
- Mathiesen, Hanne. Hovedstad og provinsby – om Thisted i 1800-tallet. (S. 36–53, ill.) [Kildefortegnelse]
- Nielsen, Johannes. Små tal i en kontrabog. Christian og Else Thomsens kontrabog for perioden 11. juni – 2. december 1908. (S. 30–33, ill.) [Med kommentar af Carl Ejnar Thomsen (S. 34–35). skjoldborg]
- Nørgaard, Olaf. Lærerløn og undervisning i Heligsø Skole 1818–1898 (S. 84–96, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Præstegaard, Anders. Gode ord. (S. 66)
- Regnskab. (S. 127–128) [Historisk Samfund for Thisted Amt. Regnskab for 1. april 1984–31. marts 1985]
- Rolighed, Bent. Før flugtruterne. En dramatisk august-dag i Han Herred. (S. 103–107, ill.) [1940]
- Stenstrub, K. En velstående Morsø-urmager. Hvad der fandtes i boet efter urmager og mechanicus Niels Sörenson Heede, da det blev åbnet og vurderet i Jørsby 30. april 1816. (S. 67–83, ill.)
- Thomsen, Carl Ejnar. Kommentar til et gammelt fotografi (S. 34–35) [Kommentar til Johannes Nielsens artikel s. 30–33]
- Årsberetninger (S. 110–125, ill.) [Omhandler: Museet for Thy og V. Han Herred. – Egnshistorisk Forening for Sydthy. – Egnshistorisk Arkiv for Thyholm og Jegindø. – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Hanstholm lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Forening for Hunstrup og Østerild. – Sydthy Egnshistoriske Forening. – Lokalhistorisk Forening for Sydhannæs. – Thisted lokalhistoriske Arkiv]
- Fra Himmerland og Kjær herred.* Udgivet af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Redigeret af E. Bek-Petersen, Kaj Løber, Karl Nielsen, Svend B. Olesen og Gunnar Rebstrup. 1985. 74. årg. 138 s., ill.
- Bek Pedersen, F. Hørby kirke. Beboernes køb af deres sognekirke. (S. 119–124, ill.) [1800]
- Jensen, J. Jeppesen. Omkring Aalborg Østerport. (S. 5–58, ill.) [Fortsat fra Himmerland og Kjær herred 1983 s. 99ff og Himmerland og Kjær herred 1984 s. 29ff.]
- Litteratur om Himmerland og Kjær herred 1984–1985. Ved Jeppe Hansen. (S. 125–124) [Systematisk fortegnelse]
- Meddelelser fra styrelse og redaktion. (S. 125–138) [Historisk Samfund for Himmerland og Kjær herred. Beretning og sammendrag af regnskabet 1/1 1984–31/12 1984]
- Nielsen, J. E. Mester Vellem På Bispensgade – en praktiserende kirurgus i Aalborg. (S. 99–118, ill.) [Ca. 1670–1710]
- Nielsen, Karl. Stiftsskriverne i Danmark 1542–1572. (S. 59–98, ill.) [Kildehenv.]
- Aalborg-bogen.* Udgivet af Selskabet for Aalborgs historie. Årbog. 1985. 128 s., ill. [Navne- og stedregister]
- Petersen, Viggo. Aalborg og herregårdene. (S. 6–126, ill.) [Kildefortegnelse. – Deutsche Zusammenfassung]
- Selskabet for Aalborgs historie. (S. 127–128) [Præsentation]
- Fra Viborg Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Morten Øllgård. Årbog. 1985. 50. årg. 115 s., ill. [Forfatterbiografier]
- Bro-Jørgensen, Marianne. Anmeldelse. (S. 96) [Birgit Løgstrup: Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorghjem 1882–1982]
- Holsting, Stig. Vor Frie af Karup – et 500 års minde. (S. 69–82, ill.) [Om stiftelsen »Vor Frue i Karup« ved Årestup Å. – Kildefortegnelse]

- Jacobsen, Chr.* Kalken i Daubjerg og Mønsted. (S. 7–40, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Lampe, Jens Kongsted.* Det mekaniske ur i Viborg-egnens malerkunst. (S. 83–91, ill.) [Kildehenv.]
- Lokalhistoriske arkiver.* (S. 106–107) [Adresseliste]
- Ravn, Thomas Bloch.* Snapstinget og markedshåndværk. Omkring en Christiansfeld-skomagars besøg i Viborg 1779. (S. 41–68, ill.) [Kildehenv.]
- Samfundet siden sidst.* (S. 97) [Historisk Samfund for Viborg Amt. Formandsberetning fra generalforsamlingen d. 1. april 1985]
- Vestergård, Kristian.* Anmærkninger til et gammelt lokalhistorisk værk. [Småstykker] (S. 92–95, ill.) [Kommentar til Severin Kjærs bog Erik Grubbe til Tjele og hans tre døtre. 1904]
- Viborg Stiftsmuseum.* (S. 98–99) [Beretning oktober 1984 til oktober 1985]
- Viborg-litteratur.* (S. 99–102) [Alfabetisk fortegnelse]
- Skivebogen.* Historisk Årbog for Skive og Omegn. Udgivet af Historisk Samfund for Skive og Omegn. Redigeret af Carl Langholz, Rud Kjems og Erik Steen Jørgensen. 1985. Bd. 76. 126 s., ill.
- Historisk Samfund for Skive og Omegn.* Driftsregnskab for perioden 1/8 1984–31/7 1985. (S. 124–126)
- Jensen, Henrik Fibæk.* »Ny tid« og »Baunen«. En karakteristik af besættelsens illegale blade på Skiveegnen. (S. 48–73, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Jensen, Jens.* Christen Pedersen Lyngbyes sindbildlige udsmykning i Vroue kirke. (S. 102–123, ill.) [Kildehenv.]
- Jørgensen, Johs.* Hedevad og Kirstine Jørgensens liv og virke i Vinkel. (S. 74–101, ill.) [Fortsat fra Skivebogen 1984 s. 62ff]
- Pedersen, Gert.* Se: Theisen, Henrik.
- Theisen, Henrik og Gert Pedersen.* Det første sygehus i Skive. (S. 5–10, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Theisen, Henrik og Gert Pedersen.* Patientklientel på provinssygehus 1882. (S. 11–20) [Kildefortegnelse]
- Thygesen, Oluf.* Landlægens liv og virke i Salling ved århundredeskiftet. (S. 21–47, ill.) [Om Frederik Thygesen (1874–1919), landlæge i Durup]
- Historisk Aarvog fra Randers amt.* Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund. Redigeret af Peter Bondesen, Jens Donner, Finn Hjejil og Palle Schødt Rasmussen. 1985. 79. årg. 128 s., ill.
- Bergild, Merete og Jens Jensen.* Mogens Christian Thranes udsmykningsarbejder i Randers Hospitals Kirke og Støvringgård Klosters Kapel (S. 52–64, ill.) [Maleren Mogens Christian Thrane (1697–1764) [Kildehenv.]
- Byskov, Ernst.* »Verdens lys« – Ernst Trier i Langå Kirke. (S. 85–90, ill.) [Allerbilled 1956]
- Fra arkiver og museer i det gl. Randers amt.* (S. 100–113, ill.) [Beretninger. Omfatter: Ebeltoft byhistoriske arkiv. – Grenaa Egnarkiv. – Hadsten lokalhistoriske arkiv og samling. – Mariager kommunale by- og egnshistoriske arkiv. – Molsbibliotekets lokalhistoriske arkiv. – Nørhald Egnarkiv. – Nørre Djurs Egnarkiv. – Purhus kommunes lokalhistoriske arkiv. – Randers lokalhistoriske arkiv. – Rosenholm Egnarkiv. – Sønderhald Egnarkiv. – Clausholm. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djurslands Museum og Dansk Fiskerimuseum. – Ebeltoft Museum. – Gammel Estrup – Jyllands herregårdsmuseum. – Kulturhistorisk Museum Randers. – Mariager Museum]
- Greibe, F.* Et kalkmaleri i Linde kirke fra det 16. århundrede. (S. 39–41, ill.) [Kildehenv.]
- Hall, Henning.* Stenhuggerfelter. I kirkebyggernes spor. (S. 23–38, ill.)
- Historisk Samfund 1984–85.* (S. 114–117, ill.) [Randers Amts Historiske Samfund. Beretning m.m.]
- Jensen, Jens.* Se: Bergild, Merete.
- Jørgensen, Hasse Neldeberg.* Randers Østre kirkegård. (S. 72–84, ill.) [Kildehenv.]
- Kristensen, Inge Kjær.* Se: Nielsen, Bjarne Henning.
- Mortensen, Tom.* Kirkesølvet i Djurs Nørre og Sønder Herreder – En oversigt. (S. 42–51, ill.) [Kildehenv.]
- Mørup, Sigfred.* Bygmester Christian J. Mørup. (S. 65–71, ill.) [Christian J. Mørup (1731–1800), bygmester af bl.a. Randers rådhus. – Kildehenv.]
- Nielsen, Bjarne Henning, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing.* Kjøvevejen – en vikingetidsgravplads ved Over Hornbæk. (S. 5–14, ill.) [Kildehenv.]
- Ole Warthoe-Hansen 1915–1985.* Ved Peter Bondesen. (S. 91–92, ill.) [Nekrolog]
- Ole Warthoe-Hansens bibliografi 1950–85.* Ved Peter Bondesen. (S. 93–99, ill.)
- Stidsing, Ernst.* Se: Nielsen, Bjarne Henning.
- Thomsen, Erik.* Kalken i Virring kirke og lidt om kalkstenskirkerne på Djursland. (S. 15–22, ill.) [Kildehenv.]
- Århus Stifts Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Århus Stift. Redigeret af Ib Gejl, Finn H. Lauridsen og Gunner Rasmussen. Bd. 72. 1985. 149 s., ill.
- Balle, Søren.* Se: Nielsen, Flemming.
- Buur, Chr.* En bondestudent. Minder og Meninger. (S. 14–43, ill.) [Fortsat fra årbog 1980, 1981–82 og 1983–1984]
- Hansen, Svend Nørregaard.* Fæstebonde og selvejer – en tilføjelse. (S. 108–112, ill.) [Kommentar til artikel i årbog 1983–84 s. 35–53]

- Historisk samfund for Århus stift 1983.* (S. 146) [Driftsregnskab]
- Historisk samfund for Århus stift 1984.* S. 148) [Driftsregnskab]
- Historisk samfund for Århus stift 1983–85.* (S. 144–145) [Beretning]
- Holck, Erik A. R.* Århus-armbindet. (S. 7–13, ill.) [Besættelsestiden – Kildefortegnelse]
- Høy, Thorkild.* Stigsholm Sø. (S. 104–107, ill.)
- Nielsen, Flemming og Søren Balle.* Århus i vikingetiden. (S. 113–137, ill.) [Kildehenv.]
- Nielsen, Holger. G.* Øm Kloster Museum 1983–84. (S. 138–143, ill.) [Beretning]
- Nielsen, Mikkel.* Nogle erindringer og oplevelser til egnet mine børn af deres far. Tidsbeskrivelse fra hverdagslivet. (S. 80–103, ill.) [Nedskrevet i 1915–20 af bonden Mikkel Nielsen, f. 1840. Kopieret og redigeret af sønnedatteren Kirsten Strunge]
- Nørballer, Ruth* Fra landsbyskole til pigeskole. Et Århusbillede fra første verdenskrig. (S. 44–55, ill.)
- Rasmussen, Preben J.* Fra Frederiksbjerg Biograf-Theater til Folketeateret. Episoder i et Århusbilledeaters historie. (S. 56–79, ill.) [Kildehenv.]
- Øm Kloster Museum 1983.* (S. 147) [Driftsregnskab]
- Øm kloster Museum 1984.* (S. 149) [Driftsregnskab]
- Århus-Årbog 1985.* Udgivet af Århus Byhistoriske Udvalg. Redigeret af Henrik Fode. 140 s., ill. [Navneregister]
- De fratrådte, valgtes eller udnævntes i 1984.* (S. 72–75) [Alfabetisk fortegnelse]
- Dybdahl, Vagn.* Da lyntogene kom. (S. 45–49, ill.)
- Døde i 1984.* (S. 123–128, ill.) [Alfabetisk fortegnelse]
- Elkjær, Kjeld.* Århusmaleren Peder Holm. (S. 76–80, ill.) [Peder Holm 1797–1863]
- Fode, Henrik.* Bilen skal med. (S. 65–71, ill.) [Bilfærger i Århus havn]
- Gejl, Ib.* Århus og folketingsvalgene. (S. 110–117, ill.) [1971–1983]
- Jansen, Chr. R.* Da brandvæsenet blev til. (S. 93–100, ill.)
- Jeppesen, Jens.* Arkæologi på golfbanen. (S. 118–122, ill.)
- Johansen, Erik Korr.* Beskæftigelse og erhverv 1984. (S. 81–92, ill.)
- Lauridsen, Finn H.* Teateråret 1984 – eller noget af det. (S. 54–64, ill.)
- Madsen, Hans Jørgen.* »Margrethediget« ved Skejby. (S. 50–53, ill.)
- 1984 – dag for dag.* (S. 7–44, ill.) [Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Århus kommune]
- Sporten 1984.* (S. 101–105, ill.) [Kronologisk stævnekalender og fortegnelse over turneringsresultater]
- Vedel-Smith, Henrik.* Et sanitært gode – studestalden på Skovvejen. (S. 106–109, ill.)
- Østjysk Hjemstavn.* Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Aage Domino og J. S. Thomsen. 1985. 50. årg. 146 s., ill. [Person- og stedregistre. – Forfatterbiografier]
- Bach, Søren.* Skovlovringer, træskomænd og træskomuseum. (S. 35–39, ill.) [Om træskofremstilling og Træskomuseet i Ry sogn]
- Domino, Aage.* Det talte de om i 1935 (S. 99–107, ill.) [Pluk fra aviserne]
- Fra Østjyllands kulturfront 1985.* (S. 135–140, ill.) [Omhandler: Litteratur om Østjylland. – Østjysk Hjemstavnsforening 1984–85]
- Hansen, Svend Nørregaard.* Kystmilicien under krigen mod England 1807–14. (S. 68–78, ill.)
- Lindhardt, P. G.* Kongevalget i Rye 1534. (S. 10–19, ill.)
- Lokalhistoriske arkiver.* (S. 111–124, ill.) [Beretninger. Omhandler: Sognearkiverne i Gedved kommune. – Lokalhistorisk arkiv for Gjern kommune. – Hadsten kommunes lokalhistoriske arkiv og samlinger. – Hinnerup Egnarkiv. – Mølsbibliotekets lokalhistoriske arkiv. – Nørre Djurs Egnarkiv. – Lokalhistorisk forening for Purhus kommune. – Rosenholm Egnarkiv. – Egnarkivet for Ry kommune. – Skanderborg Egnarkiv. – Skejby-Lisbjerg-Ølsted sognearkiv. – Lokalhistorisk Arkiv Ny Solbjerg. – Sønderhald Egnarkiv]
- Museer.* (S. 125–134, ill.) [Beretninger. Omhandler: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djurslands Museum og Dansk Fiskerimuseum. – Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum. – Silkeborg Museum. – Skanderborg Museum. – Clausholm]
- Olsen, Olaf.* Til lykke med årgang 50. (S. 9, ill.)
- Rasmussen, Agnes Holm.* Min barndom. (S. 94–98, ill.) [Erindringer fra Samsø 1924–1939]
- Rasmussen, Asta.* »I må ikke glemme Hans«. (S. 86–93, ill.) [Patient på Risskov Statshospital 1919–1939]
- Rømer, Jan.* En gammel selvejergård. (S. 20–34, ill.) [»Enggården« i Over Fløjstrup, Beder sogn, 1664–1869. – Kildefortegnelse]
- Skovfoged, Anne Marie.* Anlægget Vennelund i Odder. (S. 79–85, ill.) [1857–1888. – Kildefortegnelse]
- Sørensen, Ole Friis.* Rougsø Herred i slutningen af det 18. årh. (S. 55–67, ill.) [Beskrivelse ved Niels Rasmussen Friis, skoleholder ved rytterskolen i Hørning 1797–1829]
- Terp, Ove.* Natmandsfolk. (S. 40–54, ill.) [Om rakeren i Ørting. – 1700-tallet]
- Thomassen, Niels E.* Hvad skete der Ane Christine? (S. 108–110, ill.) [Anmodning om hjælp til opklaring af historien om en pige, der som 7-årig

- blev forladt i Danmark af forældrene ved deres udvandring i 1886]
- Vejle Amts Årbog*. Udgivet af Vejle Amts historiske Samfund. Redigeret af M. Wellner Jensen, O. Herskind Jørgensen, E. With-Pedersen og K. E. Reddersen. 1985. 153 s., ill.
- Dahl, Bjørn Westerbeek*. Gottfried Hoffmanns kort over Elbo herred fra 1663. (S. 107–122, ill.) [Kildehenv.]
- Frem i lysen*. (S. 77–85, ill.) [Historier om museums-genstande]
- Jensen, Charlotte*. Blade fra en skipperdatters barn-domserindringer. (S. 95–106, ill.) [Om skipper Knud Madsen, Vejle, og skibet »Charlotte« 1909–1942]
- Kalballe, Peter H.* Af Gesagergårdens og Gesager-slægts historie. (S. 20–31, ill.) [Hedensted sogn. Ca. 1660–1900]. [Kildefortegnelse]
- Kjeldsen, Chr.* Et 125 årigt skolekrift fra Vejle og mændene bag det. (S. 9–19, ill.) [H. Schou. Om den første Skoleundervisning. Vejle 1854. – Kildehenv.]
- Nathan, Mogens*. Jøderne i Fredericia. Menighedens tilbagegang og afvikling. (S. 86–94, ill.) [Ca. 1700–1900. – Kildefortegnelse]
- Nyt fra historien i Vejle amt 1984*. (S. 125–148, ill.) [Beretninger. Omhandler: Børkop lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv Egtved. – Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn. – Fredericia Museum. – Sognearkiverne i Gedved Kommune. – Lokalhistorisk Samling og Arkiv for Give kommune. – Lokalarkivet for Hedensted kommune. – Byarkivet i Horsens. – Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet. – Lokalhistorisk Arkiv for Jelling kommune. – Glud Museum. – Lokalhistorisk Samling, Kolding kommunebiblioteker. – Museet på Koldinghus. – Kunstmuseet Trapholt. – Vejle Amts Konserveringsværksted. – Højderygens Egnsmuseum. – Egnsmuseum i Vandel. – Vejle Byhistoriske Arkiv. – Vejle kulturhistoriske Museum]
- Petersen, Axel*. Fra krisen mellem krigene. Træk fra fredericianske nødforanstaltninger under den ulykkeligt store arbejdsløshed i mellemkrigs-årene. (S. 32–50, ill.) [Kildehenv.]
- Rolighed, Svend*. En østjysk kulturpersonlighed – Nielsine Bie 1845–1933. (S. 51–64, ill.)
- Varming, Kamma*. Tiden omkring Anden Verdenskrig – set gennem Anton Berntsens Epigrammer. (S. 65–67, ill.) [Kildefortegnelse]
- Varming, Kamma*. Uroens mand er borte. (S. 123–124, ill.) [Nekrolog over Ole Warthoe-Hansen]
- Vejle Amts historiske Samfund*. (S. 149–153) [Beretning 1984–85, regnskab 1984, m.m.]
- Verge Ejlfj.* Laurids Felds Lærdom? (S. 68–76, ill.) [Om Grundtvigs lærer, pastor Laurids Feld, Thyregod. – C. 1750–1800]
- Kolding-bogen*. Udgivet af Kulturudvalget i Kolding. Redigeret af Birgitte Dendenroth-Schou. 15. årg. 1985. 83 s., ill.
- Beck, Ellen*. Erindringer fra Gl. Ålbo. (S. 38–44, ill.) [Ca. 1910–1950]
- Blom, Karen*. En majdronning ser tilbage. (S. 15–19, ill.) [1927]
- Hamming, Thorkild*. Heltene fra Kolding. (S. 27–37, ill.) [Kampene ved Kolding 23. april 1849]
- Høgsbro, Kirsten-Elizabeth*. Kolding Sønderbro – »til nytte og zirk«. (S. 5–14, ill.) [1807–1985]
- Koldingbegivenheder 1. september 1984 – 31. august 1985*. Ved Søren Flø Sørensen. (S. 71–83, ill.) [Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Kolding kommune]
- Kristensen, Kaj*. Træk af arbejdet ved Kolding politi. (S. 65–70, ill.) [Erindring 1934–1974]
- Ladegaard, Inge*. Wissing i Kolding – Wessel i Australien. (S. 58–60, ill.) [Apoteker Marthinus Wissing Albinus, Kolding. – 1800-tallet]
- Moseholm, Knud og Aksel Nellemann*. Tre epitafier i Sct. Nikolai kirke. (S. 20–24, ill.) [Kildefortegnelse]
- Moseholm, Knud og Aksel Nellemann*. Kan du blive præst, kan jeg blive bisp! (S. 25–26, ill.) [Om præst Mads Humblet (f. 1658 d. 1737) og rektor og biskop Ancher Anchersen]
- Nellemann, Aksel*. Se: Moseholm, Knud.
- Pedersen, Hanne-Mette og Knud W. Petersen*. Hagerup. (S. 45–52, ill.) [Arkitekt Andreas Thomsen Hagerup (f. 1856 d. 1919) og hans byggeri i Kolding]
- Pedersen, Hanne-Mette*. Kolding – set af en tilflytter. (S. 61–64, ill.)
- Petersen, Knud W.* Se: Pedersen, Hanne-Mette
- Sørensen, Søren Flø*. Se Koldingbegivenheder
- Sørensen, William*. Om radioamatører og Budstikken fra maj 1944. (S. 53–57, ill.)
- Hardsyssel Årbog*. Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergard og Kr. Bjerregård. 1985. 2. rk. bd. 19. 158 s., ill. [person-, sted- og sagregister].
- Hansen, Peter*. Flygtningelejren i Rom. (S. 83–114, ill.)
- Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Vedtægter*. (S. 154–155)
- Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Foreningsmeddelelser*. (S. 115–16) [Beretning]
- Lampe, Jens Kongsted*. Forbindelsen Ringkøbing-Århus. (S. 43–64, ill.)
- Pedersen, Ejner G.* Nye gadenavne i Holstebro 1944. (S. 65–82, ill.)
- Ramsgaard, Chr.* Landevejsskærmydsler på en oplandsrute. (S. 5–42, ill.) [Erindringer fra personruten Lemvig-Bøvling-Vemb 1922–1936]

*Regnskab for Historisk Samfund for Ringkøbing Amt 1984.* (S. 152–153)

*Udvalg af litteratur om Ringkøbing amt 1983–1984.* (S. 117–151) [Systematisk fortegnelse]

*Fra Ribe Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Søren Manøe Hansen, Agner Frandsen og Jens Kusk. 1985. BD. XXXIII-II s. 293–505, ill. [Forfatterbiografier]

*Bruhn, Verner.* Se: Kirsten Agerbæk.

*Et udvalg af litteratur om Ribe Amt.* (S. 456–465) [Systematisk fortegnelse]

*Foreningens virksomhed.* (S. 471–475) [Historisk Samfund for Ribe Amt. Beretning, regnskab for året 1984, m.m.]

*Fra de lokalhistoriske arkivers arbejdsområde i Ribe amt 1984.* (S. 476–505, ill.) [Beretninger. Omhandler: Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Ribe amt (RAL) – Ribe Amts lokalhistoriske arkivers foreningskampagne. – De lokalhistoriske arkivers konsulent. – Lokalhistoriske arkiver for Billund kommune: Billund afdeling og Vorbasse afd. – Blåbjerg lokalhistoriske arkiv. – Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv. – Bramming kommune: Bramming byhistoriske Arkiv, Darum sognearkiv, Vejrup sognearkiv og Vester Nykirke sognearkiv. – Historisk Arkiv for Brørup kommune. – Esbjerg kommune: Esbjerg byhistoriske Arkiv og Vester Nebel sognearkiv. – Fanø kommune: Sognearkiverne på Fanø. Nordby afdeling og Sønderho afdeling. – Lokalhistorisk Arkiv, Grindsted Bibliotek. – Helle kommune: Agerbæk lokalhistoriske arkiv, Fåborg lokalhistoriske arkiv, Grimstrup sognearkiv, Næsbjerg sognehistoriske arkiv, Starup sogns lokalhistoriske arkiv, Øse sognearkiv og Lokalhistorisk arkiv for Arre sogn. – Holsted kommune: Glejbjerg-Aastrup sognearkiv. – Lokalhistorisk arkiv for Holsted kommune. – Ribe kommune: Jernveds sognearkiv, Ribe lokalhistoriske arkiv og Historisk arkiv i Seem sogn. – Varde kommune: Alslev sognearkiv, Billum lokalhistoriske arkiv, Horne Sognearkiv, Janderup lokalhistoriske arkiv, Thorstrup sognearkiv og Varde lokalhistoriske arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Vejen kommune. – Ølgod kommune: Ansager lokalhistoriske arkiv, Tistrup-Hodde sognearkiv og Ølgod-Strellev lokalhistoriske arkiv]

*H. K. Kristensen-prisen 1984.* (S. 468–470, ill.) [Tildelt Frode Sørensen, Oksbøl, og Knud Høgsbro Østergaard, Holsted]

*Ipsen, L. G.* Flygtningelejre i Ribe Amt efter 1945, II. (S. 420–441, ill.) [Artikel fortsat Fra Ribe Amt bd. XXIII-I 1984 s. 203 ff. – Omhandler Strellev-lejren og Nymindegab-lejren]

*Jensen, Knud.* Folkeminder fra Janderup og Billum sogn. (S. 366–407, ill.) [Kildehenv.]

*Jensen, S. Ravn.* Et diplom fra besættelsestiden. (S. 415–419, ill.) [Kildehenv.]

*Kirsten Agerbæk 27/6 1933–16/12 1984.* Af Verner Bruhn. (S. 466–467, ill.)

*Klange, Else.* Rytterfrisen i Ål kirke. Er det Ridder Roland, som i den fjerne vestjyske kirke agiterer for korstog og kamp mod de vantro? (S. 330–342, ill.) [Kildehenv.]

*Lindstrøm, Anders Ture.* Landbruget og strejken i Esbjerg maj-juni 1925. (S. 408–414) [Kildefortegnelse]

*Mulvad, Søren.* Opgang og nedgang på Mølby mølle. (S. 362–365, ill.) [1700-tallet. – Kildeangivelse]

*Nielsen, Flemming.* Foreningsarkiver og foreningshistorie. (S. 442–455, ill.) [Kildehenv.]

*Sørensen, Henrik.* Forpagtningskontrakt for Jernved Præstegård 1897. (S. 353–361, ill.) [Kildehenv.]

*Vedsøe, Mogens.* Den arkæologiske undersøgelse af Sct. Nicolai kirke i Varde. (S. 293–329, ill.) [Kildehenv.]

*Østergaard, K. Høgsbro.* En degns skæbne i Åstrup sogn i det 18. århundrede. (S. 343–352, ill.) [Jens Stephansen Gadbjerg. – Kildehenv.]

*Esbjerg Årbog.* Udgivet af et udvalg. Redigeret af Verner Bruhn, Peter Grinderslev og Jørgen Dieckmann Rasmussen. 2. årg. 1985. [Navne- og sagregister]

*Barud, H.* Specialarbejderuddannelse. (S. 29–32, ill.)

*Bruhn Verner.* Vester Nebel – er det Esbjerg? (S. 33–36, ill.)

*Enevoldsen, Kirsten.* Tage Astrup – Esbjergs grand old man. (S. 17–22, ill.) [Portræt af blodpropforskeren Tage Astrup (f. 1901)]

*Jacobsen, Ole.* Idrætsbetragtning. (S. 10–16, ill.) [Om idræt anno 1985 samt en kortfattet oversigt over Esbjerg Idrætsforbunds historie 1919–1985]

*Koch, Hans Dahlerup.* Olietemperaturen i Esbjerg. (S. 23–28, ill.)

*Madsen, Egon.* Gaden, som blev min. Rosenvængets Allé omkring 1920. (S. 37–41, ill.) [Barndoms-erindring]

*Madsen, Frede.* Den stressede leder og sponsorjagten. (S. 7–9, ill.)

*1984 – set og sket.* (S. 44–64, ill.) [Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Esbjerg kommune 1984]

*1985 – set og sket.* (S. 65–79, ill.) [Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Esbjerg kommune fra 1. januar til 30. september 1985]

*Rasmussen, Jørgen Dieckmann.* 85 år på Torvet. (S. 42–43, ill.) [Om Ludvig Brandstrups rytterstatue af Chr. IX]

- Lokal-årbogen.* Udgivet af lokalhistorisk Forening for Bramming kommune. Redigeret af Flemming Just, Knud Nielsen og Olaf Bak. Årbog. 3. årg. 1985. 112 s., ill. [Forfatterbiografier]
- Bak, Olaf.* Glimt fra året 1985 [Status] (S. 5–16) [Kronologisk fortegnelse over de vigtigste begivenheder i Bramming kommune]
- Bak, Olaf.* Hotel i 90 år [Historie] (S. 104–106, ill.) [Hotel i Storegade 28 i Bramming]
- Beretninger fra arkiverne om 1985.* (S. 109–112) [Omhandler: Bramming byhistoriske arkiv. – Darum sognearkiv. – Gørding sognearkiv. – Hunderup sognearkiv. – Vejrup sognearkiv. – Vester Nykirke Sognearkiv]
- Ibsen Sofie.* Hjemmesygeplejerskerne i Vejrup [Historie] (S. 107–109, ill.) [Erindringer 1934–1980]
- Kaas, Bue.* De onde år 1659 [Historie] (S. 55–70, ill.) [Kildefortegnelse]
- Larsen, Tommi.* Geologi og landskaber i Bramming kommune [Historie] (S. 41–54, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Leth-Sørensen, Nina.* Børnepasning i Bramming kommune [Aktuelt] (S. 33–40, ill.)
- Nielsen, Ejler.* Varhogård [Historie] (S. 82–91, ill.) [Gørding sogn – Kildefortegnelse]
- Rasmussen, J. Hedegård.* Bebyggelsen i Darum sogn 1688–1984 [Historie] (S. 71–81, ill.) [Litteraturfortegnelse]
- Smidt, Morten.* Erindringer fra »Lillevang«, Endrup [Historie] (S. 94–97, ill.) [Erindringer 1921–1953 fra husmandssted, udstykket fra Endrupholm]
- Smidt, Thea.* Læreren var en foregangsmand [Historie] (S. 92–93) [Asmus Jæger [1848–1917], lærer i Hunderup sogn]
- Statistik.* (S. 23–25) [Kirkelig og kommunal statistik]
- Sørensen, Kjeld Ross.* Erhvervsrådet og erhvervslivet i Bramming kommune [Aktuelt] (S. 21–22)
- Therkildsen, Agnete.* Fra tiden hjemme i Darum [Historie] (S. 98–103, ill.) [Erindringer]
- Uldall, Michael.* Landbruget 1985 [Aktuelt] (S. 17–20, ill.)
- Willadsen, Poul.* Mulighedernes valg [Aktuelt] (S. 26–32, ill.) [Kommunevalg 1985]
- Sønderjyske Årbøger.* Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland ved Dorrit Andersen og Knud Fanø. 1985. 173, ill.
- Andersen, Dorrit.* »Præsident« Topff og republikken Als – endnu engang. (S. 97–136, ill.) [Revolutionsforløbet i Sønderborg 1918. – Kildehenv.]
- Bognyt.* Ved Eskild Bram, Lars N. Henningsen, Peter Kr. Iversen, H. P. Jensen og Ib Andersen. (S. 222–229) [Omhandler: Eckart Höbner: Staatspolitik und Familieninteresse. Die gottorfische Frage in der russischen Aussenpolitik 1741–1773. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 83. 1984. – Urs Justus Diederichs: Eisern in die neu Zeit. Die metallverarbeitende Industrie der Provinz Schleswig-Holstein um 1900 im Spiegel zeitgenössischer Text- und Bildquellen. 1984. – Løgumkloster-Studier 4. – H. E. Sørensen: Østkysten. 1984. – H. E. Sørensen: Midtsønderjylland. 1984. – Oversigt over årsskrifter og periodica: Nordslesvig. – Bov. – Ensted. – Felsted. – Gråsten. – Hjordkær. – Klipleve. – Løjt. – Rødding. – Sottrup. – Varnæs]
- Gregersen, H. V.* Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og dets embedsområde, Barved syssels provsti. (S. 15–34, ill.) [Kildehenv.]
- Hansen, Hans Munk.* Danske arkitekter i Flensborg omkring 1850. (S. 75–96, ill.) [Kildehenv.]
- Historisk Samfund for Sønderjylland.* (S. 261–273) [Beretning, driftsregnskab 1.1.84–31.12.84, m.m.]
- Jensen, H. P.* Tidehervv på Roost Fogedgård 1828–30. Omstændighederne omkring Christian Outzen den yngres død og Fogedgårdens salg til Hinrick Andersen Jessen af Tønder. (S. 65–73, ill.)
- Laur, Wolfgang.* Det gamle landskabsnavn Sinlendi eller Sillende. (S. 5–13) [Kildehenv.]
- Lindstrøm, Anders Thure.* Bonn-København erklæringerne af 1955 i mere præcist lys. (S. 157–176, ill.) [Kildehenv.]
- Noter og Nyt.* (S. 230–261, ill.) [Nekrologer: Gustav Auring 4.2.1912–5.12.1984, Aage Christian Rasmussen 10.10.1923–25.1.1985 og Lars H. Schubert 5.3.1907–15.12.1984. – Beretninger: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. – Historiske Samlinger for Sønderjylland. – Studiefædelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. – Institut for Grænseregionsforskning. – Haderslev Museum. – Aabenraa Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Midtsønderjyllands Museum. – Museet Holmen, Løgumkloster. – Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS). – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup. – Historisk forening for Vis herred. Bov Museum. – Historisk forening for Gråsten by og egn. – Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl-Ulkebøl-Sønderborg. – Slægtshistorisk Forening Sønderjylland]
- Poulsen, Bjørn.* Husum, Svavsted borg og det nordfrisiske marked i 1504. (S. 35–63, ill.) [Kildehenv.]
- Vollertsen, Nils.* Øgenavne og levevilkår blandt fiskerne i Slesvig. (S. 136–156, ill.) [Ca. 1800–1910]

Anmeldelser

- Bram, Eskild.* Flensborg 1284–1984. 1984. Anmeldt af Johs. Hoffmeyer. (S. 180–184)
- Flensburg. 700 Jahre Stadt.* 1984. Anmeldt af Johs. Hoffmeyer. (S. 184–191)
- Harsberg, Vagn.* De sønderjyske amtsråd indtil 1970. Anmeldt af Eskild Bram. (S. 192–194)
- Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld.* 1984. Anmeldt af Henrik Fangel. (S. 213–221)
- Hoffmann, Erich.* Spätmittelalter und Reformationszeit. 1984. Anmeldt af Bjørn Poulsen. (S. 177–179)
- Møller, Per Grau.* Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland 1730–1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals. 1984. Anmeldt af H. P. Jensen. (S. 211–213)
- Ribe Excavations 1970–76. Vol. 2.* 1984. Anmeldt af Steen Wulff Andersen. (S. 194–196)
- Schlee, Ernst.* Scherrebeker Bildteppiche. 1984. Anmeldt af Lars N. Henningsen. (S. 204–206)
- 700 Jahre Tetenbüller Trockenkoog.* Traditionen im Iderstedter Land. 1985. Anmeldt af H. P. Jensen (S. 200–203)
- Solvang, Gunnar.* Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925–80. 1984. Anmeldt af Hans Schultz Hansen. (S. 207–211)

*Svensson, Bjørn.* Fra Hærvej til Motorvej. Anmeldt af Poul Andersen. (S. 198–200)

*Wingender, Franz.* Krigens lænker: dansk sydslesvigers dagbog 1939–1944. 1984. Anmeldt af Christian Skov. (S. 206–207)

*Ørsnes, Mogens.* Sejrens pris. Våbenofre i Ejsbøl Mose ved Haderslev 1984. Anmeldt af Ole Harck. (S. 196–198)

*Fra Als og Sundeved.* Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. Redigeret af Boye Andersen, Hans Lind og Jørgen Slettebo. Bd. 63. 1985. 109 s., ill. [S. 9–102 er temanummer om heste]

*Bromand, Jørgen.* Heste på Als og Sundeved. (S. 9–102, ill.) [Omhandler: Om heste – Fra oldtid til nyere tid. – Heste på Augustenborg. – Ringridning. – Litteraturfortegnelse]

*Historisk Samfund for Als og Sundeved 1984.* (S. 103–106, ill.)

*Museet på Sønderborg Slot.* (S. 107–109, ill.) [Beretning]



# De kulturhistoriske museers årsskrifter 1985

## En oversigt

Af Margit Mogensen

Oversigten omfatter de museumsårsskrifter, som var redaktionen i hænde inden ca. 1. august 1986. Skrifternes rækkefølge er som for de tidligere år: København, Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og Jylland.

*Nationalmuseets Arbejdsmark 1985.* Udgivet af Nationalmusset. 221 s. ill.

*Andersen, Elga og Søren Dietz.* Romernes Karthago – udgravninger i en storby. (S. 109–116) [Litteraturhenv.]

*Andersen, Knud.* Frihavnen – den første Kongemoseplads. (S. 42–47) [Ny datering m.v. af fund ved Frihavns anlæggelse i 1890'erne]

*Albrechtsen, Svend E.* Dansk-norsk hvalfangst ved Svalbard i 1600-tallet. (S. 5–20) [Hovedvægt på arbejdet med fangst og trankogning. Arkæologisk undersøgelse 1984. Litteraturhenv.]

*Balling, Anne Kromann og Peter Vang Petersen.* Romerske mønter, skattefund og jernalderhuse – fra et rigdomscenter på Sydfyn. (S. 194–206)

*Bendixen, Kirsten.* Fra bronzestøbernes værksted. (S. 102–108)

*Birkelund, Peter og Henrik Dethlefsen.* Fox, Tiger og Lion – om de allierede standardleverancer til modstandsbevægelsen. (S. 91–101)

*Bronée, Pernille.* Jagten på enhjørningen. Antemsalet fra Gyrstinge kirke. Ikonografi, konservering og restauring. (S. 207–221) [Alterbordsfor side ca. 1525, nu i Nationalmuseet. Litteraturhenv.]

*Dethlefsen, Henrik,* se Peter Birkelund.

*Dietz, Søren,* se Elga Andersen.

*Egevang, Robert og Søren Frandsen.* Det ottekantede tårn. (S. 73–90) [Nye arkæologiske undersøgelser af Søborg slotsruin]

*Frandsen, Søren,* se Robert Egevang.

*Friis, Lars, Frode Kirk og Merete Skougaard.* Fattighuset Greve Hospital på Frilandsmuseet. (S. 142–151) [Nedtagning, genopførelse og indretning]

*Gottlieb, Birthe Amdrup.* Anvendelse af røntgenstråling i arkæologien. (S. 3:–419)

*Høgsbo, Kirsten-Elisabeth.* C. J. Thomsens fredningsinitiativ i 1828. En fodnote til fredningens historie. (S. 21–29) [Forbud mod genbrug af stendysser ved vej- og brobyggeri; kunsternes gængselser af fortidsminder illustrerer artiklen]

*Juhl, Henri.* Betjentene og deres museum. (S. 152–158) [Præsentation af moderne opsynsfunktioner m.v.]

*Jørgensen, Marie-Louise,* se Hans Stiesdal.

*Kaul, Flemming.* Priorsløkke – en befæstet jernalderby fra ældre romersk jernalder ved Horsens. (S. 172–183)

*Køllund, Magna.* En gravstele fra Karthago (S. 117–118) [Litteraturhenv.]

*Petersen, Peter Vang,* se Anne Kromann Balling.

*Rask, Sven.* Inspektør, velgørere og kirke – noget om Pesthuset i København omk. 1750. (S. 184–1939)

*Rischel, Anna-Grethe.* Det klassiske papirmagerhåndværk lever i Nepal og Thailand – endnu. (S. 128–141) [Litteraturhenv.]

*Schmidt, Holger.* Om bygningen af et vikingetidshus på Fyrkat. (S. 48–59)

*Sjørlev, Inger og Puccio Speroni.* Rejsen til Puri. Et studie i teknik og ikonografi i indisk maleri. (S. 60–72)

*Speroni, Puccio,* se Inger Sjørlev.

*Stiesdal, Hans og Marie-Louise Jørgensen.* Urspindelen og urhjulet – to oversete forkrænkelighedssymboler. (S. 119–127) [Især på gravsten]

*Wieth-Knudsen, Bodil.* »Vi har så meget«. Undervisning i de dansk-europæiske samlinger. (S. 159–171) [Litteraturhenv.]

*Jagt- og Skovbrugsmuseets årsskrift 1985.* 46 s. ill.

*Baagøe, Jette.* Et nyt årsskrift. (S. 3)

– Jagt- og Skovbrugsmuseet 1984. (S. 32–46)

*Nielsen, Jørgen.* Brudgomskoblerne i Lindet skov. (S. 5–31) [18. årh.s forstpolitik, navnlig i Sønderjylland]

*Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1985.* Udgivet af Handels- og Søfartsmuseets Venner. Redigeret af Hans Jeppesen, Hanne Poulsen og Johanna Hendriksen. 248 s. ill. [Alle artikler med engelsk resumé og noter]

*Bengtsson, Barna og Anna-Grethe Rischel.* Når skibsportrætter konserveres. (S. 20–44)

*Beretning m.m.* (S. 219–248)

*Henningsen, Henning.* Med Kronborg om styrbord.

(S. 3–19) [Oversigt i anledning af udstilling om Kronborgs 400-årsjubilæum i 1985]  
– Rejs ud til Vagt! Om vagtsystemets forudsætninger og opkomst (S. 45–114)

*Kaptajn Per Møller Pedersens* erindringer. (S. 143–217) [PMP 1856–1941, erindringerne vedrører tiden indtil ca. 1920]

*Parmentier, Jan.* »Voogel Phoenix«s rejse til Bantam 1677–1679. (S. 115–141) [Asiensrejse beskrevet på grundlag af skibsjournal i Det Kgl. Bibliotek]  
*Rischel, Anna-Grethe*, se Barna Bengtsson.

*Rønne, Karl*, Ankerbjærgninger fra Hornbæk. (S. 207–218) [Om et gammelt bierhverv for fiskerne]

*Romu. Årsskrift fra Roskilde Museum. 1984–85.* Redigeret af Frank Birkebæk og Flemming Rasmussen. 230 s. ill.

*Andersen, Michael.* Langs Lammegade – fra vikingetid til nutid i den sydlige udkant af det gamle Roskilde. (S. 63–80) [Arkæologiske undersøgelser. Noter]

*Birkebæk, Frank. A.* Et nyt Roskilde Museum. (S. 7–10) [Præsentation af vedtaget plan for udvidelse]

*Bjerrum Laura.* Om registrering af uindrammede håndtegninger i Roskilde Museum. (S. 205–206)

*Brun, Inge Bøje* og *Hanne Jochumsen.* Roskildes sidste smedje. (S. 207–218) [Litteraturhenv.]

*Gasirowski, Eugeniusz.* Roskilde grundtaxt 1682. (S. 81–94) [Noter]

*Høj, Mette.* Dobbelt-jættestue på Hulegårdsmarken. (S. 35–52) [Noter]

*Jochumsen, Hanne*, se Inge Bøje Brun.

*Jørgensen, Ole m.fl.* Tobaksfirmaet Ferdinand Bangs Efterfølger. (S. 109–120) [Firmaet oprettet 1844. Litteraturhenv.]

*Jørgensen, Ole m.fl.* Glimt fra Oluf Nielsens liv. (S. 121–128) [Erindringer fra fattig opvækst på landet og karleliv på gårde før århundskiftet. Berettet 1967]

*Jørgensen, Ole m.fl.* Færgefarten på Roskilde Fjord. (S. 129–180) [19. årh. – ca. 1960. Noter og litteraturhenv.]

*Petersen, Halvor.* En amatørarkæolog ser tilbage. (S. 11–20) [Litteraturhenv.]

*Rasmussen, Marianne* og *Karina Sørensen.* Projekt stammebåd – et formidlingsprojekt. (S. 219–266)

*Rung, Grete* og *Åge Sinkbæk.* Fra smedje til købmandshandel. Om Lützhøftforretningens byggeselskabs historie. (S. 95–108) [Nu del af Roskilde Museum. Noter]

*Rung, Grete.* Barn i et fremmed land. Finske børn på Roskildeegnen fra 1941. (S. 181–204) [Kildehenv., noter]

*Sinkbæk, Åge*, se Grete Rung.

*Sørensen, Karina*, se Marianne Rasmussen.

*Sørensen, Søren A.* En boplads fra Maglemosekulturen ved Korsbjerggård. (S. 21–34) [Litteraturhenv. Noter]

*Sørensen, Søren A.* Nye fund fra den yngre bronzealders affaldsgruber. (S. 53–62) [Noter]

*Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1985.* Udgivet af Museumsforeningen for Holbæk og Omegn. Redigeret af J. L. Østergaard Christensen. 82 s. ill.

*Asmussen, Else.* Arkæologisk virksomhed 1985. (S. 41–54)

*Christensen, J. L. Østergaard.* Museets drift, jubilæum, udstillinger, foredrag, nyrehvervelser, møder og kurser. (S. 9–38)

*Christensen, Niels A.* »Kærestegaver«. Om manglebrætter, banketærskler og vævespæld i Holbæk Museum. (S. 55–82), [Noter]

*Alle tiders Odsherred 1986.* Udgivet af Odsherreds Museum, 1985. Redigeret af Ole Strandgaard. 36 s. ill.

*Thaarup, Holger.* Karl Bovin. (S. 3–9), [I anledning af mindeudstilling 1986, ved Odsherreds Kunstsamplings Venner]

*Petersen, Eigil Gammelvind.* Ertebøllebopladser ved Nykøbing Sjælland. (S. 12–16)

*Petersen, Kaj Erhardt.* Genforeningen og Esterhøjstenen i Høve. (S. 30–36)

*Strandgaard, Kirsten.* Dukkehuset OHM 568 x 1–161. (S. 20–23) [Fra 1910]

*Strandgaard, Kirsten.* Tærskværksmodel fra Asnæs. (S. 24–29)

*Strandgaard, Ole.* Kan sommerhusområderne være naturbevarende? (S. 10–11)

*Strandgaard, Ole.* Nye skikke for gamle. (S. 17–19) [Omhandler især lys og helligtrekongersaften. Litteraturhenv.]

*Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Lolland-Falsters Kunstmuseum. Årsskrift 1985.* 51 s. ill. Redigeret af Else-Marie Boyhus.

*Beretning for året 1984* (Kunstmuseet). (S. 26–32).

*Hansen, Palle Birk.* Jerusalem og Babylon – om røgelseskar. (S. 5–23) [Fremstilling, funktion og symboler, katalog over røgelseskar i LFS og oversigt over røgelseskar fra Storstrøms amt. Noter, tysk resumé].

*Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsberetning 1984.* (S. 33–51).

- Fynske Minder 1985*. Udgivet af Odense Bys Museer. Redigeret af Niels Oxenvad og Torben Grøngaard Jeppesen. 212 s. ill.
- Jeppesen, Torben Grøngaard*. Landbygninger og – byggeskik som arbejdsfelt. (S. 161–183) [Med katalog over genrejste bygninger i Den fynske Landsby. Tysk resumé. Noter]
- Larsen, Tove Lund*. Om Dreyer og landskabsmaleriet. (S. 194–199) [Noter. Engelsk resumé]
- Lehrmann, Tove*. Fotografier – et problematisk genstandsmateriale på museum. (S. 184–193) [Engelsk resumé. Noter]
- Nikolajsen, Eigil*. Af kærlighed til arkæologien – samarbejdet mellem amatørarkæologerne og Fyns Stiftsmuseum. (S. 145–160) [Engelsk resumé. Noter]
- Oxenvad, Niels*. Othiniensia. Odense Bys Museer 1935–1985. (S. 5–128) [50-årsberetning i fortsættelse af ældre beretninger. Anledning: 125-året for første museum i Odense. Noter]
- Thrane, Henrik*. Fyns oldtid på Hollufgård. (S. 129–144) [Den tidl. herregård nu kommunal, plan for anvendelse af museets oldtidsafd. Engelsk resumé. Noter]
- Uldall, Jens Th.* I folkeoplysningens tjeneste. (S. 200–212) [Engelsk resumé]
- Årbog 1985 for Svendborg og Omegns Museum*. Udgivet af Museumsforeningen 1986. Redigeret af Henrik M. Jensen. 143 s. ill.
- Bonde, Niels*. Dendrokronologi og kunsthistorie – datering af et opstandelsesbillede fra Vor Frue Kirke i Svendborg. (S. 53–59)
- Hahn-Pedersen, Morten*. Skibe og skæbner fra Svendborgsund 1939–45. (S. 76–97) [Bl. a. interviews. Noter – engelsk resumé]
- Jansen, Henrik M.* De arkæologiske undersøgelser på tomten Fruestræde 8 i Svendborg. (S. 18–26) [Engelsk resumé]
- Jansen, Henrik M.* Omkring en genfundne altertavle. (S. 47–52) [Del af altertavle med bemaling, 1600 og ældre. Røntgenundersøgelse. Engelsk resumé]
- Jansen, Henrik M. m. fl.* Årsberetning 1985. (S. 98–143)
- Jonasen, Otto*. En begravelse på Drejø. (S. 60–67) [Dagbogsoptegnelser 1856 om præstebegravelse. Engelsk resumé]
- Mikkelsen, Hans*. Svendborgs middelalderlige befæstning ved Gåsestræde. (S. 37–46) [Noter]
- Myrøll, Siri*. Fra Eidsborg til Svendborg – om handel med brynestein i middelalderen. (S. 27–36) [Om norske hvæssesten. Litteraturhenv. Engelsk resumé]
- Thaulund, Henning*. Kirkeskibe i Svendborg provsti. (S. 68–75) [Engelsk resumé]
- Thomsen, Per O.* Naturgas – et snit igennem Sydfyns oldtid. (S. 8–17) [Engelsk resumé, Litteraturhenv.]
- Charta. Årsskrift for Kerteminde Museum 1985*. Udgivet af Kerteminde museum 1986. Redigeret af Erland Porsmose. 96 s. ill.
- Helbo, Hans*. En gammel opskriftbog med gode råd. (S. 56–58)
- Kerteminde Museum*. Årsberetning 1985. (S. 73–96).
- Madsen, Hugo*. Året 1985. (S. 7–8)
- Matzon, Rita*. Kunstmaleren Johannes Larsen og hustru Alhed Marie f. Warbergs anetavler. (S. 18–43)
- Nielsen, K.* Erindringer fra Kertemindesfjorden. (S. 59–72)
- Pedersen, Lars*. En lille forklaring om forskellige forhold paa Hindsholm før og nu. (S. 44–55) [Erindringer om landbruget i forrige århundrede]
- Porsmose, Erland*. Johannes Larsen Museet – midtpunktet i et enestående kunstmiljø. (S. 9–17) [Historien om det nyåbnede museum]
- Købstadsmuseet »Den Gamle By«*. Årbog 1985. Redigeret af Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen. 200 s. ill.
- Kjersgaard, Erik*. Markedsgade, markedsbod, gadebod. (S. 91–152) [Omfattende indføring i markedshandel fra middelalder til 19. årh. – landsdækkende. Noter]
- Kjær, Birgitte*. Cykelsmeden og hans hjem. Et nyt interieur i »Den gamle By«. (S. 177–186)
- Mikkelsen, Hans*. Røgelseskar i »Den Gamle By«. (S. 153–176) [Noter]
- Ploug, Marianne*. Sadelmageren. (S. 65–90) [Gennemgang af arbejdsprocesser]
- Ruth, Torben*. Fajancer i »Den Gamle By« fra Danmark, Norge og hertugdømmerne. (S. 15–50) [Oversigt over fabrikker og fabrikation 18.–19. årh. Ill. katalog, litteraturhenv. Noter]
- Søgaard, Helge*. Mindestenen om Morten Børup. (S. 5–14) [Stenen tabt, men tegninger og inskription bevaret. Noter]
- Waagepetersen, Chr.* Håndværkernes teknik gennem tiderne, kilderne til dens udviklingshistorie. (S. 51–64)
- Årsberetning 1985*. (S. 187–199)
- Vendsyssel nu og da 1985* nr. 9. Tidsskrift om Vendsyssels natur, kunst og kulturhistorie. Udgivet af Vendsyssels historiske Museum. Redigeret af Niels Bendsen, Palle Friis, Per Lysdahl og Mogens Thøgersen. 103 s. ill.

Andersen, Kirsten Gøgsig. »Det er en ond uld, som ej vil lade sig farve«. (S. 20–51) [Om farveri og farverier i almindelighed og i Hjørring i særdeleshed. 18.–20. årh. Noter]

Hansen, Carl-Hermann. Mejeriet i Vennebjerg. Den sidste brik i puslespillet. (S. 94–103) [Nedlagt mejeri, sidste dag i billeder]

Holst, Lars. Hvad skjuler sandet ved Skagen? (S. 16–19) [Ny viden om den tilsandede kirke og markerne omk. Litteraturhenv., noter]

Mølbjerg, Ingvar. Gården Rugtved i Asdal sogn – ældste historie til 1863. (S. 64–93)

Rubæk, Jens. Jeg så blandt andet (S. 4–15) [JR tekst og fotografi med klitter, hav og industri]

Spanner, Søren. En rejse i tyverne til Tolne og Vogn. (S. 52–63) [Landskaber, fotograferet af Ejner Rolighed Larsen]

Holstebro Museum. Årsskrift 1985. Udgivet af Museumsforeningen for Holstebro og Omegn. Redigeret af Torben Skov. 158 s. ill.

Fonager, Carl. Den våbenhistoriske afdeling. (S. 131–140)

Graugaard, Esben. Ryde kirkes historie indtil år 1900. (S. 17–62) [Noter].

Graugaard, Esben. Da brugsforeningen kom til købmændenes by – i 1933. (S. 93–103) [Holstebro, kildehenv.]

Holm, Bent. Op og ned ad Vestergade. (S. 108–114) [Gamle fotografier med tekst]

Holm, Bent. Lokalhistorisk arkiv for Holstebro kommune. (S. 126–130)

Lillelund, Rigmor. Maj- og folkefesten i Holstebro 1935. (S. 104–107)

Løn, Ingerid. Gaver indkommet til Holstebro Museum 1985. (S. 144–146)

Løn, Ingerid. Tre fine dukker blandt gaverne i 1985. (S. 147–152)

Nautrup, Orla. Årsberetning. (S. 115–125)

Nielsen, Hanna. Holstebro-maleren Karl Jensen – fund og registrering 1985. (S. 73–92) [KJ 1851–1933, fortsat undersøgelse, se årsskriftet 1984, s. 35–50]

Nørgaard, Olaf. To urmagere fra Maabjerg. (S. 63–72) [Kildehenv.]

Olesen, Fie. Aulum-Haderup Lokalhistoriske Arkiv. (S. 141–143)

Olesen, Lis Hellen. Jernaldergravpladsen ved Rydhavn. (S. 7–16) [Noter]

Skov, Torben. Indkøbt til museet i 1985. (S. 153–156)

FRAM. Fra Ringkøbing Amts Museer 1985. Udgivet af Museumsrådet i Ringkøbing amt. Redigeret af Benny Boysen, Struer (red.), Ellen Damgaard, Lemvig, Jens Aarup Jensen,

Ringkøbing og Jesper Knudsen, Holstebro. 144 s. ill.

Ammitzbøll, Henry og Benny Boysen. En billedskærers værksted. (S. 51–57)

Boysen, Benny. Danmarks sidste benmølle. (S. 34–44) [Ved Hover å, fremstilling af kunstgødning, noter]

Boysen, Benny, se Henry Ammitzbøll.

Glimt fra museernes arbejdsmark. (S. 126–144)

Graugaard, Esben. Christen Linde – »vesterlandets kongek«. (S. 45–50) [Myte og virkelighed om godssamlere CL, slutn. af 17 årh. Noter]

Hansen, Torben Egeberg. 2000-årig gravplads – samt gårde og marker under Tarm by. (S. 93–102) [Noter]

Jensen, Jens Aarup. På sporet af »Rennumkøpingh«. rapport om middelalderens Ringkøbing. (S. 61–77)

Lillelund, Rigmor og Torben Skov. Guldsmede i Lemvig i 1800-årene. (S. 103–116) [Foreløbig afslutning på registreringen af guldsmede i Ringkøbing amt. Jf. tidligere artikler 1982 og 1984 ved samme forfattere]

Lovring, Rigmor. Herning Kunstmuseum. Tilblivelse og placering. (S. 117–125)

Poulsen, Søren Toftgaard. Herning Museums bondegård – før og efter branden 1985. (S. 78–92) [Noter]

Rostholm, Hans. Vorgod sogn. Arkæologiske undersøgelser og registreringer gennem tiderne. (S. 7–33) [Noter]

Skov, Torben. Se: Lillelund, Rigmor

Thyrring, Ulla. En ægte søn af heden. (S. 58–60) [Omk. et maleri med Herning-motiv, 1895, og trikotagehandleren Palle Flø Nielsen]

Mark og Montre. Fra Sydvestjyske museer 1985. Udgivet af kulturhistoriske museer i Ribe amt. Redigeret af Per Kristian Madsen, Ribe, Søren Manøe, Ølgod og Ingrid Stoumann, Esbjerg. - 112 s. ill. [Alle artikler med noter].

Degn, Ole. Genopbygningen efter storbranden i Ribe 1580. Hustyper, ejerforhold og socialtopografi i et bykvarter i slutningen af 1500-tallet. (S. 30–48)

Dragsbo, Peter. Ægte funkis. Bygge- og boligudstillingen i Esbjerg 1933. (S. 5–18)

Glimt fra museerne. (S. 108–112)

Jensen, Stig. Hvad 100 km læhegn gemte. (S. 49–54) [Antikvariske undersøgelser i forbindelse med omplantning af læhegn i Vestjylland]

Lerche, Gridth. Bramminge-skæret og andre nyere fund af pileformede ardskeer. (S. 78–98) [Fund fra 1980 dateres og diskuteres]

Madsen, Per Kristian. Fru Heibergs billede på Ribe Kunstmuseum. (S. 19–25) [Marstrand-skitse fra Macbeth, uddyber katalogoplysninger m.v.]

- Madsen, Per Kristian.* Ribes »store kerte« – en kandelaber fra renæssancen. (S. 3–68)
- Mikkelsen, Martin,* se Jytte Nielsen.
- Nielsen, Jytte og Martin Mikkelsen.* Nybro. En gravplads fra yngre stenalder og en boplads fra yngre bronzealder. (S. 55–62)
- Petersen, Jens Erik.* To sømre i Ribes kloakker – arkæologiske undersøgelser under et anlægsarbejde. (S. 99–108)
- Siemen, Palle.* En kogestenrøse fra Veldbæk ved Esbjerg – den eneste i Jylland? (S. 26–29) [Høj af brændte sten]
- Siemen, Palle.* Skonager – en jernalderby fra 5.–7. århundrede efter Kristus. (S. 69–77)
- Nordslesvigske Museer.* Årbog for museerne i Sønderjyllands amt. 12. Udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Redigeret af Jørgen Slettebo, tilegnet Sigurd Schoubye. 206 s. ill.
- Adriansen, Inge.* Men ørnen han bygger i fjeldet ud. Ørnebrønden i Sønderborg og andre ørneviseillustrationer. (S. 149–160) [Værker udført af Mogens Bøggild, Povl Christensen m.fl. Noter]
- Andersen, Steen Wulff og Lennart S. Madsen.* Smedien i Torning. (S. 120–128) [Nedtaget og genopført ved Haderslev Museum. Noter]
- Biering, Karsten.* »Polske« gæstearbejdere, der blev bofaste i Sønderjylland. (S. 142–148) [Kildehenv.]
- Bonefeld, Olav.* Forliget i Altona 1689 på Karlsteenmedaljer. (S. 97–102) [Noter]
- Fritz, S.* Om sølvforfalskning. (S. 33–37) [Litteraturhenv. – Noter]
- Grandt-Nielsen, Finn.* Nordslesvigske nødpengesedler 1812 (S. 77–96) [Litteraturhenv.]
- Hansen, Preben Lyno og Ove Mogensen.* Bibliografi over Sigurd Schoubyes arbejder. (S. 203–206)
- Hoff, Dycke.* Hilsen til Sigurd Schoubye. (S. 5–8).
- Jensen, H. P. Agerskov.* Fra raritetskabinettet. (S. 110–119) [Personlige fortællinger om ældre sønderjysk kultur]
- Jensen, Jens Christian.* Lidt om tegninger. Overvejelser omk. udstillingen »Fra Wilh. Leibl til Lovis Corinth« (Georg Schäfer's samling (Schweinfurt), udstillet i Kiels Kunsthalle april-juni 1984. (S. 161–171)
- Jensen, Knud.* Et fund af lerkar under gulv i et hus i Løjt Kirkeby. (S. 134–141) [Noter]
- Madsen, Lennart S.,* se Steen Wulff Andersen.
- Mogensen, Ove,* se Preben Lyno Hansen.
- Poulsen, Hanne.* Livets sejrskrans. Omkring en gruppe mindetavler over børn. (S. 62–76) [Studie i pietismens symbolik, med katalog over tavler 1778–1804, litteraturhenv., noter]
- Schlee, E.* Kunstprovinsen omk. Flensborg Fjord. (S. 195–202) [Tiden omk. århundredskiftet, litteraturhenv.]
- Schulte-Wülwer, Ulrich.* Carl Ludwig Jessen i Hamburg 1871–1874. Kunstnerisk identitetssøgning efter den dansk-tyske krig 1864 (S. 183–194) [Noter]
- Slettebo, J.* Årsberetning. (S. 9–14)
- Slettebo, Jørgen.* To ungdomsvenner. J. P. Møller og C. W. Eckersberg. (S. 172–182) [Kortlægning af malervenskaberne i tilknytning til nyerhvervet Eckersberg-tegning, givet til J. P. Møller 1806. – Noter]
- Slettebo, Tove og Jørgen.* Omkring en dåbskjole. (S. 103–109) [Fra 18. årh., med kniplingsbroderi, noter]
- Rasmussen, Birgitte Kragh.* Hustavler i Aabenraa – et spejl af byens sjæl? (S. 38–61) [18. årh. – Omfatter analyse af inskriptioner, som sammenlignes med Kbh. og fl. andre byer. Litteraturhenv. og noter]
- Roesdahl, Harald.* Hollandske vægfliser på Als. (S. 15–32) [Mønstre, motiver, funktion, fremstilling og spredning, noter]
- Wiell, Stine.* Skærslipperbøren »Karoline«. (S. 129–133)

# Indhold

## Artikler

Blüdnikow, Bent: Folkelig uro i København 1789–1820 . . . . .	1
Lind, Gunner: Navn, stand, rang og slægt: Navneskik i en gruppe embedsmænd under enevælden. . . . .	165
Ljungkvist, Carsten: Omkring »Harald Hens Møntreform« og det feudale møntvæsen . . . . .	261
Rafner, Claus: Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802. . . . .	81
Rasmussen, Hans-Erik: Genealogier og social stratifikation. Eksempler fra Grønland. . . . .	95
Sawyer, Birgit: Familien, arvet och kyrkan . . . . .	181

## Debat

Bjørn, Claus: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse . .	310
Blüdnikow, Bent: Mere om folkelig uro 1789–1820 . . . . .	276
Bruhn, Verner: Nogle bemærkninger om Vejledning i lokalhistorie . . . . .	272
Bryld, Claus: Om det bevidste og det ubevidste i dansk historie . . . . .	278
Bundsgaard, Inge og Sidsel Eriksen: Hvem disciplinerede hvem? . . . . .	55
Christensen, Harry: Danmarks administrative inddeling . . . . .	111
Christensen, Henning Koch og Henrik Stevnsborg: Hurra, hurra, hurra . . .	204
Christensen, Peter V og N. H. Frandsen: Vejledning i lokalhistorie? . . . . .	224
de Coninck-Smith, Ning: Bidrag til den danske skoles historie fortsat . . . . .	69
Deskov, Per: Dansk historisk bibliografi . . . . .	300
Eriksen, Sidsel. Se: Bundsgaard, Inge	

Frandsen, Karl-Erik: Brug og hvile . .	117
Frandsen, N. H.: Se: Christensen, Peter V.	
Graugaard, Esben: Industrihistorie anskuet fra en vestlig udkant . . . . .	126
Hansen, Bodil K.: To kvinders erindringer fra 1800-tallet . . . . .	207
Jakobsen, Grethe: Margrethe den første – biografi eller kulturhistorie . . .	191
Johansen, Jens Chr. V.: Ved vejs ende? .	286
Jørgensen, Hasse N.: Gravminderegistrering . . . . .	283
Jørgensen, Sebastian og Karsten Kappel: »Staten og civilisationen« og mentalitetshistorie . . . . .	196
Kappel, Karsten: Se: Jørgensen, Sebastian	
Koch, Henning: Se: Christensen, John	
Lund, Niels Windfeld: Om livsformsstudier . . . . .	291
Pedersen, Finn Stendal: Brug og hvile	194
Poulsen, Poul E. Porskær: Et svar til Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen.	128
Prange: Knud: Lidt om at vejlede og lidt om »traditionel lokalhistorie« . .	274
Rüdiger, Mogens: Historievidenskab i det 20. århundrede . . . . .	216
Stevnsborg, Henrik: Se: Christensen, John	
Stoklund, Bjarne: Gensyn med Pebringegården . . . . .	303
Worsøe, Hans H.: Ka” Eriks og Maren Mads Jensens . . . . .	124

## Anmeldelser

Andersen, Karen: Hårkullorna fra Våmhus (Margit Mogensen) . . . . .	236
Becker-Christensen, Henrik og Jørgen Witte: Fra købstad til storkommune (Helle Askgaard) . . . . .	251

Bjork, E. A.: Færøsk bygderet (Peter Korsgaard) .....	231	Gram, Henrik og Søren Gottfred Petersen: Bjørnemosegård (Margit Mogensen) .....	248
Björn, Claus: Frygten fra 1848 (Jens Boel) .....	140	Grandt-Nielsen, Finn: Se: Thrane, Henrik	
Bol og By 1985: 1–2 (Jens Christensen)	259	Hadsund. Fra ladested til industriby (Peter Bondesen) .....	256
Bondesen, Peter: Vejnavne i Randers kommune (Bent Jørgensen) .....	151	Hansen, H. C.: Poul la Cour (Verner Bruhn) .....	322
Broch, Jørgen: Ildhu og vovemod (Margit Mogensen) .....	151	Hastrup, Kirsten: Culture and History in Medieval Iceland (Nanna Damholt) .....	230
Brug sognekommunearkiverne (Birgitte Dedenroth-Schou) .....	73	Henningsen, Lars N.: Provinsmatadorer fra 1700-årene (Henrik Fode) ..	326
Burchardt, Jørgen: Provinsindustri (Peter Dragsbo) .....	249	Herzog Adolfs Urteibuch 1544–1570 (Jens Chr. V. Johansen) .....	229
Bygningsarkæologiske studier 1984 (Hasse N. Jørgensen) .....	317	Hvad finder jeg på landsarkivet i Aabenraa? (Nete With Fogstrup) .....	132
Christensen, Elisabeth og John Petersen: Bibliografi over dansk-amerikansk udvanderlitteratur (Poul Olsen) .....	316	Hvass, Sten: Hodde (Michael Lauenborg) .....	131
Christensen, Jens: Landbostatistik (Bent Iversen) .....	242	Højrup, Ole: Se Søens folk bd. 1–3	
Christensen, Keld Søgaard: Se: Klein, Helle-Monette		Haastrup, Ulla: Se: Danske kalkmalerier	
Damgaard, Ellen: Se: Peder Lykke		Jensen, Palle: Svinøbogen 1231–1984 (Claus Bjørn) .....	248
Dampskibsmatros og kvartermester: Se: Søens folk bd. 3		Jensen, Valdemar: Søren Lolk (Lotte Dombornowsky) .....	323
Danmarks kirker, Ribe amt (Verner Bruhn) .....	324	Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk statistik 1814–1980 (Jens Christensen) .....	137
Dansk lokalbibliografi. Frederiksborg amt (Flemming Just) .....	72	Johansen, Hans Chr.: Næring og bystyre (Knud Prange) .....	148
Danske Kalkmalerier. Gotik (Niels M. Saxtorph) .....	133	Johansen, Otto: Købstadsliv i enevældens barndom (Margit Mogensen) .	248
De Nørrejske branddirektorater indtil 1872 (Birgitte Dedenroth-Schou) ..	229	Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546 (Birgitte Dedenroth-Schou) .....	318
Dorte Magrethe Rosenbergs Farvebog (Bodil K. Hansen) .....	236	Jørgensen, Jørgen Riis: Rådhusets bygmester (Margit Mogensen) .....	147
Efterkrigsår i Århus – glimt af livet i byen 1945–60 (Peter Dragsbo) .....	257	Kalundborgs historie Bd. 1. (Ingrid Nielsen) .....	76
Egevang, Robert: Se: Danske kalkmalerier		Kayser, Keld: Københavnerbindingsværk (Anne Christiansen) .....	246
Engberg, Hanne: Historien om Christen Kold (Steen Busck) .....	141	Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse (Jens Chr. V. Johansen) ..	251
Feldbæk, Ole: Slaget på Reden (Claus Bjørn) .....	320	Klein, Helle Monette og Keld Søgaard Christensen: »Husmandshjemmet« (Asger Th. Simonsen) .....	144
Folk og liv på Rønde-egnen – dengang. 1–8 (Peter Bondesen) .....	250		
Foltmann, Vibeke: Se: Hadsund. Fra ladested til industriby.			
Glente, Karen: Hellige kvinder (Grethe Jakobsen) .....	135		

Kommunearkivregistratur over Ejby primærkommune (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Nielsen, Johan Schioldann: D. G. Monrad (Katharina Buch).....	239
Kommunearkivregistratur over Fåborg primærkommune (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Nyberg, Tore: Se: Thrane, Henrik Nørr, Erik: Præste- og sognearkiver (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73
Kommunearkivregistratur over Hørsholm primærkommune (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Peder Lykke – en husmand på heden (Martin Zerlang).....	78
Kommunearkivregistratur over Møn primærkommune (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Pedersen, Rita: Se: Piø, Iørn	
Kommunearkivregistratur over Rønede primærkommune (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Petersen, John: Se: Christensen, Elisabeth Riber	
Koudal, Jens Henrik: To sangere fra den jyske Hede (Karsten Biering)..	257	Petersen, Jørn Henrik: Den danske alderdomsforsørgelseslovgivningsudvikling. Bd. 1. (Jens Christensen) ..	242
Krengerup godsarkiv (Lotte Dombrowsky).....	132	Petersen, Søren Gottfred: Se: Gram, Henrik	
Kristensen, Poul Halkjær: Danske tilmærker (Ole Faber).....	136	Piø, Iørn og Rita Pedersen: Dronningens Visebog (Karsten Biering)....	234
Kvinder i Middelalderen (Thelma Jexlev).....	134	Retsopgøret 40 år efter (Peter bondesen) .....	245
Københavns Magistrats sekretariatsarkiver 1805–1857 (Birgitte Dedenroth-Schou).....	73	Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Bd. 1 (Birgitte Dedenroth-Schou).....	316
Køge bys historie bd. 1. (Henrik Fangel).....	255	Rostrup, Haavard: Miranda i Danmark (Bent Blüdnikow) .....	237
Kaatman, Christian: Stationsbyer i Sønderjylland (Helle Askgård) ....	253	Schoubye, Sigurd: Sønderjysk sølv (Ole Faber) .....	152
Landbruget og landbrugskrisen 1818–28 (Jens Christensen).....	237	Sejlskibsmatros og tømmermand: Se: Søens folk bd. 1–2	
Landbygninger i Esbjerg kommune (Poul Tuxen) .....	79	Skibsdreng og letmatros: Se: Søens folk bd. 1–2	
Larsen, Niels-Holger: Bornholmsk byggeskik på landet (Karl-Erik Frandsen) .....	146	Svensson, Poul: Løjttavlen, et sønderjysk alterskab (Niels M. Saxtorph) .	153
Linvald, Steffen: Paul Fischer (Margit Mogensen) .....	323	Søens folk bd. 1–2 (Erik Gøbel) .....	243
Lundbak, Henrik: ...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere (Helle Linde) .....	246	Søens folk bd. 3 (Erik Gøbel) .....	322
Løgstrup, Birgit: Fra tvang til forsorg (Bente Dahl Hansen) .....	150	Sørensen, Th.: Social-statistiske undersøgelser (Ole Hyldtoft) .....	143
Løgumkloster-studier 4 (Jens Christensen) .....	254	Thrane, Henrik, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge: Fra boplads til bispeby (Knud Prange).....	148
Møller, Anders Monrad: Pibemagerne i Stubbekøbing (Peter Korsgaard) .	147	Tradition og Kritik – Festskrift til Svend Ellehøj (Jens Christensen) ..	235
Nielsen, Inger: Fra det nu forsvundne Hørsholm (Peter Bondesen).....	254	Vallgård, Signild: Sjukhus och fattigpolitik (Katharina Buch) .....	319
		Vejledning i lokalhistorie (Peter Bondesen) .....	75
		Venge, Mikael: Se: Thrane, Henrik	
		Witte, Jørgen: Se: Becker-Christensen, Henrik	



Wulff, D. H.: Nøgle til Almanakken (Bent Jørgensen) .....	233	De kulturhistoriske museers årsskrifter 1985. En oversigt (Margit Mogen- sen) .....	339
De lokalhistoriske årbøger 1985. En oversigt (Jørgen Dieckmann Ras- mussen).....	328	Årsmødet i Herning 1985 .....	155

# Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

## Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.  
*Herluf Nielsen*: Kronologi. Kr. 46,40.  
*Georg Galster*: Mønt. Kr. 41,35.  
*Ib Keilbo*: Historisk kartografi. Kr. 42,90.  
*Lørn Piø*: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.  
*Kristian Hald*: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.  
*Poul Rasmussen*: Mål og vægt. Kr. 61,90.  
*Anders Bæksted*: Danske indskrifter. Kr. 43,80.  
*Johan Jørgensen*: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.  
*Bjarne Stoklund*: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.  
*Helge Klint*: Militærhistorie. Kr. 37,40.  
*Kristian Hald*: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.  
*Carsten Bregenhøj*: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.  
*Sven Tito Achen*: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.  
*Kristian Hald*: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.  
*Erling Olsen*: Statistik for historikere. Kr. 41,70.  
*Hans H. Worsøe*: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.  
*Verner Bruhn* (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

## Andre bøger:

- Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.  
*R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.  
*H. Hjelholt*: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.  
*E. Kroman*: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.  
*Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.  
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.  
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.  
*Karl-Erik Frandsen* (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling. I-II. Atlasbind og tekstbind. Kr. 463,60.

## Netop udkommet:

- Historisk vejviser*. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978). Kr. 122,00.  
*Dansk historisk bibliografi 1974–76*. Kr. 226,30

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Carsten Ljungkvist</i> : Omkring »Harald Hens Møntreform« og det feudale møntvæsen. . . . .	261	Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I (Birgitte Dedenroth-Schou) . . . . .	316
<i>Debat</i>		Bygningsarkæologiske studier 1984 (Hasse N. Jørgensen) . . . . .	317
Verner Bruhn: Nogle bemærkninger om Vejledning i lokalhistorie . . . . .	272	Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546 (Birgitte Dedenroth-Schou) . . . . .	318
Knud Prange: Lidt om at vejlede og lidt om »traditionel« lokalhistorie . . . . .	274	Signild Vallgård: Sjukhus och fattigpolitik (Katharina Buch) . . . . .	319
Bent Blüdnikow: Mere om folkelig uro 1789–1820 . . . . .	276	Ole Feldbæk: Slaget på Reden (Claus Bjørn) . . . . .	320
Claus Bryld: Om det bevidste og det ubevidste i dansk historie . . . . .	278	Ole Højrup (udg.) Dampskibsmatros og kvartermester (Erik Gøbel) . . . . .	322
Hasse N. Jørgensen: Gravminde-registrering . . . . .	283	H. C. Hansen: Poul la Cour (Verner Bruhn) . . . . .	322
Jens Chr. V. Johansen: Ved vejs ende? . . . . .	285	Steffen Linvald: Paul Fisher (Margit Mogensen) . . . . .	323
Niels Windfeld Lund: Om livsformsstudier . . . . .	291	Valdemar Jensen: Søren Lolk (Lotte Dombrowsky) . . . . .	323
Per Deskov: Dansk Historisk Bibliografi . . . . .	300	Danmarks Kirker, Ribe amt (Verner Bruhn) . . . . .	324
Bjarne Stoklund: Gensyn med Pebringegården . . . . .	303	Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene (Henrik Fode) . . . . .	326
Claus Bjørn: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse . . . . .	310		
<i>Anmeldelser</i>		<i>Jørgen Dieckmann Rasmussen</i> : De lokalhistoriske årbøger 1985. En oversigt . . . . .	328
Elisabeth Riber Christensen og John Petersen: Bibliografi over dansk-amerikansk udvandreri-literatur (Poul Erik Olsen) . . . . .	316	<i>Margit Mogensen</i> : De kulturhistoriske museers årsskrifter 1985. En oversigt . . . . .	339

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*Fortid og Nutid* udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05 13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 170. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 01 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd